Filiae Patriae Tartus

ED. TENNMANN.

MOOSES JA PROHWETID

WANA SEADUSE USK
JA TEMA TUNNISTAJAD

18 PILDIGA.

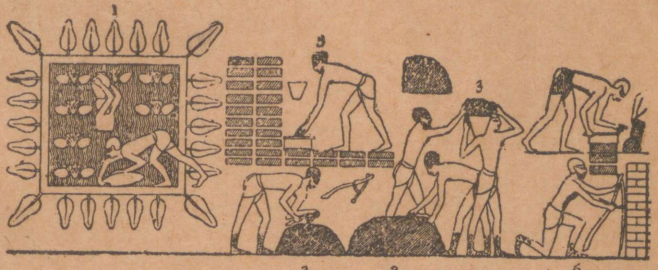

Korp. "Filiae Patriae" le
2.V.23 Mesike Ploompuu.

Filiae Patriae Mater
Tartus

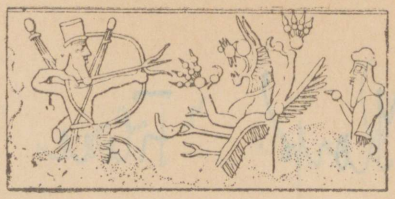

Marduuki wôitlus Tiamati saadetud koletisega.
(§ 10 — lhk. 14.)

Paabeli jumala Marduuki kujutus.
(§ 10 — lhk. 14.

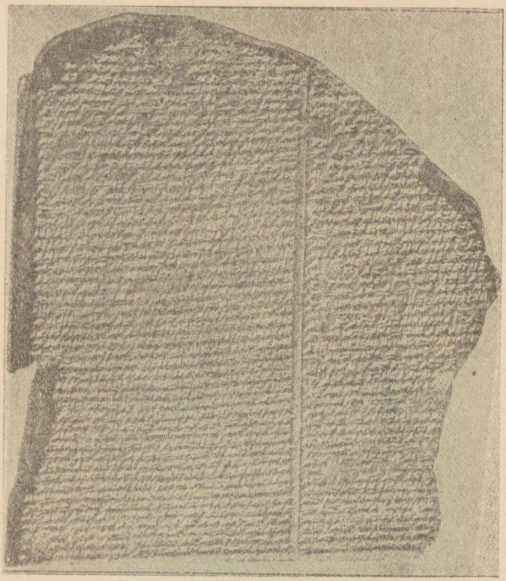

Kiilkirjaline Paabeli jutustus weeuputusest.'
(§ 15 — lhk. 24.)

Lôuna-Palästiina mehed, kes wiljaikalduse pärast Koosenisse asuwad.
(§ 17 — lhk. 27.)

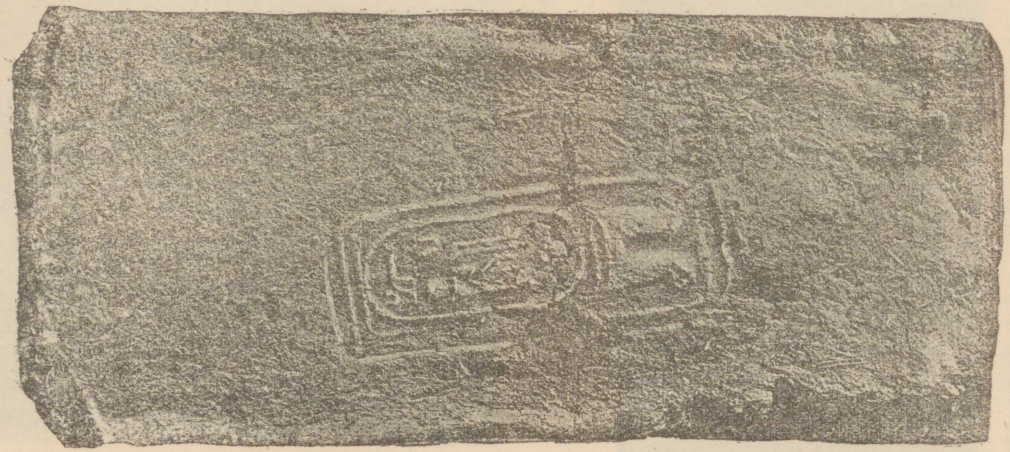

Põletamata teliskiwi Niili mudast ja ôlgedest, Ramsee II märgiga
(§ 18 — 1hk. 30.)

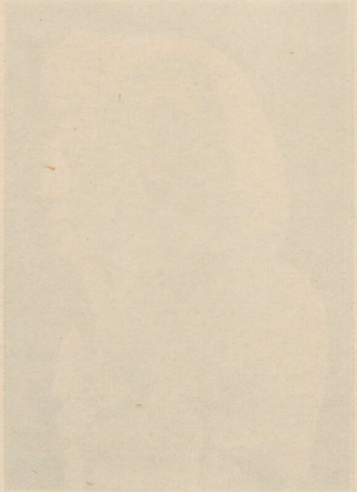

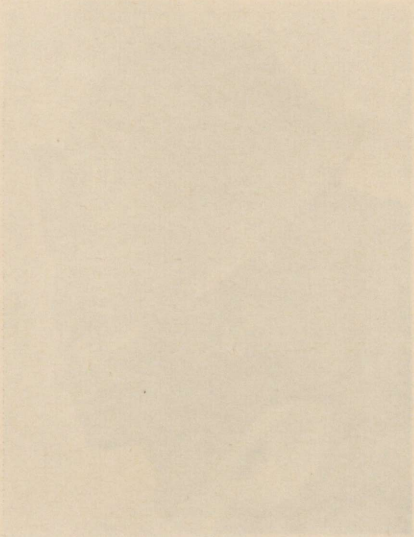

Ramses II, Jisraeli rôhuja.
(§ 18 — lhk. 30.)

Waarao Merensetah, Jisraeli wabaksandja.
(§ 18 — lhk. 30.)

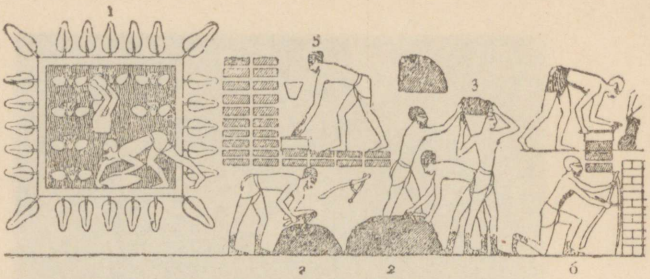

Egiptuse teliskiwi walmistajad.

1. Tiik weetojatega.
2. Mudasegajad.
3. Walmissaue kandja.
4. Kiwi wormijad.
5. Ritta laduja.
6. Siluja.

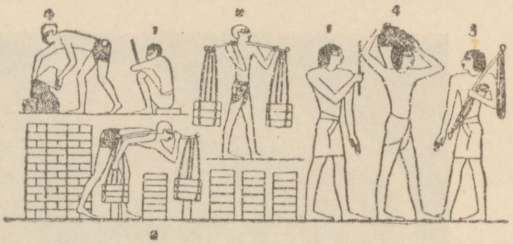

Egiptuse teliskiwi walmistajad.

1. Kubjas,
2. Teliskiwi kandja sangaga.
3. Kandja tühja sangaga.
4. Muda kandja.

(§ 18 — lhk. 30.)

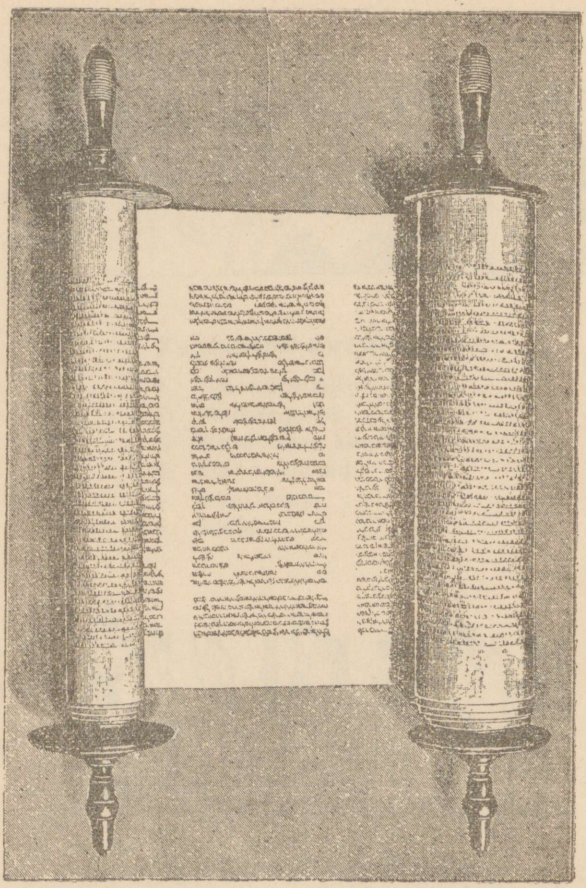

Seaduse rull (Piiblis — kokkukeeratud raamat) Mirjami lauluga (II Moos. 15, 1—19).

(§ 18 — lhk. 31.)

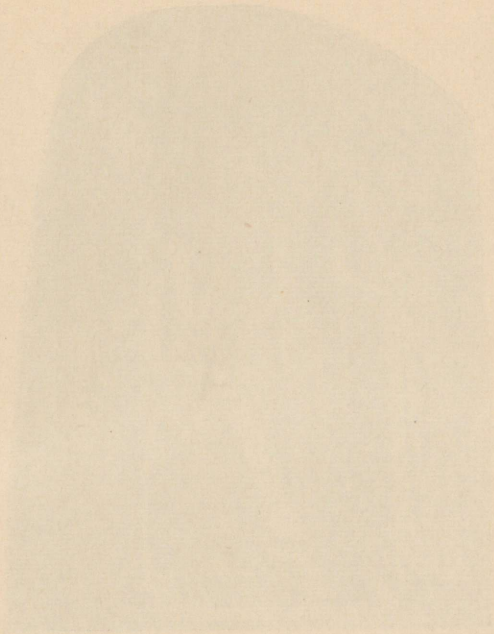

Hammurabbi wõtab päiksejumala Shamashi käest seaduseraamatu wastu

(§ 23 — lhk. 45).

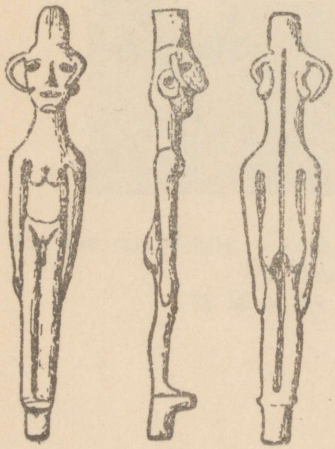

Wäiksed Astarte kujud Geser'is (Jaffa lähedal)

(§ 35 — lhk. 61).

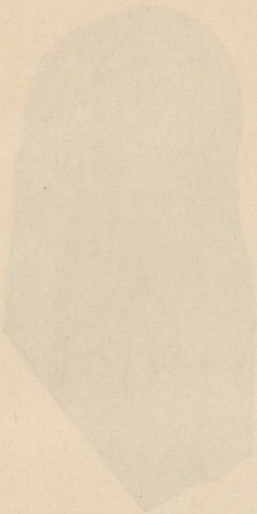

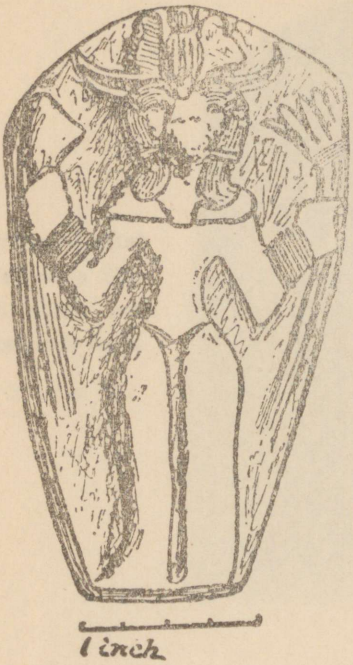

Astarte pilt, sawest, leitud Geiseris

(§ 35 — lhk. 61).

Paabeli kaetud Jshtar-Astarte

(§ 35 — lhk. 61).

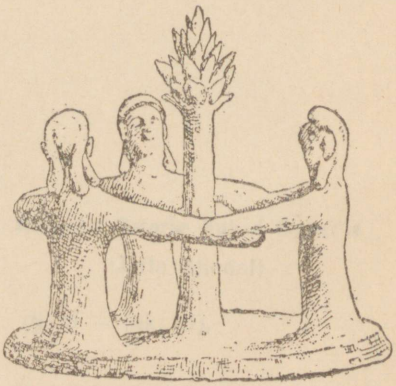

Püha puu-ashera

§ 35 — lhk. 61).

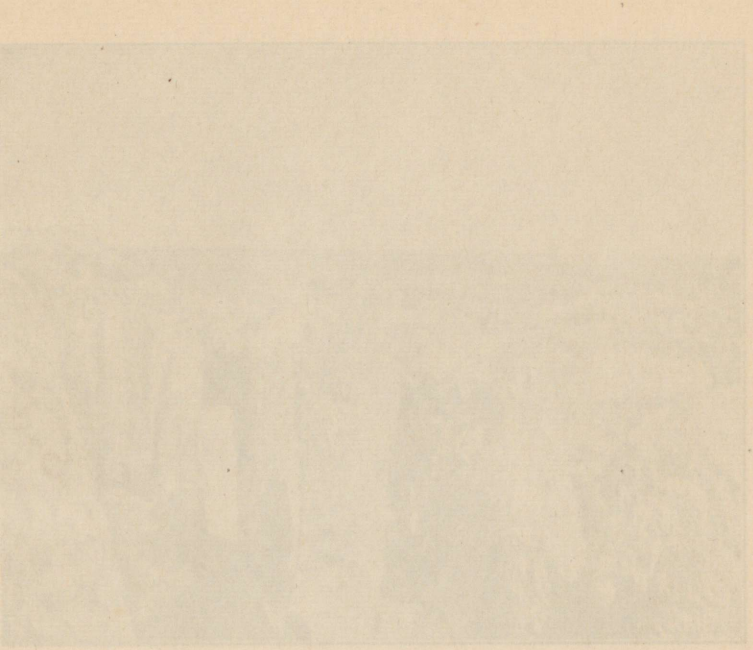

Masseb'id — ebausu sambad Geser'is (§ 35 — lhk. 61).

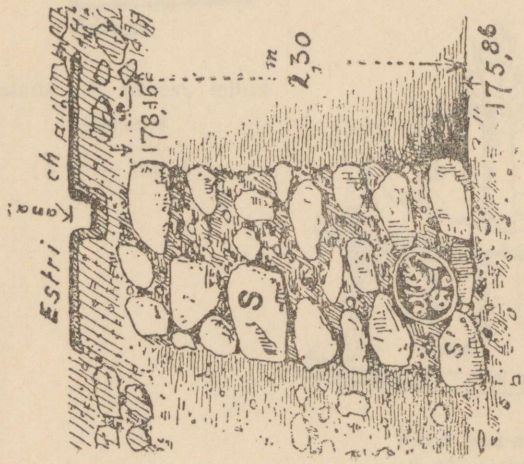

Sissemüüritud lapse surnukeha
(§ 40 — lhk. 71).

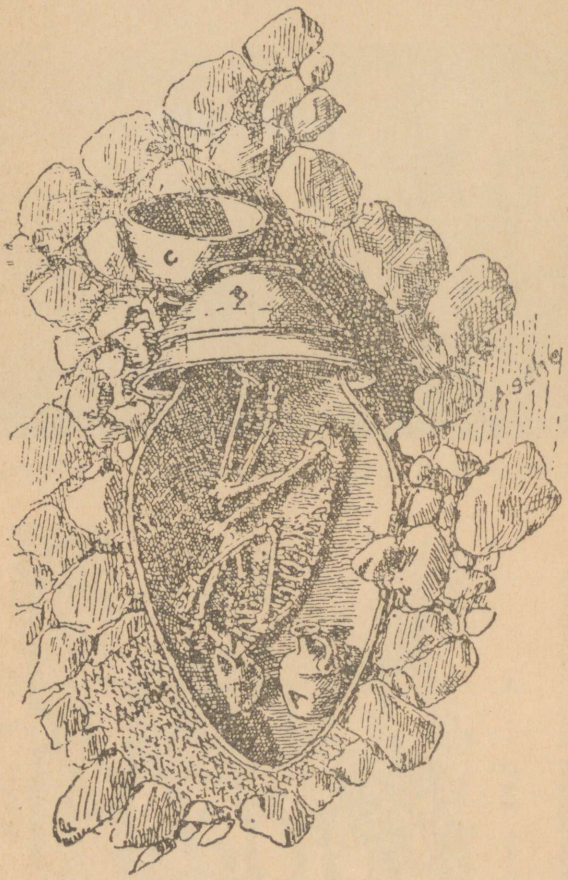

Kruus lapse surnukehaga Megiddos — müüri sees.

(§ 40 — lhk. 71).

Ed. Tennmann.

A 43

MOOSES ja PROHWETID

Wana Seaduse usk
ja tema tunnistajad.

18 pildiga.

9658

TALLINNAS
1921.

Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
(1941:1766)

2-64517

A-4156 II

J. Zimmermann'i trükikoda Tallinnas, Lühike jalg 4.

E16257911

Kaassõna.

Wana Seadus on Ewangeeliumi eesõu. Tema pinnalt tõusis Uue Seaduse elawatest kiwidest tempel. Ristikogudusena oleme küll Wanast Seadusest üle. Kuid kahjuks ainult põhimõttelikult ja ainult kogudusena, mis kaugeltki omaaated pole teostanud. Kui üksikud ja kui ilmalik seltskond seisame weel mitmeti „ülesaadud“ seaduse usu astmel. Ka kirikulugu näitab, et raske on lahti saada „seaduslisest“ ajajärgust. Mis oli wariseerlusele selgrooks, sai kiriku kõlbliseks langetajaks ühiskatoliku ajal ja jäi kuni usupuhastuseni. Kuid siiagi leidis waenlane teed. Tuli uus täheorjus ja tegi tähe ilmutuse õpetusest uue wäärjumala. Ja kuidas kipub inimene ikka wana ikke alla! Ehk aga ta murrab ja salgab äkitselt kõik ja heidab ühes eelarwustusega kullaterad mudasse. Enese kahjuks! Sest Ewangeeliumi tõde pannakse teistpidi katte alla, nagu enne Moosest, ja sulasepõlwe sisse jääwad need, kes on kutsutud wabadusele. Kannatab terwe kogudus, keda ebateadusega tahetakse harida, ja meie elu ning tulewik ehitatakse ikka hoolega liiwa peale. Palju ongi halwaste ehitatud, mida raske on parandada.

Aga haritud noorsugu ehitagu õieti. Ärgu oodaku mitte, kuni „maailm“ hakkab usuwaateid ja tundeid kohendama. Kool ja usuõpetaja tehku oma töö täie ausa julgusega. Nemad õpetagu noori Püha kirjaga õieti ümberkäima. Nemad kaswatagu usk wabaks ja wägewaks.

Nemad awagu pitserid Wana Seaduse kaante pealt ja juhatagu warjatud waranduse juure.

Kui kôik ei peta, siis läheme ometi usklikumale ajale paremas môttes wastu — erakondade programmidest hoolimata. Tahame loota, et meie koguduste elu ka ärkamist igatseb ja leiab. Ja kui see tuleb, siis olgu walmis noored tulised jôud, keda on sütitanud Mooses ja prohwetid ja kes leiawad teed Uue Seaduse juure, kui nemad on maitsenud Wana Seaduse ilu ja suurust.

Järgnewad peatükid ei taha usuôpetajalt seletuse ja täienduse tööd wôtta, waid tema aega wabastada etteütlemise ja järelkirjutamise tülist, mis ôpetunni ära raiskab. Siin on hädapärane materjaal põhijoontes kokkukantud.

Järgnew raamat on usuloolisel alusel ajalooliselt tarwiliku materjaaliga.

Raamatu môtekäigu lülid on Wana Seaduse pühad raamatud. Nende warjust tôusewad suured isikud. Ja isikut walgustab ajalooline tagasein. Nii seletab ajalugu wiimaks usku ja usukirjade sündimist kui ärawalitud rahwa usulise läbielamise awaldust orgaanilise arenemise joone peal.

Autor soowib, et tema töö usulise huwi tôstmiseks ja haritud ning jôulise uskliku põlwe kaswamiseks kaasa aitaks.

E. Tennmann.

Sisu.

Kaassõna I

A. Sissejuhatus.

§ Lhk.

1. Piibliteadus 1
2. Piibli raamat 1
3. Jlmutus 3
4. Piibli jaotus 5
5. Wana Seadus 6
6. Wana Seaduse jaotus 7

B. Alglood ja peawanemad.

7. Moosese raamatud 9
8. Alglood 10
9. Maailma loomine 12
10. Paabeli loomislugu 14
11. Loomisloo peamõtted 16
12. Paradiis ja patulangemine 18
13. Kain ja Aabel 20
14. Suur weeuputus 21
15. Paabeli weeuputuse lugu 24
16. Rahwad ja keeled 25
17. Peawanemad 27

D. Mooses — rahwa põhjendaja kõrbes.

18. Mooses rahwa mälestuses 30
19. Mooses — prohwet 33

§ lhk.
20. Mooses — seaduseandja 36
21. Moosese elutöö 39
22. Dekaloog — seaduse alus 40
23. Hammurabi — esimene seaduseandja . 45
24. Lepingu raamat 47
25. Seaduseraamatu leidmine . . . 48
26. Joosia usupuhastus 621 a. e. Kr. . . 50
27. Deuteronoomium 51
28. Jahvist — nimeta prohwet 53
29. Elohist — usuteadlane 55
30. Preestrite koodeks 56
31. Moosese raamatute autor 57
32. Moosese raamatute allikad . . . 58

E. Tõotatud maal — Joosua ja Kohtumõistjad.

33. Kaanani maa enne ärawõitmist . . . 59
34. Joosua 60
35. Kaananisse asumise tagajärjed . . . 61
36. Kohtumõistjad 62
37. Deboora ja Baarak 64
38. Kiideon 69
39. Jootami waim 70
40. Jefta ja inimese ohwer 71
41. Simson — nasiir 73

F. Kodu korraldamas — Saamuel ja prohwetid.

42. Saamueli raamatud 74
43. Saamuel — kuningriigi asutaja . . . 76
44. Kuninga seisus ja õigus 77
45. Saul — esimene kuningas 82
46. Taawet — suurrigi teostaja . . . 85
47. Kuningate raamatud 86
48. Saalomon — templi ehitaja . . . 86
49. Riigilahutamine—933 a. e. Kr. . . . 88

§ lhk.

G. Prohwetid — Jumala hääl.

50. Elias — kôlbline monoteist . . . 89
51. Rekaabi selts 90
52. Kirjanduslik reaktsioon — Elohist . . 92
53. Suur prohwetlik ajaraamat . . . 93
54. Prohwetid — rahwa südametunnistus . . 94
55. Aamos — karjasest prohwet 760 e. Kr. . 97
56. Aamose jutlus Peetelis 99
57. Aamos ja prohwetid 103
58. Hosea — ônnetu prohwet 104
59. Jisraeli ots — 722 e. Kr. . . . 109
60. Jesaja kutsumine — 740 e. Kr. . . . 110
61. Jesaja esimesed kôned 112
62. Jesaja — politika mees 115
63. Jesaja ja preestrid ning prohwetid . . 123
64. Jesaja tulewiku lootus 126
65. Jesaja môtteilm 129
66. Miika — talupojast prohwet . . . 131
67. Kuningas Manasse — ususegaja (698—643 e. Kr.) 133
68. Nahum — wihane rahwuslane (610 e. Kr.) 134
69. Sefanja — printsist prohwet . . . 136
70. Jeremiaaegne riigi elu 136
71. Jeremia kutsumine (626 e. Kr.) . . . 137
72. Jeremia potisepa kojas 141
73. Jeremia ja preestrid 143
74. Jeremia ia prohwetid 147
75. Jeremia ja Jojakiim (608—597 e. Kr.) . . 150
76. Jeremia ja Sedekia (597—586 e. Kr.) . 152
77. Jeremia — rahwamees 154
78. Jeremia kirg ja keel 155
79. Jeremia hingeelu 156
80. Jeremia — palwemees 160
81. Jeremia — usuline individualist . . . 160

H. Judaismi algus.

82. Paabeli wangipôli (597—539 e. Kr) . . 161

§ Ihk.

83. Heseekiel — hingekarjane 163
84. Heseekieli nägemine surnuluist . . 166
85. Heseekiel — judaismi alustaja . . . 168
86. Deuterojesaja (549—538 e. Kr.) . . 168
87. Deuterojesaja Jumala mõiste . . . 171
88. Küüros — Jahvee käskjalg 173
89. Jahvee sulane (Jes. 53) 175
90. Wangipõlwest wabaks (538 e. Kr.) . . 179
91. Prohwet Hagai — templi uuendaja 520 e. Kr. 180
92. Esra ja Nehemia — uue koguduse põhjendajad (458—444) 182
93. Ester — juudameelsuse esitaja . . 183
94. Ajaraamatud — judaistline ajalugu . . 184

J. Usuelu sügawused.

95. Psalmid — wagaduse peegel . . . 185
96. Usk on usaldus Jumala wastu — Laul 23, 121, 91, 90 185
97. Loodus—Jumala kuulutaja. — Laul 104,19. 8 190
98. Patutunde suurus ja andeksandmise õndsus — Laul 51, 130, 32 192
99. Uskliku raske kahtlus — Laul 73 . . 196
100. Hiiob — suur kannataja 199
101. Õpetuse sõnad — elutarkus . . . 203
102. Koguja — kulturi eluesitaja . . . 205
103. Taaniel — rõhutud rahwa elustaja . . 211

K. Kokkuwõtte.

104. Wana Seaduse Kaanon 212
105. Apokrüüfid 215
106. Piibli käsikirjad 216
107. Juuda usu iseloom 217
Ajalooline ülewaade 218

A. Sissejuhatus.

§ 1. Piibliteadus.

Piibliteaduse ülesanne on — juhatada Piibli raamatu tundmisele.

Pearõhk langeb usulise sisu peale. Kuid sisu on raske kätte saada, kui puudub ülewaade wälimise külje kohta. Sisu jääb warjule ja kasutamata, kui teed ei leia läbi tiheda wõrgu, mille ajalugu on põiminud suurte tunnete ja mõtete ümber.

Usulise sisu leidmiseks, õigeks arusaamiseks ja sügawamaks hindamiseks tuleb silmaspidada ajaloolist külge. Selle alla käiwad küsimused: kus ja millal on teatud üksik raamat (ehk tema osa) tekkinud wõi kirja pandud? Missuguse eesmärgiga? Missugustes oludes (ajalooline tagasein)? Kes on seal juures tegewad isikud? Missugune on raamatu kawa ja kokkusead? Kuidas on üksikud Piibli osad usulise autoriteedi omandanud? Kunas on nad kogutud ja Pühaks kirjaks (—kaanoniks) tunnistatud?

Ajalooline waatlemiswiis — woolude ja isikute elawa esitelemisega — nõuab teaduslist-kriitilist lahendamist, wiib aga ühtlasi usuliselt huwitatud lugeja ja õppija asjale lähemale ja awab uued waatejooned usu wäärtuse hindamiseks.

§ 2. Piibli raamat.

Wäliselt waadates on Piibel niisama tekkinud, kui teisedki raamatud. Ometi on tema Püha Kiri, Jumala Sõna,

raamatute raamat — oma kôigest üleulatawa eesmärgiga, mis Piiblis inimsoole on seatud. See eesmärk — Jumala walitsus inimeste ôndsuseks Jumala riigis — annab Piiblile üleloomuliku wäärtuse.

Piibel ei ole mitte lahushoitud usuôpetuste kogu, waid tunnistus Jumala juhtiwast tegewusest looduses ja ajaloos, üksiku inimese ning rahwaste elus. Seda selgitab iseäranis ajalooline Piibli uurimine.

Oma loomu poolest on Piibel Püha Kiri. Ta teeb küll palju tegemist ilmaliku kaduwa asjaga. Kuid ainult selleks, et kaduwast pôlwest kôrgemale tôsta. Ta waatleb kôike „igawiku tähe all", — sub specie aeternitatis. „Siin on püha maa". Selles seisab tema kôsutuse jôud ja wôidu pant kaduwa ajaliku üle. „Meie usk on wôimus, mis on maailma ärawôitnud". Piibli transzendantaalne seisukoht annab talle pühaduse paiste, nagu Moosese palele.

Sedasama môtleme ja tunneme, kui Piibelt Jumala Sônaks kutsume. Jumal on igawene ja püha. Niisama tema sôna. „Taewas ja maa lähewad hukka, aga minu sônad ei lähe mitte hukka". Piibel seab meid ühendusse üleloomuliku, üleinimlise igawese waimuga — Jumalaga.

Et Piiblis niisugune jôud ja wôim, siis jääb tema raamatute raamatuks. Ja wôitlus tema wastu ja tema najale rajatud asutuste ja ôpetuse wastu kinnitab ainult, et temast ei ole mitte jagu saadud. Meie ei lähe sellepärast ka mitte Piibli kaitsmise peale wälja, — see on ülearune — waid Piibli sisu kasutamise peale.

Meie ei pea Piibelt mitte üleüldise teaduse raamatuga ühte seadma, sealt otsides esimeses joones teateid täheteaduse, maade- ja ajalooteaduse, loodusteaduse, sôjakunsti [1]), kôlblusôpetuse ja palju muu kohta. Olgugi

[1]) Boeri sôja ajal pandi tähele, et isegi nende sôjataktik suurelt jaolt Piiblist, iseäranis Kohtumôistjate raamatust oli ôpitud.

Piiblis kõiksugu mõtteid ja asju ettetoodud — pearõhk langeb ikka usu peale, elawa osasaamise peale Jumalaga. Seda leiame seal äraarwamata wärwirikkuses. Kõik muu on ainult selle teenistuses ja oma ette teise järgu wääriline. Piibli suurus ilmub selles, et kõiki seal kirjeldatud ajaloo sündmusi, inimese tööd ja elu Jumala otsuse alla seatakse, Jumala seisukohast hinnatakse. See peamõte Jumala ja inimese wahekorras annab Piiblile tema ühtluse.

§ 3. Jlmutus.

Jumala waimust sündinud raamatuna on Piibel ilmutuse wili kõigesuuremal mõõdul. Jlmutuseks nimetame Jumala enese awaldust, endast teadaandmist. Teda wõib jagada üleüldiseks ja iseäraliseks.

Üleüldine ilmutus mahutab endasse looduse- ja waimuilma. Tema on:

a) wälimine — looduses.
Siia käiwad tunnistused, nagu järgmine:

Taewad jutustawad Jumala au,
Ja taewa loodus kuulutab tema kätetööd.
Päew ajab päewale rohkeste kõnet,
Ja öö kuulutab ööle,
Mis tuleb äratunda!
Ei ole kõnet ega sõnu,
Kus nende häält ei peaks kuuldama.
(Psalm 19; waata ka Psalm 104 j. m.)

b) sisemine — inimese waimus: mõistuses, tunde- ja tahteelus, südametunnistuses (Ap. teg. r. 17, 27; Rooma r-r. 2, 14. 15) — sel mõõdul, kui waimline elu, mis usuliselt huwitatud ehk juhitud, enam-wähem üleüldiselt maksew on. Selle järele tunnistame Apostel Paulusega ka

paganate juures ilmutuse wôimalust ja olemist. Jsegi ilmalikul teadusel, kunstil ja kôlblusel ei puudu sarnadust ilmutusega (intuitsioon — tôeleidmine, tôetabamine), mis inimlikust arwamisest (spekulatsioonist) sügawamal seisab, ja ilma môistuse iseäraliku põhjenduseta wastukôla leiab (Room. 8, 16). Kuid usulise ilmutuse tundemärk on Jumala e n e s e awaldus, mis ilmalikul teadusel, kunstil ja kôlblusel mitte põhimôttelikult ei tarwitse olla, olgu et nemadki „kôrgema kingitusena" tahtmata sinna poole juhiwad.

d) s i s e m i n e j a w ä l i m i n e ühtlasi — rahwaste ajaloos ja isiklikus elus, kus Jumalat ustakse ja tunnistatakse ning sündmusi usuliselt seletatakse.

Kuna üleüldine ilmutus ka selguseta, teadwuseta, ebausuga segatult esineb, tuleb usulist selgust, iseteadwust kui kôrgemaastmelist i s e ä r a l i s t ilmutust kitsamas môttes môista. Jseäralist ilmutust — i n s p i r a t s i o o n i — leiame waimuelu ja ajaloo kôrgustikkudel, suurte Jumala meeste — prohwetite juures, kelle sisemine elu oma suure sügawuse ja rikkusega neid inimsoo juhtideks on teinud. Kuna nende meeste isiklik usuline elu nende ajal weel mitte üleüldisele makswusele polnud jôudnud, ja nemad oma äratundmist segamata kujul kuulutasid, pidid iseäralise ilmutuse toojad sagedaste oma kuulutamist tagakiusamise kannatamisega ehk koguni oma werega kinnitama.

Jlmutuse kandja on sôna. Sônas ühineb ilmutuse jumalik ja inimlik ollus. Kuid inimese sôna ja keel ei suuda mitte Jumala môtteid lôpulikult ja täielikult wälja ütelda. Sellepärast ei wôi meile tuntud ilmutuse kirjawara ka mitte lôpetatuks ega lôpulikuks pidada. Keele ning waimu arenemisega otsib ilmutus uusi awaldusteesid. Ewangee-

liumi koguduses on rahwakeelne jutlus ilmutuse ajakohane tõlgitseja ja wõib ka selle täiendajaks, jatkajaks saada. Kuid juba jutlustamine iseenesest kui tõlgitseja laiendab tuntawalt ilmutamise piire ja kinnitab wäidet ilmutuse piiramatuse kohta.

Sõna kuulutamine nõuab kuulaja ja lugeja juures wastuwõtlikkust, mis ilmutuse waimuga sugulane on (Room. 8, 16). Waimu tuntakse waimuga ära. Sõna inspireerib kogudust tänapäewani. Sellega on ka koguduse, ühiskonna, rahwa ehk inimsoo osa ilmutuse piiride laiendamise mõttes wäga tähtis. (Aktiiwne ja passiiwne ilmutus.)

Sellega on põhjendatud, et Piibel ei wanane. Iga uus põlw leiab temas wärsket ja omakohast waimutoitu, ilusaid usuõisi, mis oma sigitawat õietolmu omaaegse hariduselu (kultuuri) peale raputawad.

Oli aeg, kus ilmutamist mõisteti kui Püha Waimu sõnasõnalist awaldust (verbaalinspiratsioon) pühade meeste kaudu. Luther ei pidanud sellest mitte kinni, waid hindas üksikuid Piibli osasi wõi raamatuid mitmesuguselt, selle järele, „kui palju nad Kristust kuulutawad". Uuemal ajal otsitakse ilmutamise tõsist olemust mõtte juures, ajaloo usulise seletuse juures (reaalinspiratsioon).

§ 4. Piibli jaotus.

Piibel on kahe suurema ja puhtama usuastme sünnitus. Sellepärast langeb ta kahte suurde jakku: Wana ja Uus Testament. Testament(um) — beriit (heebr. k.) tähendab lepingut, tunnistust, seadust ja käib Jumala ning inimese wahekorra kohta. Wana ja Uus Seadus täienda-

wad üksteist wastastikku kui käsk ja ewangeelium, kui tõotus ja täidesaatmine:

Wanas warjatud uus,
Uues awaneb wana [1])

Tõepoolest on palju ewangeelilist ollust juba Wanas Seaduses õige puhtal kujul olemas. Nii on nende wahekord isekeskis organilisem, kui harilik arusaamine tunnistab. Jeesus, Uue Seaduse põhjendaja, elas koguni Moosese ja prohwetide sees ja ammutas säält suure osa sellest, mis meile Uues Seaduses uudisena paistab. Oma jüngritelt (Luuka 24, 25—27) ja järelkäijatelt (Luuka 16, 31) nõuab tema selge sõnaga õiget arusaamist Wanast Seadusest. Terwe ewangeelium on seal tõeste warjul. Wana Seaduse sunnil pidi Pauluski Jeesuse apostliks saama. Sarnaseid nähtusi sünnib nüüdki Juuda rahwa seas. [2])

§ 5. Wana Seadus.

Wana Seadus sisaldab Jumala ilmutuse ajalugu äärawalitud rahwa juures. Wäikse Jisraeli rahwa ajalugu, mis waene on teaduse ja kunsti, hiilgawate sõdade ja üleüldiste kultuurlooliste sündmuste poolest, on seda suurem usulise edenemise, selgema jumalatundmise poolest. Sellel pinnal walmineb ewangeelium ja saab siit iseäralise walgustuse.

Herder ütleb: „Wana Seadus on Jisraeli rahwa usulise läbielamise dokument". Uuemal ajal pannakse rõhku isikliku usu peale. Öeldakse: „Usk on eraasi (sotsialistide partei programm). Fr. Delitschi üteluse järele on „süda ehk südametunnistus ilmutuse pärispaik". Kuid usk, kui tal elujõudu on, ei wõi isikusse warjule jääda. Ajaloolise

[1]) In vetere testamento novum latet, in novo vetus patet.
[2]) Wõrdle Gurland: Kahest ilmast.

wäärtusega usk on ja peab olema suurema **kogu oma**, Usk saab suguharu ehk rahwa üleüldiseks **omanduseks**. Niisugusena saab tema kõiblise ja õiguslse elu **aluseks**. Niisugusena seletab ta üleüldiseid rahwa läbielamisi ja paneb nad igawiku — muutmatu, ümberlükkamatu (absoluutilise) tõe tähe alla. Jgawene tõde pühitseb rahwuslist elu, rahwa hinge omapärasust. Usk on rahwa asi. Ja ajalugu ei ole mitte sihita juhuste kogu, waid usuliste läbielamiste rida, millest on osa terwel rahwal.

Sisuliselt on Wanas Seaduses iseäranis kaks osa esitatud: seadus ja ajalugu. Wiimane aga mitte lihtsa faktidena jutustatud, waid usulise walgustusega. Wähem osa langeb õpetuse sõnade ja usulaulude peale. Prohwetitest jääb ikka suurem osa ajalooga ühendusse.

§ 6. Wana Seaduse jaotus.

Raamatute järg ja jaotus algkeeles ja **meie** Piiblis ei ole mitte ühesugune. Luther pani oma tõlkele kreekakeelse Septuaginta (waata § 105) järjekorra aluseks, mis ka meie juures makswaks on jäänud. Siin kui seal langeb Wana Seadus kolme jakku:

A. Heebrea keeles:	**B. Eesti keeles:**
I. KÄSK (toraa):	I. AJALOO RAAMATUD:
5 Moosese raamatud.	5 Moosese raamatut
II. PROHWETID (nebiim):	Joosua
a) esimesed:	Kohtumõistja rmt.
Joosua rmt.	Ruti „ (ketuub)
Kohtumõistj. rmt.	2 Saamueli „
2 Saamueli „	2 Kuningate „
2 Kuningate „	2 Ajaraamatut (ket.)

b) pärastised:

Jesaja
Jeremia
Heseekiel
Hosea
Joel
Aamos
Obadja
Joona
Miika
Nahum
Habakuk
Sefanja
Hagai
Sakarja
Maleaki

III. KIRJAD (ketubiim):

Lauluraamat (Psalmid)
Õpetuse sõnad
Hiobi rmt.
Ülem Laul
Ruti rmt.
Nutulaulud
Koguja rmt.
Estri „
Taanieli rmt.
Esra „
Nehemia „
2 Ajaraamatut

Esra rmt. (ket.)
Nehemia „ (ket.)
Estri „ (ket.)

II. ÕPETUSE RAAMATUD:

Hiobi rmt. (ket.)
Laulu „ (ket.)
Salomoni Õpetusesõnad (ket.)
„ Koguja rmt. (ket.)
„ Ülem laul (ket.)

III. PROHWETI RAAMATUD:

a) Suured:

Jesaja
Jeremia
„ Nutulaulud (ket.)
Heseekiel
Taaniel (ket.)

b) Wäiksed:

Hosea
Joel
Aamos
Obadja
Joona
Miika
Nahum
Habakuk
Sefanja
Hagai
Sakarja
Maleaki.

Wahed on järgmised: Üks osa meie ajaloo raamatuist

käiwad Heebrea Wanas Seaduses esimeste prohwetite. teine osa Kirjade sekka. Meie Õpetuse raamatud on terwelt Heebrea kirjade sekka mahutatud, niisama Taanieli rmt. ja Jeremia Nutulaulud. Heebrea raamatute järg on kronoloogiliselt õigem. Meie jaotus annab aga sisuliselt selgema ülewaate.

B. Alglood ja peawanemad

§ 7. Moosese raamatud.

Moosese raamatud jutustawad Jisraeli ajalugu maailma algusest kuni tõotatud maa piirile jõudmiseni. Üksikute raamatute nimed ja sisu:

1. Genesis — sündimine, tekkimine.
   - A. 1—11 p. Alglood
   - B. 12—50 p. Peawanemate lood:
     - a) 12—25 p. Aabrami lood.
     - b) 26—36 p. Jaakobi lood.
     - d) 37—50 p. Joosepi lood.
2. Exodus — wäljaminek (Egiptusest)
   - A. 1— 6 p. Moosese isik.
   - B. 7—20 p. Moosese töö
     - a) 7—11. Egiptuse nuhtlused.
     - b) 12. Paasapüha seadmine.
     - d) 13. 14. Egiptusest wäljaminek
     - e) 15. Mirjami kiituse laul.
     - f) 16—18. Teekond Siinai mäele
     - g) 19. 20. Käsuandmine.
   - D. 25—40. Seadus.
     - a) 21—23 Lepingu raamat (Li
     - b) 24 Lepingu kinnitamine.
     - d) 25—40. Eeskirjad preestri ameti, ohwrite ja usukommete kohta

(33. Kuldwasikas).

3. Leviticus — Leewi raamat.
   A. 1—7. Ohwri seadus.
   B. 8—10. Preestri seadus.
   D. 11—15. Puhtuse seadus.
   E. 16 (23. 25) Pühade kord.
   F. 17—26. Pühaduse seadus. (PS).
   G. 27. Tôotused.

4. Numeri — arwud (rahwalugemine).
   A. 1. 26. Rahwalugemine.
   B. 2—9. 15. 17. 18. 24—31. Mitmesugused eeskirjad.
   D. 10—14. 16. 17. 20—24. 26. 32. 33 Kôrbeteekonna sündmused.
   E. 34—36. Maawôitmise ja jagamise juhatus.

9. Deuteronomium — seaduse kordamine.
   A. 1—11. Sissejuhatus.
   B. 12—26. Seaduseraamat (D).
   D. 27. 28. Ônnistuse tôotus ja needmise ähwardus.
   E. 29. 30. Wiimsed manitsused.
   F. 32. Moosese laul.
   G. 33. Moosese ônnistamine.
   H. 34. Moosese surm.

§ 8. Alglood.

Alglood 1-se Moosese raamatu esimestes peatükkides on usuline (dogmaatiline) sissejuhatus Jisraeli rahwa ajaloole. Nende ülesanne ei ole mitte ajalugu paikuda, waid usu seisukohast **wastust** anda ilmawaateliste küsimuste peale, mille kallal inimsugu oma lapsepôlwest peale

juurdleb. Need küsimused käiwad maailma alguse, kurja sündimise, patu kaswamise ja häwitamise ning rahwaste ja keelte wahede kohta.

Nende lugude üleskirjutamine sündis õige hilja. Põlwest põlwe edasikantud lood (traditsioon) ei jäänud mitte ühesuguseks, waid muutsid ajajooksul oma kuju. Piibli alglood ei ole ka mitte ühekordselt jutustatud (waata loomise ja uputuse lugu). Uuemal ajal on neid teiste rahwaste wastawate lugudega wõrdlema hakatud ja iseäranis Paabeli ja Jisraeli lugude wahel sugulust leitud.

Alglugudes ilmub uuemal ajal põnew wahekord

a) ajalooga
b) loodusloogа
d) teiste rahwaste alglugudega
e) oma teisenditega.

Põnewuse põhjus oli kaua aega kinnipeetaw sõnalise ilmutuse õpetus (verbaalinspiratsioon), mille asemele nüüd usumõtteline (reaalinspiratsioon) on astunud.

1) Alglugusid peeti kaua aega ja peetakse mitmel pool praegugi a j a l o o l i s e l t kindlateks sündmuste kirjelduseks. Kuna aga loomislugu ja uputuslugu wähemalt kahekordselt ja lahkuminewates teisendites on jutustatud, ei saa mõlemaid ühekorraga m i t t e a j a l o o l i s e k s pidada. Tähendab — Piibel ise ei waata mitte nende kui ajaloo peale.

2) L o o d u s l o o g a on uuemal ajal iseäranis palju waidlemist olnud. Teaduse nimel asutakse Piibli alglugudele ägedaste kallale. Kuid teaduslik wõitlus ei suuda kuidagi usulist ollust ja mõtet ümberlükata, mis isegi lahkuminewaid teisendid ühendab. Pealegi ei ole see, mida küll teaduse nimel ettetoodakse, sugugi alati teaduslikum kui Piibli alglood. Waid sünnib sagedaste peajoontes imeliselt ühte ehk aga nõuab weel suuremat usku ja tunnistab

suuremat imet kui Piibel. Suur osa loodusteadust mis algiugudega wastastikku läheb, on alles ümbarwamine (hüpotees). Kõige õnnelikumal korral wõib ta aga ainult wana traditsiooni aegust inimlikku teadusastet tabada millest usk puutumata jääb.

3) ja 4) Teisendite ja teiste rahwaste algiugude kohta järgneb seletus §§ 9, 10, 15, 28, 29 ja 32.

Teadus muutub, areneb ja edeneb rutemine kui usk. Tema ei ole mitte nii kindlaste isikuga köidetud kui usk. Teadus laieneb, usk süweneb. Teadus on erapooletu, usk isiklik hinge warandus. Kuid palju eksitusi tuleb sellest, et teadust ja usku ärawahetatakse ja ühele pinnale asetatakse. nii usklikute kui teadusmeeste pool.

§ 9. Maailma loomine.

Loomise lugu seisab kahekordselt 1-ses Moos. raamatus (ja weel kord Laul 104). Esimene ulatab algusest kuni 2 p. 4 salmini, teine 2 p. 4 salmist kuni 2, 23

Teine loomise lugu käib järgmiselt:

Sel ajal, kui Jahvee (Jumal)[1]) maa ja taewa tegi ja kõiksugu põõsaid wäljal ei olnud weel mitte maa peal, ja kõiksugu wäljarohtu ei olnud weel mitte tõusnud; sest Jahvee (Jumal) ei olnud weel mitte lasknud wihma sadada maa peale ja ei olnud inimest maad harimas. Aga udu tõusis maast wälja ja kastis kõik maad. Ja Jahvee (Jumal) walmistas inimese, kes põrm on mullast, ja puhus tema ninasse elawat õhku: nõnda sai inimene elawaks hingeks. (Järgneb Eedeni ehitamine kahe iseäralise

[1]) Jumal (Elohiim) on selle allika algul ühtustamise pärast esimese loomisloogaga juureliisatud, et wahet pehmendada. Pärastpoole kaob ta Jahvee kõrwalt ära.

puuga kesk aeda ja nelja jõega). Ja Jahvee (Jumal) wõttis inimese ja pani tema Eedeni aeda, seda harima ja hoidma. Ja Jahvee (Jumal) käskis inimest ja ütles: „Kõigist aia puist wõid sa süüa, aga hea ja kurja tundmise puust ei pea sa mitte sööma; sest mil päewal sina sest sööd, pead sa surma surema". Ja Jahvee (Jumal) ütles: See ei oli mitte hea, et inimene üksi on; ma tahan temale abi teha, mis tema kohane on". Sest Jahvee (Jumal) oli küll maast walmistanud kõiksugu elajaid wälja peal, ja kõik linnud, mis taewa all, ja oli neid inimese juure saatnud, et ta saaks näha, kuida tema neid pidi nimetama; ja kuida inimene iga elawa hinge pidi nimetama, nõnda pidi tema nimi olema. Ja inimene pani nimed kõigile lojus. tele ja lindudele, mis taewa all, ja kõigile elajatele, mis wälja peal; aga inimesele ei leidnud ta mitte abi, mis tema kohane oli. Siis laskis Jahvee (Jumal) raske une inimese peale tulla, ja ta uinus magama, — ja ta wõttis ühe tema küljeluist ja pani koha lihaga jälle kinni. Ja Jahvee (Jumal) ehitas küljeluu, mis ta inimesest oli wõtnud, naiseks, ja saatis tema Aadama juure. (1 loos ütleb Jumal: „Tehkem inimese eneste näo järele eneste sarnaseks. . . . . Ja Jumal lõi inimese enese näo järele . . . meheks ja naiseks).

Mõlemaid lugusid wõrreldes leiame järgmisi lahkuminekuid:

a) loomise päewade arwus: esimeses—kuus, teises nimetamata (wõi üks?)

b) loomise järjekorras: esimeses — taimed, loomad, inimene; teises—mees, taimed, loomad, naine.

d) naise loomises: esimeses — ühes mehega, teises — pärast loomi.

e) esimeses loob Jumal sõna läbi, teises — ise otseteel, ilma wahendita.

Need wahed tekkisid mitmesuguste algkirjade tarwitamisest, millest Moosese raamatud kokku on säätud (waata § 28, 29, 32).

§ 10. Paabeli loomislugu.

Sisuliselt on esimesel (osalt ka teisel) loomislool sarnadust Paabeli loomislooga. Wiimane jutustab lühendatult nii:

Alguses, kui ei olnud taewast ega maad, oli Apsu (=ookean) ja Tiamat (=meri). Neist sündisid jumalad (6—7) Jumalate arenemine täitis Apsut ja Tiamati hirmuga. Tekkis wõitlus algaine—wee ja jumalate wahel Omas hädas pöörasid jumalad kõige noorema, Ea poja Marduuk'i, kewadepäikese jumala poole. Tingimisega, et ta ülemaks ja saatuse määrajaks saab, astus Marduuk appi ja wõitis Tiamati ära (Apsu oli juba enne langenud), kes enda lendawaks maoks oli muutnud. Ta jagas tema pooleks, walmistas ühest osast taewa, teisest maa Siis ta lõi taewatähed, kuu ja päikese, taimed, loomad ja inimese. Loo lõpul seisab kiituselaul, kus Marduuk'i kui Loojat ülendatakse.

Sarnadust Piibli ja Paabeli loo wahel leiame a) wee ja pimeduse walitsuses alguses, b) Tiamat'i nimes, millele Piibli „tehoom" (-sügawus) wastab. d) walguse loomises (=Marduuk), e) weelahutamises loomise algul, g) üksikuis loomistöödes ja nende järjes, h) inimese loomises, i) loomise pühitsemises (hümnus VII tahwli peal).

Wahed: a) Hirmsa wõitluse asemele Paabeli müütoses [1]) astub Piiblis sõna wägi ja kord. Ometi on Piiblis mujal jälgi leida, mis näitawad, et Jisraelis Paabeli ained mitte

[1]) Müütos on muinasloo sarnane luule- mõtteline jumalate elu kujutus.

tundmata polnud (lendaw madu Jes. 51, 9; wesi ja meri Hab 3 8, Laul 74, 13; 77, 17; 89, 10; 104, 6—9; Hiob 9, 13; 26, 12, 13, Põhja madu).

b) Paabeli müütos kôneleb mitmest jumalast (polüteism), Piibel tunneb ühte ainust (monoteism).

d) Paabeli jumalad on ainelised olewused mitmesuguste halwa omadustega, Piibli Looja Jumal on waim, tema tahtmine ja töö on hea.

Lugude sarnadus annab põhjust oletuseks, et Paabeli aineid loomisloos on tarwitatud.

Kokkupuutumiseks Jisraeli ja Paabeli wahel on neli wôimalust:

1) Jisraeli enese mälestus — Aabrami ja Jakobi lugudes — ulatab tagasi Kaldea kodumaale.

2) Nagu hiljuti leitud Tell-el-Amarna kirjad (XIV—XV aastasajast e. Kr.) näitawad, seisis wana Kaanani kultuur enne Jisraeli sisserändamist Egiptusest Paabeli mõju all. Sealt pidi ta edasi Jisraeli kätte ulatama.

3) Kuningas Manasse (690—643 e. Kr.) edendas teadmisega Palästinas Assüüria (Paabeli pärija) usku (2 Kun. 21, 1—18; 2 ajarmt. 33, 1—20).

4) Paabeli wangipôlwe (597—536) lôpupoole omandas Moosese seadus ligikaudu lôpuliku kuju. Sest ajast on nimelt „Preestrite koodeks“ (seadusraamat) pärit, kus esimene loomislugu sees on.

Wäite kasuks, et Paabeli loomismüütos Piibli loomisloo aluseks on, kôneleb iseäranis see asjaolu, et Palästiina weewaesel maal waewalt lugu wôis tekkida, kus wesi alguses nii suurt osa etendab. Paabelis aga, kus iga kewade suured jôed omad kaldad laialt üle ujutasid, on kirjeldatud loodusmüütose tekkimine täitsa arusaadaw. Jisrael ei laenanud säält mitte otseteed, waid sai Kaanani pinnal (wôi koguni Egiptuses?) ainega tuttawaks. Kuid

Jisraelile omane usuwaim, mis nähtwasti ôige ammu monoteismi poole kaldus, töötas laenu nii suurel môôdul ümber ja pani omad usuwaated nii kindlaste maksma, et meil. Piibli loomisloos usuliselt täitsa iseseiswa waimusünnitusega tegemist on. Paabeli müütos sai Jisraeli usuwaimule ainult aineliseks äratajaks.

§ 11. Loomisloo peamõtted.

Kokkuwôttes saame Jisraeli loomisloost järgmised peamôtted:

1) Kôik maailm on ühe ja ainsa (sellega Kôigewägewama, igawese, elawa) Jumala loodud (monoteism).

2) See Looja Jumal oli enne ja wäljaspool loodust (-protest looduse jumaldamise wastu). Sellest järgneb:

a) Jumala transzendenz (teeb wahet Jumala ja looduse wahel) — immanentse panteismi (Jumal on loodus) wastu, mis looduse ja Jumala ühte seab ja sellega looduse jumaldamisele wälja jôuab.

b) Teism — ateismi — Jumala salgamise wastu, kus Jumal looduse ainuwalitsuse — naturalismi tagajärjel olemataks tunnistatakse.

3) Maailm on loodud mitte millestiki, s. t. mitte enneolewast ainest walmistatud. [1]) Muidu oleks aine niisama wägew ja igawene kui Jumal.

Nüüd aga walitseb Jumal ainet oma sihi järel (teleoloogiline seisukoht) ja aine ei ole mitte puht autononmne-

[1]) Môtteteadlased ütlewad küll heameelega: ex nihilo nihil fit—mitte millegist ei saa midagi. Selle lihtsa tõe kõrwal, mis inimese kohta üleüldiselt maksew, ei kaota aga Plato „spiritus ante res"—waim enne asju (ainet) kunagi oma suurema môju.

kausaalne, mis Jumala kõrwal ainuüksi oma „loomulikkude" seaduste järele kujuneb. Muidugi on see wäga õrn seisukoht ja sellepärast palju tormisid tunda saand. Ta seisab aga siiski—isegi mõttejõuliste mõistuses.

4) Maailm on loodud Jumala sõna läbi (Jumala tahtmise, wäe ja plaani ehk mõtte järele). Igal tööl, ka loomistööl, on oma mõtteline alus. Mõte saab awalikuks ô nas. Jumala sõnal on loow wõim. Alguses wõis seda ka nõidumise mõttes mõista—kuid Jumal ei wõi nõiduja olla. Inimesed tarwitawad tema nime ja sõna nõidumise, pomisemise, wandumise, isegi jumalateenistuse sihiga kurjaste ja wähendawad tema mõju. Jumala enese käes on sõna wägewam kui ükski tööriist.

5) Loomine sünnib astme kaupa, mis järk järgult kõrgemale wiiwad ja iga kord loodusesse põhimõttelikult uut toowad. Järkude ühendamine loomise „päewadega" ei nõua usu seisukohalt mitte tingimata meie päewapikkuse tunnistamist siin kohal, ehk ta küll loo jutustaja mõttes otsekoheses tähenduses oli mõista. Sest see osa loomisloost liigub loodusteadlisel ja mitte sugugi usulisel pinnal. Ta peegeldab ses tükis ainult omaaegist mõtlemiswiisi. Kuid sellelegi ei wõi meie oma imestust keelata tema sügawale tungiwa küsimuse (probleemi) ülesseadmise pärast. Siin on juba mõtetega algus tehtud, mis meie aja teadusele nii palju ainet annawad.

6) Inimese wastu näitab Jumal iseäralikku armu üles: ta määrab talle elukutseks maailma walitsemise Jumala tahtmise järele ja osasaamise Jumala rahust ehk hingamisest.

Nüüd wõime eelmiste punktide põhjal loomise mõiste kokkuwõtta. Loomine on tegemise wastane ses mõttes, et tema kordasaatmiseks ei tarwitse ainet ega tööriista. Loo-

mise wiimane siht on inimene ja tema elu Jumala armu warju all. Nii on Jumala tahtmise sisu armastus inimese wastu. See on wiimseks loomise ülem eesmärk. (Jumala riik on rahu ja rôôm Püha Waimu sees.)

7) Lôpuotsus loomise kohta on: „Waata, kôik oli wäga hea", s. t. sihiwääriline, kaunis. Jumal ei ole mitte ükskôikne, erapooletu oma töö wastu, waid tunneb temast rôômu ja jääb tema isalikuks kaitsjaks.

Need peamôtted on pea kôik usulised, peale 5-nda, millel sarnadus loodusteadlaste „edu" môttega. Kuid wahe on siiski järsk: loodueteadlaste seas on niisugusi, kes edumôtet selle sihiga tarwitawad, et Jumala olemist ja loomistööd täitsa eitada ja loodust iseseiwaks suuruseks tunnistada. Siin aga lôpeb juba teadus ära ja tema nime tagant waritseb usk, millel pôrmugi rohkem tegemist pole môistusega kui Wana Seaduse usul ja ristiusul.

7-nda môtte usuline tähendus seisab selles, et hea—sihiwääriline, kaunis lôpulikult kokkukôla Jumala tahtmise ja sihiga tähendab.

Kuna Jahvee kaua aega Juuda rahwusline Jumal oli, loomisloos aga Jumal terwe inimsoo algul seisab, — ja selle looja on, selgub, et loomislugu usuliselt kôrgemal ja hilisemal astmel seisab, kui rahwuslise Jumala usu ajajärk. Loomisloo kokkuwôte praegusel kujul ei wôinudki nii enne hästi arenenud prohwetite aega sündida.

§ 12. Paradiis ja patulangemine.

Paradiisi lugu sisaldab suure ônne ja sügawa langemise jutustust. Ta tahab ühtlasi seletada: miks madu roomab? miks inimese ilmale tulemine sünniwaluga on ühendatud? miks inimene rasket tööd peab tegema? Kôige

põhjuseks on süü, ja õnnetus on karistus — tasu sõnakuulmatuse eest.

Lugu on hingeelu peensuse, mõttesügavuse ja sisurikkuse poolest igast kunstitööst kaugelt üle. Usulise olluse poolest pole lugu mitte ühtlane. Temas paistawad läbi müütilised jooned: aed — jumaluse eluase, nõiapuuwili tema toit, waimlised wäärtused (jumala sarnadus, hea ja kurja tundmine) jumaliku toidu läbi kättesaadawad.

Jisraeli ümbertöötuses pannakse osa neist mõtetest kurja kehastaja — mao suhu: Jurnal kardab, et inimene tema toitu wõiks tarwitada ja enesele surematust wõita.

Jumalast langemine kiusatuse, kahtluse, umbusalduse, himu ärkamise ja auahnuse (edewuse) läbi on meisterlikult kujutatud.

Et esimesed inimesed enne katmata, pärast ajawiljast söömist häbi tunnewad, annab mõista, et „teadmise" all suguelu ärkamist tuleb mõista, ja et selle hindamine askeetilisest—mungakõlbluse seisukohast sünnib.

Õnnelikkude sümboolide läbi ei ole aga lugu meie aja kõlbluseküsimuste seisukohast mitte üleliigne ega tühine.

Mitte üksildasena ei pea inimene elama, waid omasarnase eluseltsilisega, kellega tema loomuliku sidemega on kõidetud. Esimese paariga on inimsoo ühtlus, rahwaste ja kihtide wennastus põhjendatud. Jumala keelus ilmub inimese walimise ehk otsustamise wõimalus Jumala tahtmist täita wõi mitte. Walimise wõimalus ehk wabadus on ühendusse seatud wastutusega. Wabadus ise on aga kestew kiusatus. Kiusatuse ülesanne on kaswatus. Wabadus õigel kujul on kokkukõla Jumala tahtmisega inimese oma tehtud otsuse põhjal.

Et töö on karistus ja wanne, ei paista meile enam mitte. Kui aga paradiisi lugu sellel seisukohal asub, siis

on siin jälle inimliku ollusega tegemist, mille eest meie mitte wastutust Jumala peale ei lükka.

Jumala karistuse otsus mao kohta annab ennast sündsalt tarwitada ettekuulutusena Messia-Õnnistegija kannatamise ning wõidu kohta (— protevangelium, algewangeelium). Laiemalt sisaldab ta 1) kestwa wõitluse mõtet hea ja kurja wahel; 2) kõlblise päriwuse mõtet (pärispatt ja pärissüü) kestwa wõitluse eeltingimisena; 3) ohwri mõtet (kanna pistmine), mida headuse esitaja peab kandma wõidu kätte saamiseks.

§ 13. Kain ja Aabel.

Kurjus oli esimese põlwe õnneelu riisunud, ta ei jätnud ka nende lapsi puutumata. Kain ja Aabel toowad tänuohwrid põllu- ja karjaõnnistusest Jahveele. Ohwer on nagu söömapalwe, milles Jumalat kutsutakse tema andest inimestega koos osawõtma. Tähele tuleb panna, et Jahvee ohwri headuse üle otsust teeb tänumeele wõi meelsuse järele. Tänamata silmateenri Kaini sees ärkab selle tagajärjel kadedus ja kättemaksmisehimu, mis wennatapmiseni ja lootuseta meeleheitmiseni areneb. Hirmus wanne panniakse tema peale: Tema amet — põllutöö — ei pea teda enam toitma. Põgenema peab ta kodupinnalt rahutu waimuga, südamepiina kihutusel.

Jutustus ei pea Kaini aega mitte inimesewaeseks. Seda näitab 1) Kaini naisewõtmine Noodimaal. (Naiseks wõis inimsoo algul ainult keegi õdedest olla, ei ole aga meie loos mitte). 2) Kaini kartus (1 Moos. 4, 14) tapmise eest (—suguharude waheline werine kättemaksmine) ja 3) linna ehitamine. Suguharu hooplemisest 7-kordse tapmistasu kohta teeb Piibli selle osa kirjutaja Jumala

suure mõtte: Et wennatapmisele otsa teha, wõtab Jumal mõrtsuka oma kaitse alla ja paneb talle selleks märgi otsa ette. Niisugust kaitswat tundemärki kannawad rändawad rahwad (beduiinid) ihu peal täna päewani. Kain on siin hõimkonna esitaja, kes põlluharija seisukorralt nomaadi järjele tagasilangeb, siis aga linnakultuuri põhjendajaks saab. Aabeli hõimkond aga seisabki, kui noorem, madalamal, rändawa rahwa astmel. Kaini järeltulijad on uute riistade ja tööde walmistajatena t e h n i l i s e k u l t u u r i esitajad, sellegipärast aga kurjuse edasikandjad. Nii ei seisa Kaini loo kirjapanija mitte kultuurijoowastuse seisukohal. Kurjus ja kõrgem kultuur seltsiwad küllalt ühte. Haridus ei kaitse ülekohtu eest.

§ 14. Suur weeuputus.

Weeuputuse loos on jällegi kaks allikat teine teisest läbipõimitud. Wõrdluseks toome mõned kohad kõrwuti (1 Moos. 6 ja 7).

Preestrite koodeks (P) (§ 30).

6, 12—22. Ja Jumal waatas maad, ja waata, see oli ärarikutud. Sest kõik liha oli omad wiisid maa peal ärarikkunud. Seepärast ütles Jumal Noa wastu: „Kõige liha ots on minu ette tulnud, sest maa on täis wägiwalda neist saanud. Seepärast, waata, ma tahan neid maaga tükkis ärarikkuda.

Jahvist (J) (§ 26).

6, 5—8. Kui Jahvee nägi, et inimese kurjus oli suur maa peal, ja kõik tema südame mõtlemised kurjad iga päew, siis kahetses Jahvee, et ta inimese oli maa peale teinud, ja ta süda tegi haiget. Ja Jahvee ütles: „Ma tahan inimese maa pealt ärakaotada, niihästi kui lojuksed ja roomajad ja lin-

Tee enesele laew koowri puust, kambritega, 300 küünart pikk, 50 küünart lai ja 30 küünart kôrge Kolmekordse, täis kambrid pead sa tema ehitama.

Ja waata, mina tahan weeuputuse maa peale saata; kôik, mis maa peal on, peab hinge heitma. Aga sinuga tahan ma lepingu teha. Ja sina pead laewa minema ja su pojad, su naine ja su poegade naised. Ja kôigest, mis elab, kôigest lihast kaks igastühest pead sa laewa wiima. Ja sina wôta enesele kôigest roast, mis süüakse ja kogu enese juure, et see sinule ja neile söömaajaks on.

Ja Noa tegi seda mööda, kui Jumal teda oli käskinud.

7, 6. Ja Noa oli 600 aastat wana, kui weeuputus (wesi) maa peale sai.

7, 11. Otse sel aastal, kui Noa 600 aastat wanaks sai, 11 kuu 17 päewal lôhkesid kôik suure sügawuse (tehoom) allikad ja taewa luugid tehti lahti. Sel päewal nud. Aga Noa leidis armu Jahvee silma ees.

(Puudub: Laewaehituse käsk — muidugi allikate ühendamise pärast).

7, 1—5. Ja Jahvee ütles Noale: Mine sina ja kôik su pere sinna laewa, sest sind olen ma näinud ôige olewat enese ees seesinatse pôlwe rahwa seas. Kôigist puhtaist lojustest wôta seitse paari, üks isane ja tema emane. Niisama lindudest, mis taewa all, seitse paari, et sugu elusse jääks kôige maa peale. Sest weel 7 päewa pärast tahan mina maa peale lasta wihma sadada 40 päewa ja 40 ööd, ja tahan maa pealt ärakaotada kôik, mis iial olemas, mis ma olen teinud. Ja Noa tegi kôik seda mööda, kui Jahvee teda oli käskinud.

7, 7—13. Ja Noa läks ja tema pojad ja tema naine ja tema poegade naised tema laewa weeuputuse pärast.

Ja seitsme päewa pärast sai uputuse wesi maapeale.

7, 12. Ja sadu sai maa 40 päewa ja 40 ööd.

läks Noa ja Noa pojad Sem, Ham ja Jaawet ja Noa naine ja kolm tema poegade naist nendega laewa.

7, 18—21. Siis wôttis wesi üpris wäga wôimust — ja kôik liha heitis hinge.

7, 24. Ja wesi wôttis wôimust maa peal 150 päewa.

8, 13, 14. Ja 601 aastal 1 kuu 1 päewal kahanes wesi ära maa pealt. Ja 11 kuu 27 päewal sai maa kuiwaks.

7, 16b, 17. Ja Jahvee pani ukse nende takka kinni. Ja weeuputus sai 40 päewa maa peale.

7, 22—23. Kôik, kelledel eluwaimu ôhk ta nina sees oli, kôigist, mis kuiwa maa peal, suri. Ei jäänud üle kui aga Noa ja kes temaga laewas olid.

8, 6—12. (Noa laseb kolm korda 7 päewa tagant tuikese wälja).

Lahkuminekud mõlema loo wahel:

1) P järele kestab uputus (7, 11 ja 8, 14) 12 kuud ja 10 päewa = 365 päewa. J. järele (7, 4. 12 ja 8, 6—12) 7+40+21 = 68 päewa. J. nimetab arwudena heameelega 7 ja 40, P. teaduslikum allikas — rehkendab kalendriga.

2) Esimeses loos ei tule uputus mitte ainult wihmast, waid ka maa-alustest sügawustest.

3) Kaasawôetawaid loomi on P järele igast liigist üks paar, J järele 7 paari puhtaist ja 1 paar roojastest liikidest. J paigutab puhtate ja roojaste lahutamise heameelega wana halli aja sisse, kuna P sellest meelega üleläheb, enne Moosest wahetegemist mitte tunnistades.

4) Sellesama põhjuse pärast ei nimeta P mitte ohwerdamist pärast weeuputust, kuna J tema jällegi hea meelega ettetoob.

Usuliste-kôlbliste mõtete pootest lähewad aga mõlemad lood ühte: Jumal häwitab oma tööd, et kuria wôimu

murda, mis inimeste ja loomade sisse tunginud. Õigele Noale ja tema perele aga tasub ta wagadust peastmisega.

§ 15. Paabeli weeuputuse lugu.

Juba ammu oli Paabeli preestri Beroosuse (250 e. Kr.) sulest Kreeka keeles uputuse lugu teada, mis Piibli jutustusega wäga sarnane on, iseäranis lõpuosas, kus Xisuthros lindusid laewast wäljalaseb.

1872 a. leiti Niiniwe kuningalossi waremetes täielik uputuselugu kiilkirjas suure Gilgameesch-epose eelwiimase 11-nda tahwli peal. Tema sisu on lühendatult järgmine:

Scharipaak'i linna jumalad (Euphrat'i ääres) otsustasid Bel'i (üks peajumalatest) kihutuse peale Scharipaak'i suure tormiga häwitada. Jumal Ea hoiatab oma kaitsealust Utnapischtiim'i unenäos ja käsib laewa walmistada. Et teda teised ei tülitaks, peab ta neile walepõhjusid nimetama. Kui Utnapischtiim oma waranduse, loomad ja perekonna oli laewa wiinud, pääsis maru ühes uputusega teatud ajal lahti. Torm oli nii hirmus, et jumalad ise kartuse pärast kõige kõrgemasse Aanu taewasse warjule pugesid ja hädaldasid. Haleda meelega waatas Utnapischtiim laewast, kuidas inimesed jälle sawimullaks muutusid. Laew jäi Nisiiri mäel peatama. 7-ndal päewal waikis torm. Iga 7 päewa tagant laskis Utnapischtiim ühe linnu wälja, kõige enne tuikese, siis pääsukese, ja wiimaks kaarna. Wiimane ei tulnud enam tagasi. Pärast laewast wäljatulemist tõi Utnapischtiim jumalaile suure ohwri, mille magusa lõhna peale jumalad kui kärbsed kokku kogusid. Ohwri tule ümber tekkis tüli tormi algatuse ja tagajärgede süü pärast. Ea waigistas wihase Bel'i ära. Ja Bel läks nii pehmeks, et ta koguni Utnapischtiimi ühes naisega jumalate sekka tõstis ja suurte jõgede suu temale eluasemeks an-

dis. Sinna tuli üks Utnapischtiimi järeltulijatest Gilgamesch ja sai oma esiisa käest terwe loo teada.

Sugulus Paabeli ja Piibli uputuse wahel on wäga suur: Jumala otsus ja käsk, uputus ise, laew, ühe perekonna pääsmine ühes loomadega, lindude wäljasaatmine, ohwer —on ühised jooned. Kuid mõtteilm on sootu teine. Paabeli lugu peetakse algupäraks kohalikkude põhjuste pärast. Palästiina ei tunne nii suuri uputusi oma weewaesuse pärast, kuna nad Euphrati ja Tiigrise maal loomulikud on. Piibel ise nimetab wõõrast kohta, Ararati mäge Armeenias. Et alles Noa järeltulijad Kaldeast wäljarändasid, siis pidi Noa ka ise Kaldea elanik olema.

Ka sellest laenust on Jisraeli usk paganlise olluse wäljatõrjunud. Jäljetult on kadunud mitme jumala austamine ja nende põhjendamata otsus inimeste häwitamise kohta. Piiblis otsustab Jumal õiguse põhjal — kuri häwitatakse, hea jääb järele.

Hea ja kurja õiglane tasu on põhimõte, mille järele Jumal siin talitab, nagu patulangemise loos ki-Paabeli loos pääseb Utnapischtiim ainult õnnega, sest et juhtumise kombel jumala Ea armualune on. Piibel paneb juhtumise ja õnne asemele kõlblise (eetilise) korra maksma. Nii on Jisraeli alglood kõlblise mo noteismi peala rajatud (Paabelis omawoliline, wägiwaldne polüteism).

§ 16. Rahwad ja keeled.

Noaga algab uuendatud inimsugu. Noa pojad on hulga rahwaste esiisad (p. 10). Paabeli torni ehituse loos (p. 11) ei seletata rahwaste mitmekesidust mitte loomuliku põlwenemise teel (nagu p. 10), waid jällegi karistusena kõrgimeelse wastuhakkamise eest Jumalale.

Torni ehituse (11, 1—9)) algus on wististe p. 6, 1—4, kus abielusse astumisest Jumala laste ja inimeste tütarde wahel kôneldakse. See tükike aga sünnib ühte paradiisi loo lôpusalmidega 3, 22. 24:

Ja Jahvee (Jumal) ütles: Waata, inimene on kui üks meist (et ta tunneb head ja kurja), aga nüüd, et ta oma kätt sinna külge ei pista ja ei wôta ka elupuust, ja ei söö ja igaweste ei ela, ajas ta inimese aiast wälja, ja pani homiku poole Eedeni rohuaeda Keerubid ja môôga kui pöörlewa tuleleegi, et nemad pidid elupuu teed hoidma.

Arwatawaste oli paradiisi loos alguses ainult ühtest (hea ja kurjatundmise) puust kône. Elupuu on juure lisatud kokkukôla pärast lôpuosaga. See aga ei olegi paradiisiloo osa, waid käib ühte p. 6, 1—4 salmiga, millele 3, 22. 24 järgneb.

Nii on torni ehitamine patulangemise loo teisend. Selle järele elawad Jumala lapsed elupuu ümber (paradiisis?), Jumala asupaigas. Elupuu on surematuse sümbool. Jumala pojad langewad patu sisse sôbrustamise pärast inimeste tütardega. Nende järeltulijatel,—hiiglastel, wägewatel meestel (nagu ka Nimrod 10, 9) oleks osa igawesest elust, kui elupuu tee neile mitte poleks kinni pandud. Oma wägewuse ja keeleühtluse ja ühise asupaiga peale Siinearis (Paabelimaal) toetades tahawad nad enese nime jäädawaks kinnituseks linna ja taewakôrgust torni ehitada. Jumal rikub selle nôu, mille teostaminegi juba alustud, keeltesegamise ja rahwa laialipillamise läbi ära.

Torn, millest siin kône, on wististe Marduuki templiga ühendatud, Etemenanki nimeline wägaw ehitus Paabeli linnas. Torn oli kui templi osa Marduuki auks ehitatud. Kuid Paabelile wôôras waim seletas torni ehitust wastupidi oma Jumala seisukohast. Paabeli suure ilmalinna

kirju keelterohkus tundus rahwuswahelise läbikäimise juures nuhtlusena. Sellest ja oma keele kohaselt seletatud Paabeli nimest (balal—segama—heebr. keeles, segatud—Balbeêl) tekib Paabelis aga wôôra — hebrealase waimus tasumôtte najale toetatud ätioloogiline (põhjusi seletaw) müütos. Paabel (-Bab-ilu) tähendab aga algkeeles — Jumala wäraw.

§ 17. Peawanemad.

Peawanemate — Abraami, Jisaki ja Jaakobi lood)[1] on, nagu allpool näeme, ôige hilja kirja pandud. Aastasadasid kanti neid suusônal põlwest põlwe edasi (traditsioon). Arusaadaw, et selle juures lahkuminewad teisendid tekkisid. Nagu alglugudegi juures, on meil siin mitme allikaga tegemist.

Nii leiame Joosepi lugudes kord Ruubeni, teine kord Juuda (J) wendade eestkôneleja ja juhi olewat. Kord warastawad Miidiani kaupmehed (E) Joosepi kaewust, siis aga müüwad wennad ise tema Jsmaelidele (J) ära ja need wiiwad ta Egiptuse maale. Niisuguseid wahed, mida peawanemate lugudes weel mitu on, lähewad ka järgmistest Moosese nimelistest raamatutest läbi. Muidugi ei wôi kôik kindel ajalugu olla, mis peawanematest jutustatakse. On ju ka wôimata aastasadandete tagant mitmeid peensusi nende elust kui tôeste sündinud asju mäletada. Osalt on nende lugudes suguharude läbielamisi isiku- ja perekonna-lugude kujul jutustatud (Jaakob— Jisrael, Jaakobi ja Joosepi pojad — suguharude esitajad). Arwatakse, ja mitte ilma põhjata, et peawanemate lood, niisama, nagu Kaini ja Aabeli oma ning hulk teisi, wanemal ajal, igaüks oma ette, üksikult rahwa suus liikus. Pärast ühen-

[1]) Jisraeli hallist muinasajast.]

dati neid, esiotsa jällegi rahwa suus, siis kirjapanemise juures, suuremasse kogusse. Üksikud usukangelased liitusid perekondadeks ja pôimiti suguluse sidemetega ühte. Loomulik, et usuline aste, millel peawanemad seisid, ajaooksul selginud ja hiljemast ajast pärit on.

Aabram esineb Jumala sôbrana, usklikute isana. Tema suurus ei seisa mitte usulaadis wôi iseloomus, waid ennast salgawas, sônakuulawas usujôus. Usaldus Jumala wastu (wäga kôrge ja puhas usuaste) annab talle jôudu kodumaalt lahkuda (J) ja poega ohwerdada (P) [1]). Prohweti waimust läbikäinud on Aabrami eestpalwe ôigete eest Soodomas. Tähelepanemisewäärt on 1. Moos. 17, 1, et Jumal Aabramilt lepingu juures ohwrid ega ande ei nôua (P). See ei ole siin aga mitte usulise puhtuse wiil, waid tuleb allika järjekindlusega seletada, mis enne Moosest mingit seadusliku ohwert ei tunnista. Kui Jisraeli esiisa, tuletab Aabram Noad meele, sellega, et siin jälle uue esinemisega inimsoo uuenduseks tegemist. Aabrami läbi peab ônnistus kôigile rahwastele tulema.

Jisak on sônakuulelik kannataja osas, kui Jumal teda Aabramilt ohwriks nôuab. Oma naese Rebekka wôtab tema Jumala otsuse järele. (Abielu on taewas kinnitatud; nagu Aadama ja Eewa juures, on mees ja naine teine teise kohaselt üksteisele määratud).

Jaakob — Jisrael esitab eneses wasturääkiwaid oma tôukohaseid omadusi. Kawala kaubaga, s. o. usalduseta Jahvee tôotuse wastu, petab ta Eesawilt esimese poja ônnistuse. Ka Laabanit petab tema niisama julgelt ja kawalalt kui isa, saab aga ka ise kannatada. Ta heitleb

[1]) Môni teadusemees seletab Jisaki ohwerdamise lugu, kui inimese ohwrist lahkumise tunnistust.

palwes Jumalaga ônnistuse pärast. Usk ônnistuse sisse on kindel, sest ônnistus läheb paratamata täidé. Kuid tähtis on elutarga rauga tunnistus: „Mina ei ole midagi kôikide heategemiste ja kôige truuwuse wastu, mis sa oma sulasele oled teinud". Kangekaelne oma isikliku huwide kaitsja peab wiimaks alanduses Jumalat austama ja tänama.

Joosep on lapsepôlwes ärahellitatud ja tôstab wendade peale kaebtust. Wendade pahameel ja kadedus saadab Joosepi orjapôlwe ja kuninga au sisse, ning walmistab isa Jaakobile wanaduses hingewalu. Kiusatuses VI käsu wastu jääb Joosep wôitjaks. Usutôde Joosepi loost on: „Teie môtlesite mulle küll kurja teha, aga Jumal on selle heaks käänanud". Ta peastab Egiptuse ja omaksed näljahädast.

Ühine joon, mis usulise tôena peawanemate lugudest läbi käib, näitab Jumalat kui sihikindlat kaswatajat. Üksikutest isikutest ja nende perekondadest kaswatab ta endale ärawalitud rahwa. Selle ülesanne ja elukutse on Jumala ônnistust kôigile maailma rahwastele edasianda (Aabrami tôotus).

D. Mooses ja Moosese raamatud.

§ 18. Mooses rahwa mälestuses.

Egiptus on tänamata. Joosep ja tema heategu ununeb ruttu. Tema järeltulijaid rõhutakse orjadena. Laste surmamisega wähendab Waarao (Ramses II) ähwardawat poliitilist hädaohtu. Kuid nagu kreeka „saatuse“ juures, peab tema kojas mees kaswama, kes kartuse tõeks teeb. Truuks jääb Mooses (egiptuse Meshu — poeg) oma suguwendadele. Oma jõuga püüab ta neid kaitsta, põrkab arusaamatuse wastu ja põgeneb. Kõrbes Orebi mäel ilmub Jumala kutse kibuwitsa põõsas. Tõrkudes heidab Mooses alla. Jmetegudega warustatud asub ta tööle. Ja peastab oma rahwa orjadest. Merelaened lahkuwad tema ees ja annawad teed. Ta armastab tuliselt oma wendi, aga walitseb neid kui hirmuwalitseja. Ta wõitleb oma rahwaga Jahvee eest ja on walmis oma rahwaga ühes hukka minema. Inimese põlwe pikkuselt rändab ta kõrbes kangekaelse rahwaga. Tõotatud maale ei saa tema ega tema põlwe rahwas. Kaanani piiril peab ta — eesmärgi eel surema. Jahvee ise paneb tema hauda. Haud jääb saladuseks. Ei pea järeltulewad põlwed tema hauda leidma ega suurema prohweti hauda ehtima.

Suurepäralise iluehtega mälestab tänulik, aukartlik rahwas oma suurt juhti. Et siingi armastus ja piiramata austus, nagu pärast iseäranis Elia juures, kirjeldust kau-

nistas, näitab kôige paremini Mirjami kiituslaul pärast Punasest Merest läbitulemist (II Moos. 15), ka „Merelaulu“ nime all tuntud (autori tôlkes):

Ma tahan laulda Jahveele, sest ta on wäga kôrge,
Hobused ja rüütlid on ta merde heitnud.
Minu rammu ja laul on Ja [1]), mu peastmine on temalt.
Ta on mu Jumal, teda ma kiidan;
Ta on mu Jsa Jumal, teda tôstan kôrgeks.
Jahvee on sôjamees, Jahvee on tema nimi;
Waarao sôjawankrid ja wäe ta heitis merde.
Ta paremad pealikud wajusid kôrkjaisse;
Laened neid katsid, nad langesid sügawasse kui kiwi.
Sinu parem käsi, Jahvee, näitab au üles wäega;
Su parem käsi, Jahvee, purustab waenlase.
Oma kôrguse môôduga lööd sa oma wastased;
Sa saadad wälja oma tulise wiha — see pôletab neid kui ôlgi
Su nina hinge läbi tôusis wesi kôrgesse.
Kui müür seisis woolas wesi, wood tarretasid mere keskel.
Siis waenlane môtles: Ma ajan taga, ma wôtan kinni!
Ja saagi ma jagan, ma waigistan oma iha!
Ma tômban oma môôga, nad häwitagu mu käsi!
Su hingeôhk puhus — meri kattis neid;
Nad wajusid kui tina wôimsate wetesse.
Kes on kui Sina jumalate seas, Jahvee?
Kes on kui Sina, Sa auline ülew?
Kardetaw suurteostes, imetegija.
Sa sirutasid parema käe wälja, siis neelas neid maa. [2])
Täis heldust talutasid Sa rahwast, mille Sa päästsid

---

[1]) Lühendus nimest Jahvee, ka sônas halleluuja — hôisake Jahveele.

[2]) Koora lapsed, keda maa ära neelas mässu pärast Moosese wastu.

Sa juhatasid wôimsalt ta oma püha hoone juure. [3])
Rahwad kuulsid ning wärisesid
Ahastus tuli Wilisti [4]) rahwa peale.
Siis kohkusid Eedemi [4]) würstid,
Moabi [4]) pealikud hakkasid wabisema
Meelt heitsid kôik Kaanani [4]) elanikud.
Ehmatus ja hirm tuli nende peale,
Sinu käewarre wôimust said nad tummaks kui kiwi.
Nii tungis sisse, Jahvee, Sinu rahwas,
Nii tungis sisse rahwas, mille Sa enesele saatsid. [5])
Sa tôid ja istutasid neid oma pärisosa mäele, [6])
Paika, mille eluasemeks [7]) Sa endale walmistand,
Jahvee,
Püha paika, Issand, mille Sinu käed kinnitand.
Jahvee on kuningas ikka ja igaweste!

Sest kui Waarao hobused tema wankrite ja rüütlitega merde sattusid, siis saatis Jahvee mereweed nende peale tagasi, kui Jisraeli lapsed ollid kuiwa peal keskelt merest läbi tulnud.

Siis wôttis prohwet Mirjam, Aaroni ôde, trummi kätte ja kôik naised läksid tema järel trummidega ja ridastikku. Aga Mirjam laulis neile wastu:

Laulge Jahveele, sest ta on wäga kôrge,
Hobused ja rüütlid on ta merde heitnud.

Eelolewast laulust peetakse teadusmeeste otsuse järele esimest ja wiimast salmi ehtsaks Mirjami lauluks Punasest Merest läbituleku ajal. Kôik muu on hilisem täiendus

[3]) Jeruusalema tempel.
[4]) Pärastised Jisraeli naabrirahwad.
[5]) Juba siin on ärawalitsemisest kõne, mis alles Siinail sündis.
[6]) Jeruusalema templi mägi.
[7]) Jeruusalema tempel.

mida arwatawaste liturgiliselt templiteenistuses tarwitati. Merest läbitulek ühes waarao hukkasaamisega oleks siis tõsine ajalooline sündmus, imeline suur ühine läbielamine Jisraeli rahwa elus. Usuelu põhjenduseks mõjus ta wõimsalt kaasa. Laulu lõpu pool ettetulewad ütelused pühast mäest, pühast paigast, Jumala eluasemest tunnistawad, et laul praegusel kujul alles pärast Saalomoni templi ehitamist wõis tekkinud olla. Nii on ajajoo ülestähendajad enamiste ikka ammu möödaläinud aja sündmusi omast seisukohast kujutanud ja omaaegsid olusid ja mõtteid sekka puistanud. Puhast, ilustamata ja katmata seisukorda sündmuste ehk suurte isikute eneste ajal on wõrdlemisi raske kätte saada. Et aga armastaw käsi minewikule pärga on punundud, tunnistab seda enam, et Mooses ja tema kaaslased oma elu ja tööga sügawad jäljed rahwa elusse on muljunud.

Sest orjapõlwest tulnud rahwahulk nägi omas imelises peasmises rõhujate käest õiguse jalule-seadmist. Nii oli pind Siinai ilmutuseks hästi ettewalmistatud. Et Jahvee on õiguse Jumal, kinnitas rahwa enese usuline läbielamine. Jäädawalt istutati Jisraeli südamesse usk: õigus on suurem kui wõim.

§ 19. Mooses — prohwet.

Lõpuotsus Moosese kohta (Joosuaga wõrreldes) 5 Moos. 34, 10—12 tunnistab tema prohwetiks, kelle sarnast enam Jisraelis ei tõusnud. Prohwet, olgu tema inimlikult ei tea kui kõrgel ja suurel arenemise astmel, ei saada midagi korda ainuüksi inimliku tuntuse (äratundmise) põhjal. Prohwet on kõige enne Jumala mees. Jumala ilmutuse läbi on prohwet tegew ja tugew. Prohwet asub oma tööle iseäraliku kutsumise, Jumala ilmutuse tagajärjel. Nii seisab

ka Moosese suure ja wôrdlemata tôö algul Jumala kutse ja otsekohene käsk.

Pärast Egiptusest pôgenemist saab Mooses Miidiani preestri Jitro (E) [1]) wäimeheks ja karjahoidjaks. Jumala mäe Orebi (Siinai) [2]) juures saab Moosesele iseäralik nägemine osaks pôlewa kibuwitsa pôôsaga. Jahvee tunnistab enda Moosese isa ja esiisade Jumalaks [3]) ja ütleb oma rahwa kisendamist Egiptuses kuulnud olewat: „Ma tean kôik nende walu ja olen maha tulnud neid ärapeastma Egiptuse rahwa käest". Moosese kôhklewa tôrkumise peale wastab Jahvee: „Mina olen ometi sinuga! Ja täheks olgu sulle, et mina sind saadan: Kui sa rahwa Egiptusest wälja tood, siis peate teie Jumalat teenima siin mäe [4]) juures!" Ja Mooses ütles Jumala wastu: „Kui ma Jisraeli laste juure tulen ja neile ütlen: „Teie wanemate Jumal läkitas minu teie juure, ja nemad ütlewad mulle: „Mis on tema nimi?" [5]) — mis ma pean neile ütlema?" Ja Jumal ütles Moosese wastu: „Mina olen, kes mina olen." [6]) Ja

---

[1]) teistes allikates: J — 2 Moos, 2, 18 enne ilma nimeta, pärast Reeguel; J[1] — 4 Moos, 10, 29 Hobab — Reegueli poeg; niisama Kohtum, rmt. 1, 16.

[2]) E ja D — Oreb, J ja P — Siinai.

[3]) Moosese ema nime Johebed esimene silp Jo on Jahvee nime lühendus ja näitab, et Jahvee wähemast Moosese hôimkonnas juba tuntud oli.

[4]) Mooses ja Jisrael saawad oma ilmutuse ühe ja sellesama mäe juures.

[5]) Ilma nimeta ei saa Jumalat teenida. Jumala nimi on ühtlasi kaitseks inimesele. Teisest küljest toodakse ette: Niikaua kui Jumalal weel pärisnimi on, tuleb kaudselt môista, et tema kôrwal teisi tuntakse, wähemast teiste rahwaste wôi suguharude juures. Sellega ei ole kindel, et Jisraeli lapsed enne Moosest tingimata ainujumala usust kinni pidasid.

[6]) Heebr. keeles: „ähiä asher ähiä". Worm·„ähiä" on nähtawaste

ütles: „Nõnda pead sa Jisraeli lastele ütlema: „Mina olen — see on mind teie juure läkitanud".

Üsulist kutset ei ole ilma sisemise läbieluta. Jlmutamises osasaamine on usulise elu paratamata eeltingimine. Olgu ta ühenduses välimise sündmusega, unenägemisega, wiirastusega wõi mingisuguse muu nähtusega. Moosese kutsumine on, nagu teistelgi hilisematel prohwetitel, nägemisega (kibuwitsa põõsas) ühendatud. Jlmutus, mis talle osaks saab, ei wähenda mitte tema isiku wäärtust, ennemini ümberpöördud: ta suurendab teda. Ometi on ilmutus inimese hingeeluga tihedalt seotud. Suured loowad mõtted ja ülesanded, mida prohwetile ilmutuses jagatakse, nõuawad walmistatud pinda — jumalikku kaswatust antud inimese kallal. Enne kui prohwet suudab kõrgemat kutset wastu wõtta, peab tema sisemine ilm juba sinnapoole juhitud olema. Jumal ise kaswatab omale prohwetid nende elusaatusega. Meie wõime õigusega niisugusi hingeelulisi momenta leida ka Moosese juures: rahwa häda, mida Mooses waluga kaasa tundis, palaw igatsus suguwendi peasta; pikaline walmimine monotoonses kõrbeüksilduses, kus need mõtted Moosest kunagi maha ei jäta. Jseäranis tuleb Moosese sügaw usuline iseloom arwesse

---

Jahvee nimest kõrwale põikamine — kartuse pärast Jumala nime kurjaste pruukimine. Kus muidu Jahvee seisab konsonandi kirjas on punktide ja kriipsudena joone all ja peal (VII aastasajal p. Kr.) juurelisatud wokaalid eksituse eest hoidmiseks sõnast „ meie is(s)and" (adonai) wõetud. Sellest tulebki wale worm Jahowa, mis eksikombel — 1518 Petrus Galatinuse raamatu kaudu mõjule peasis Õige wäljaütlemine on Samaaria tõlke ja kirikusade läbi alahoitud. Siin kohal — Moosese otsekohese küsimise peale on wõimata, harilikul wiisil Jumala nime kirjutada (Jahvee konsonandid, adonai wokaalid) sellepärast leiab pühaduse ees aukartlik kirjutaja teise tee Jumala nime täieliku ülestähendamise eest hoidmiseks.

wôtta. Otsustawal silmapilgul Orebi mäel kohkub Mooses ise ülesande määratu suuruse ees. Inimlikult môistetaw on tema kôhklemine. Kuid sisemine sund on Jumala käsk. Ja järelandmata wisaduse, raudse waljusega asub prohwet oma elukutse täitmisele.

Jumal ilmub Moosesele Jahvee nime all, tema isa ja esiwanemate Jumalana. Jahvee nime on keeleliselt mitmeti seletada katsutud: kui „tôeliselt olewat" — kuid nii môtteteadline seletus wastab ennem kreeka waimule; kui „elusse kutsujat — loojat; kui „ilmajumalat — puhujat tuuleôhku"; kui „langetajat — müristajat (wälku)"; wiimased seletused on keeleliselt sunnitud. Loomulikum on nime môista kui „muutmatut, kindlat, ustawat". See sünnib ka ühte esiwanemate Jumala môistega, millel praktiline wäärtus on: Jumal on truu, ei jäta oma usklikka mitte maha. Nii on ta ise ka ôige ja ôigusenôudja (seaduse Jumal).

§ 20. Mooses — seaduseandja.

Rahwa, kui niisuguse, loowat jôudu hinnatakse enamiste riiklise korralduse wôime järele. Riik seisab seaduse najal. Jisraeli rahwas on fenomenaalne nimelt seaduse loomise poolest, mis isegi kaua pärast riigi lagunemist rahwuslist olemist suudab alalhoida. Seadus, millel hariliku riigi alalhoidmiseks suurem wäärtus, käib ôigusteaduse piirkonda. Põhiseadus jääb suurele hulgale teadmata, enam kokkupuutumist on neil kodaniku ôigusega ja kohtu nuhtlusseadusega.

Jisraeli põhiseadus — kümme käsku — on täitsa usulis-kôlblise iseloomuga. Jisraeli kodanikuôigusel (11 Moos. 21—23) on palju kokkupuutumist Wana-Paabeli kuninga Hammurabi seadusega. Môlemad sisaldawad ka

kohtu ehk nuhtlusseaduse. Kohtupidamise enda kohta jutustab 11 Moos. 18, et see Miidiani preestri Jitro, Moosese äia plaani järele korraldatud olnud.

Niikaua ku Jisraeli lapsed enne rahwaks liitumist suguharudes elasid, maksis suguharude wakel weretasu komme, mille järele „weri ihkab were hinda“ on patriarhaalse korra juures ainuke kaitsewõimalus üksiku kasuks. Suguharude rahwaks liitumise juures läheb kättemaksmise õigus walitseja kätte. Jisraeli ühendamine pidi juba Egiptuses algama. Sest muidu oleks kõne ainult mõne üksiku suguharu wäljawiimisest. Loomulikult pidi wägew isik, kroonimata kuningas Mooses, suguharude wahelised tülid ja õigusenõuded oma kätte wõtma. Tema oli alguses hädasunnil tegelik kohtumõistja kõigile, kes „Jahvee ette“ „Jumalat küsima“ tulid.

Kord näinud Jitro, Moosese äi, külaskäigul kõrbes tema suurt tööd õiguse mõistmise ja nõuandmise juures (II Moos. 18, 13—27) ja ütelnud: „Mispärast istud sina ükspäinis ja kõik rahwas seisab su juures homikust õhtuni?“ Siis ütles Mooses: „Sest et rahwas mu juure tuleb Jumala käest nõu küsima. — Ja annan teada Jumala seadmisi ja käsuõpetusi (=toraa). Ja Moosese äi ütles: „See pole hea, mis sina teed. Sa nõrked päris ära ja rahwas, mis sinu juures on. Sest see on sulle wäga raske. Sina ei wõi seda mitte üksi ärateha. Kuule nüüd mu sõna, ma tahan sulle nõu anda; ja küll Jumal on sinuga. Ole sina rahwa eest Jumala juures ja wii sina asjad Jumala ette. — Ja anna neile teada teed (=juhtnöörid, põhimõtted), mis peal nemad peawad käima, ja tööd mis nemad peawad tegema. Ja sina katsu kõige rahwa seast wahwaid mehi, kes Jumalat kardawad, tõsiseid mehi, kes ahnust wihkawad, ja neid pane nende üle pealikuiks (=ülemaiks, kohtumõistjaiks, wanemaiks), iga 1000, iga

100, iga 50 ja iga iga 10 üle. Et nemad igal aja rahwale kohut môistawad, ja olgu nônda, et nemad iga suure asja sinu ette toowad, ja iga pisukese asja môistku nemad ise ära. Nônda tee oma koorem kergemaks, ja nemad kandku seda sinuga. Kui sa seda teed, ja Jumal sulle käsu annab, siis wôid sa wastu pidada, ja kôik rahwas saab ka rahuga oma paika.

Ja Mooses wôttis oma äia sôna kuulda ja tegi kôik, mis ta oli ütelnud.

Nii Piibli aruanne kohtukorraldusest. Nagu näha, pidi Mooses ka Jitro plaani kohta Jumala nôu ja tahtmist küsima. Mooses ei teinud midagi oma pead, waid talitas alati Jumala tahtmise järele ja andis ka sellekohased juhatused oma seatud kohtunikkudele.

Aga kuidas said nad Jumala tahtmist teada? Siinai sündmus oli mööda. Kümme käsku olid antud. Need olid põhiseadus. Kuid neid wôis mitmeti môista ning seletada. Olgu nad küll selged, nad olid ka üleüldised. Ja elu tôi ikka ka lihtsamal astmel keerdküsimusi. Rahwa sissejuurdunud kombed (weretasu, sôda, ebausulised eelarwamised, wastaste poolte lahkuminewad huwid) ei seisnud käskudega mitte otsekohe kokkukôlas ja ei paindunud mitte kergeste käskude alla. Oli ometi juba siis waja käsuselgetust. Põhiseadusest kaswas aegamööda loomulikult wälja kombeôigus, — kodanline seadus — kohtu ja nuhtlusseadus. Ja siiski otsustas igal üksikul korral Jumala tahtmine. Rahwas tuli „Jahvee ette", „Jahveelt küsima". Ja kohtunikud—preestrid andsid Jumalalt saadud wastuse — oraakli wiisil, loosimise abiga. See oligi nende käsuôpetus — „toraa" [1]). Abinôuks tarwitati seal

[1]) „Toraa" tuleb heebrea keeles sônast „jaraa"—(loosi) wiskama, heitma, pârast — õpetama. Preestri (kohtumôistja) otsus anti lühike sel, selgel kujul, ôpetussôna, mõttetera näol, mis kirjandusliekstiilwormiks arenes ja ka „toraa" nime kandis.

juures nõndanimetatud „uriim'i“ ja „tummiim'i“. Need olid arwatawaste kaks kiwikest wõi pulgakest, wärwi wõi pealkirjaga märgitud. Üks tähendas — ja, teine — ei. Neidi kandis preester käikseta kuuekese (westi sarnase)—efood, taskus. [2])

Seaduseandmise algataja oli Mooses. Tema mõju oli sel alal nii suur, et pärast iga seaduse arenemine ikka ainult Moosese nime all wõis sündida.

§ 21. Moosese elutöö.

Mooses pani põhja Jisraeli rahwale ja rahwuslisele enesetundele. Tema oli nii hästi kui Jisraeli asutaja. See töö algas Jisraeli kogumise ja kutsumisega Egiptuses. Tähtis ja määratu suur pidi jõud ning usujulge waimustus olema, et orje Egiptusest wäljawiia. Päris rahwuslik põhjapanemine sündis Siinai lepinguga. Siis tuli lõpulik korraldamine, suguharude ühendamine (wahest werelepingu läbi, nagu ikka nomaadide juures) ja kohtupidamise seadmine — seaduse algus.

Rahwuslise enesetunde ja iseteadwuse alus on usk, Mooses kui prohwet on usupõhjendaja. Jisraelile Moosese läbi kingitud usk on iseloomu poolest:

a) ilmutuse usk — Jumala enda antud (s. o. mitte ebaega looduseusk).
b) pildita ainujumala usk.
d) erirahwusline usk — ainult Jisraelile:

Mina olen Jssand, sinu Jumal,
Sina, Jisrael, oled minu rahwas.

---

[2]) Jumala tahtmise otsimist loose abil on tarwitanud ja tarwitawad pea kõik usuliigid: Konfuutsiuse usulised, muhameedlased, wana Jisrael, meil wennaste kogudus püha kirja salmisid, Piibelt õnne peale lähtilüües ehk salmidega trükitud päewaloosi tõmmates (nagu muhameedlased oma koraaniga),

e) kõlbline usk: Jumal on waimline-kõlbline isiklik olewus kõlbliste nõudmistega oma rahwa kohta.
f) lepingu usk (Siinai-Oreb).
g) selle ilma usk: Moosese raamatud ei tunne igawest elu ega hinge surematust. Ainult rahwas elab kaua seal maal, mis Jahvee temale annud kui ta oma wanemaid austab.
h) ohwri usk: tunnistuse wõi seaduse telgi õues ja pühas paigas on ohwri ja suitsetamise altar.

Suguharude poliitiline ühendamine saab usulepingu ja ohwri söömaaja läbi kindlama sideme. Esiotsa on rahwa waimliselt madala tasapinna pärast sellel enam põhimõtteline tähendus, sest pärast Moosese surma tekiwad jälle wahed. Alles Taawet kinnitab riiklise ühtluse läbi Moosese töö wõidu. Kuid riigilahutamine pärast Salomoni ja prohwetid õpetawad pärast ometi juhtiwat ja otsustawat wõimu kõrgemal ainelisist wäärtusist nägema ja nõudma.

Moosese surmata teene Jisraeli ja kõige ilma ees on, et tema rahwuslist olemist mitte ajalikkude suuruste peale ei põhjendand, waid alusele, mis wäljaspool seda ilma seisab, ehk õigemine alusele, mis maailme kannab. Selles wõrdlemata wäärtusega põhjapanemises tuleb põhjust leida, miks wäikene Juuda rahwas hoolimata ränkadest eksitustest ja kaotustest tänapäewani eluwõimuline on ja isegi maailma politikas ja majanduses, kunstis ja kultuuris üleüldse oma esitajate poolest nii rikas on.

Kaugele ulatab Moosese elutöö.

§ 22. Dekaloog

Dekaloog (—kümme sõna— kreeka keelest) — kümme käsku on Wana Seaduse kandew aius. Lühidelt ja selgelt,

tabawalt ja mõjuwalt on neisse kõik äramahutatud, mis kõige madalamal ja kõrgemal astmel seiswate rahwaste ja üksikute elu korraldusse puutub. Käskude kokkuwõte on järjekindel ja neis walitseb wägew ühtlus. Nad ei wõi sellepärast ka kunagi oma makswust kaotada.

Muidugi teadsid inimesed ka enne käsuandmist, mis õige ja mis ülekohus. Südametunnistus ütles seda alati. Ka teised — pagana rahwad teadsid seda. Nii andsid egiptlased oma surnutele kaitseks oma jumala Osiirise kohtu ees surnukirja kaasa. Seal tunnistas surnu muu seas:

„Ma ei ole tapnud.
Ma ei ole roojast elu elanud minu kodujumala puhtal asupaigal.
Ma ei ole warastanud.
Ma ei ole waletanud.
Ma ei ole abielu rikkunud."

Kuid mitte uudiseütlemises ei seisa käskude tähendus. Egiptuse surnuraamat loeb palju teisi asju wabandusena üles, mis mitte sarnast kokkuwõtlikku ühtlust ja täielikkust ei ilmuta, kui nimelt Jahvee kümme käsku.

Wanas Seaduses leiduwad käsud kahes kohas: II Moos. 20 ja V Moos. 5. Neist paneme üles ainult lahkuminekud:

II Moos. 20 (E).

IV. Mõtle hingamise päewa peale, et sa seda pühitsed. Kuus päewa pead sa tööd tegema. Aga seitsmes päew on hingamise päew Jahveele, sinu Jumalale; siis ei pea sa ühtegi tegemist tegema, ei sina, ei su poeg, ega su tütar, ei su sulane ega su ümmardaja, ei su lo-

V Moos. 5 (D).

IV. Pea hingamise päeva, et sa seda pühitsed, nõnda kui Jahvee, su Jumal sind käskinud. Kuus päewa pead sa tööd tegema ja kõik oma tegemist tegema. Aga seitsmes päew on hingamise päew Jahveele, su Jumalale; ei pea sa ühtegi tegemist te-

jus ega su wôôras, kes su wärawais on.

Sest kuue päewaga on Jahvee taewa ja maa teinud, mere ja kôik, mis nende sees, ja ta hingas seitsmendal päewal, seepärast ônnistas Jahvee hingamise päewa ja pühitses teda.

X. Sa ei pea himustama oma ligimese koda; sa ei pea himustama oma ligimese naist, ei tema sulast, ega tema härga ega eeselt, ega muud, mis su ligimese päralt on.

gema, ei sina ei su poeg ega su tütar, ei su sulane ega su ümmardaja, ei su härg ega su eesel, ei ükski su lojustest ega su wôôras, kes su wärawas on; et su sulane ja su ümmardaja saaks hingata nônda kui sina. Ja sa pead môtlema see peale, et sa oled ori olnud Egiptuse maal, ja Jahvee, su Jumal, on sinu sealt wälja toonud wägewa käega ja sirutatud käewarrega. Seepärast on Jahvee, su Jumal, sind käskinud hingamise päewa pidada.

X. Ja sa ei pea mitte himustama oma ligimese [1]) naist. Ja sa ei pea mitte ihaldama oma ligimese koda ei tema pôldu, ei ta sulast ega ümmardajat, ei ta härga ega eeselt, ega muud, mis su ligimese päralt on.

Käsud ei ole Piiblis mitte üksteisest kindlaste lahutatud. Et neid kümme on, öeldakse ainult II Moos. 34, 28:

[1]) Ligimene tähendab igalpool ainult oma rahwa liiget — sugulwenda.

„Ja ta (Mooses) kirjutas laudade peale (seaduse sônad) [1]) need kümme sôna.

Wiis esimest käsku käiwad jumalateenistuse kohta — nende sekka käib ka (surnud?) wanemate austamine. Wiis wiimast käsku korraldawad ühiskondlist (sotsiaalset) elu. Teiseks käsuks tuleb piltide keeldu lugeda. Sellel on Jisraeli elus wäga suur tähendus. Piltide keeld oli pôhimôttelise wäärtusega ususeaduste hulgas. Meie üheksas ja kümnes käiwad tolle aja kohta ennemine ühte. [2])

Käsud ise sünniwad täitsa kokku. Wahe môlema allika wahel seisab ainult pôhjendustes. Hingamise päewa pühitsemist pôhjendab E Jumala hingamisega loomise järel, D tänukohustusega orjusest wabastamise eest; sellest järgnegu inimlik ümberkäimine oma sulaste, ümardajate ja loomadega. Wiimases käsus eraldab D naist muust warandusest, wist arenenud waate tôttu. Nähtawaste tuli wanaste ka abielurikkumist ainult kui mehe warandusse puutumist môista, sest naine oli ainult wähe enam kui orjad wôi ümmardajad. Nii muutub juba paari aastasaja jooksul Jisraeli kôlblusetunne.

II Moos. 34 p. on ka kône käsu andmisest. Käsud ise on sootu teised ja annawad endid wäga raskelt kümneks jagada. Ülewaate pärast paneme nad kôik siia üles:

1. Sa ei pea ühegi teise jumala ette kummardama. [3])

---

[1]) Äärемärkus käsikirjas.

[2]) Niisugune sisuliselt ôigustatud jaotus on Philo ja Joseefuse ning hulga wana kiriku kirjanikkude järele Kreeka-Katoliku ja Reformeeritud kirikus wastuwôetud. Luterlased ja Rooma-Katoliiklased käiwad Augustiini ja Rooma kirikuisade jaotuse järele. Piibel ise ei anna jaotuseks mingit juhtnööri, küll aga kaudset ajaloolist walgust.

[3]) See ja katekismuse I käsk tunnistawad Jahveed ainult Jisraeli ainsaks Jumalaks: Sul ei pea olema teisi Jumalaid. Wäljaspool Jisraeli austatawad jumalad olid Jisraelile keeldud. Nende ole-

2. Sa ei pea endale walatud jumalakuju tegema. (II) [1])
3. Sa pead hapnemata leibade püha pidama. (III)
4. Kôik esimeseks sündinud on minu päralt.
5. Minu ette ei pea mitte tühja kätega tuldama.
6. Sa pead seitsmendal päewal hingama. (IV)
7. Sa pead nädalapüha pühitsema. (IV)
8. Ja lôikusepüha aastawahetusel.
9. Kolm korda aastas peab kôik meestesugu Jssanda ette ilmuma.
10. Sa ei tohi minu ohwri werd hapenduga segada.
11. Paasa ohwert ei pea järgmiseks homikuks järeljätma.
12. Oma maa esimese warase uudse wilja pead sa Jahvee kotta tooma.
13. Sa ei pea sikutalle mitte tema ema piimas keetma.

Esimesena juhtis Goethe 1773 nende käskude peale tähelepanemist. Jseloomu poolest on need käsud puht kiriklise laadiga. Wahekorrast ligimeste wahel ei ole midagi öeldud. Wôitlust preestrite ja prohwetite wahel (Elias, Aamos, Jesaja) arwesse wôttes, peaks wiimast käskude kogu wanemaks pidama. [2]) Sest prohwetid wôitlewad môtte eest, et: sônakuulmine on enam kui ohwer. Kôlblus on enam kui kombetäitmine jumalateenistusel.

Meile katekismusest tuttawad käsud, mis enam kui II

---

mise üle ei waielda. Nii on käskudes ilmuw ainujumala usk — monoteism — ainult siserahwusline; õigem on selle] usu jaoks isenimetus henoteism.

[1]) Wôôrastaw on, et pärast Moosest siiski kujusid kummardatakse; Kohtumôistj. r. 17, 3. 4; 1 Saam. 23, 9; 30, 7 (Ex. 28).

[2]) Kui nende tekkimine enne Moosest wôimalik oleks. Et aga enne toodud käskusid mitte nii hôlpsasti prohwetite tööks ei saa pidade, on meil siin selgitamata küsimusega tegemist.

Moos. 34 ettetoodud käsud, Moosese ja prohwetite waimule wastawad, ilmutawad oma suurust weel selles, et usk ja kôlbline elu neis on lahutamata ühteliitunud. Awalik ja isiklik elu on usuliselt kinnitatud ja pôhjendatud. Usk on 'umala austamine, millest kaswab tegude puhtus.

§ 23. Hammurabi.

1902 leiti wana Eelami riigi pealinna Suusa kuningalossi waremil suur kiwisammas. Selle ühel küljel on pilt, mis päikesejumalat Schamaschi = (Marduuk) ja Paabeli kuningat Hammurabit (1958 — 1916) kujutab. Schamasch ulatab kuningale seaduse. Seaduse tekst on pildi all lugeda. See on kôige wanem seadus maailmas. Seadus ise on ilmalik kaelakohtu (kriminaal-) ja kodaniku (tsiwiil-) ôigus. Ees- ja tagasônas ilmutab kuningas oma usulist seisukohta. Enesest kôneleb ta suure iseteadwusega, ennast ôiguse kuningaks nimetades. Tal wôis selleks oma jagu pôhja olla, sest ta oli wäga energiline ja tundis isiklist huwi kôigi oma walitsuseharude wastu. Hammurabi seadusel on palju sarnadust Lepinguraamatuga (II Moos. 20, 24—25. 13). Ta on 282 § suur, ja jaguneb wiide jakku:

§§ 1— 5. Ôiguse môistmise kindlustus.
§§ 6—126. Waranduse kaitseseadus.
§§ 127—194. Perekonna ja päranduse seadus.
§§ 195—252. Elukaitse ja wastutuskohustused.
§§ 253—282. Tööliste kaitseseadus.

Nagu järgnewast wôrdlusest selgub, awaldas Hammurabi koodeks Jisraeli seaduse (II Moos. 21—23) peale suurt môju.

Hammurabi.	II Mooses.
§ 196. Kui keegi wabalt	21, 24. Silm silma wastu,

sündinu silma wäljalööb, siis peab tema silm wäljalöödama.

§ 197. Kui keegi mehe luu murrab, peab tema luu murtama.

§ 199. Kui keegi teise orja silma wäljalööb ehk luu murrab, siis peab ta tema poole hinda wäljamaksma.

§ 250. Kui weis teed mööda käies kedagi kaewab ja surmab, siis ei pea asja tasu pärast ette wõetama.

§ 251. Kui aga kellegi kaewlik weis oma wiga, et ta kaewlik on, on näidanud, aga see tema sarwi pole kinni mässind ega weist kinnisidunud: kui see weis nüüd wabalt sündinut kaewab ja surmab, siis peab ta pool miini (= 50—60 seeklit = rubla) hõbedat maksma.

§ 206. Kui keegi teist tüli juures lööb ja haawab, siis ta peab wanduma: „Mitte meelega ei löönud ma teda“, ja peab arsti tasu maksma.

hammas hamba wastu, käsi käe wastu, jalg jala wastu.

21, 26. Kui keegi oma sulase silma ehk oma ümmardaja silma lööb ja rikub selle ära, siis peab ta tema silma pärast wabaks laskma.

21, 28. Kui härg meest ehk naist kaewab, nii et ta sureb, siis peab härg kiwidega surnuks wisatama, ja ta liha ei pea söödama, ja härja isand on süüta.

21, 29. Ja kui seesama härg on enne ju kaewlik olnud, ja seda on tema isandale kinnitatud ja ta ei ole teda mitte hoidnud, ja ta tapab ühe mehe ehk naise: siis peab härg surnuks wisatama, ja tema isand peab ka surma pandama.

21, 18. 19. Kui mehed riidlewad, ja teine lööb teist kiwi ehk rusikaga, nii et ta ei sure, aga woodis maas on, kui ta jälle jalule saab ja kõnnib oma kepi najal õues, siis peab lööja ilma süüta olema, aga et tema maas olnud, seda ta peab tasuma ja teda õieti laskma terweks saada.

Nähtawaste oli Hammurabi seadus kaugele lääne poole ulatanud ja ühes wana Paabeli kultuuriga Kaananiski mõjule peasenud. Peale Jisraeli sisserändamist wõeti sealt mõni osa, mis Moosese kaudu antud põhimõtteile wastas ehk neile wastu ei rääkind, Jisraeli seadusesse tegelikult, pärast kirjalikult wastu.

§ 24. Lepingu raamat (II. Moos. 21—23).

Hammurabi seadusele wastaw osa Moosese raamatuist ((II Moos. 21—23) kannab II Moos. 24, 7 sõnasõnalise tõlke järele „lepingu raamatu“ nime. Tema sisu on 24, 3 järele Sõnad (ehk käsud) mis Hammurabil puuduwad, on usulised-kõlblised eeskirjad, otsekohe tingimata wormis: „sina pead; sina ei pea“ rahwa ehk üksiku poole pöördud. Kohtuseaduste worm on tingiw: „Kui — siis“. Nendes on kõne üksikutest kuritegudest, mis karistuse alla käiwad. Nii on mõlema osa wahel stiililine wahe. Kohtuseadus käsitab: II Moos. 21, 1—32 isiku õigust (orja seadus, elukaitse tapmise ja rööwimise wastu) ja II Moos. 21, 13—22; 3 omanduse õigust warguse ja hooletuse wastu. Kõlblised ja usulised eeskirjad (sõnad: II Moos. 20, 22—26; 22, 17—23, 33) käiwad wäärjumalate piltide keelu, altari ehitamise, nõidumise, wõõraste ja abitarwitajate kaitse, liiakasu keelu, püha aasta ja suurte pühade kohta.

Jseloomu poolest ei sünni Lepingu raamat mitte rändawa rahwa oludega ühte, waid on põlluharija kohane. Linnakultuur on temale niisama wõõras. Kihtide wahed ei ole weel mitte nii terawad kui prohwetite aegus. Pereisa wõim on suur. Ohwerdamine ei ole mitte preestrite eesõigus, küll aga Jahwee nimel wastuste andmine küsimiste peale (oraakel). Rahwusline ühistunne on elaw.

Wôôraste, waenlaste ja loomade wastu oldakse heasoowlik. Ôigusmôistmise aluseks on, nagu Hammurabigi juures kättemaksmise seadus (ius talionis): silm silma, hammas hamba wastu. „Jumala kohut" kahtlastel kordadel leiame mõlemas seaduses.

Lepingu raamatu makswuse kohta, s. t. ametlikult maksma panemise kohta puuduwad teated. Nagu eespool nägime, on ta Moosese nime ja isikuga küll ühendatud, kuid ainult tagant järele ja peaasjalikult selleks, et seadust suuremą autoriteediga põhjendada. Sest Moosese nimi alles kindlustas seaduse mõju. Tegelikult oli ta arwatawaste mõne pühama paiga, näit. Siilo wôi Peeteli preestrite kombeseadus. Sellega on ka seletataw, miks tema usulise seisukohaga kindlamini on kôidetud, kui Hammurabi oma, millel ainult usuline raam (eesja järelsõna) ümber on. Nii ilmub siin jälle põhismõte, mis Piiblis ikka kordub igatsugu wäljendustes: Usk on kindel alus, mille peale terwe ilmalik elu tuleb ehitada. [1])

§ 25. Seaduseraamatu leidmine 621 e. Kr.

II Kuning. rmt. 22, 3—20, (II Aja rmt. 34, 3—28)

Ja see sündis kuninga Josia [2]) kaheksateistkümnemal aastal [3]) et kuningas läkitas Sawani, kirjutaja Jahvee kotta

---

[1]) Wôrdle sellega Saalomoni nägemust walitsuse algul Peetelis; Jeesuse kuulutamist: Nôudke esite Jumala riiki ja tema ôigust, siis peab teile kôik muud pealegi antama; algristikoguduse elu waeste hoolekandmise poolest; Pauluse ütelust: Mina arendan kôik Jeesuse Kristuse läbi. Jgalpool orgaaniline ühtlus usu ja elu wahel.

[3]) Walitses Juudamaal 640—609.

[3]) 621 a. e. Kr.

ja ütles: Mine üles ülempreestri Hilkia juure, et ta peab kôik raha ühte arwama, mis on toodud Jahvee kotta, mis läwehoidjad rahwa käest kogunud, et nemad selle annawad nende kätte, kelle hooleks töö on; puuseppadele, hooneehitajatele ja müüriseppadele, et nemad ostawad puid ja tahutud kiwa, et nemad koda wôtawad kohendada. Ja ülempreester Hilkia ütles kirjutaja Sawani wastu: „Ma olen käsuôpetuse raamatu leidnud Jahvee kojast“. Ja Hilkia andis raamatu Sawani kätte ja ta luges seda. Ja kirjutaja Sawan andis kuningale aru ja ütles: „Preester Hilkia andis mulle raamatu“, ja Sawan luges seda kuningale ette. Ja see sündis, kui kuningas käsuôpetuse raamatu sônu kuulis, et ta oma riided lôhki käristas. Ja kuningas käskis ja ütles: „Minge, küsige Jahveelt minu eest ja rahwa eest ja kôige Juuda eest seesinatse raamatu sônade pärast, mis leitud, sest Jahvee tuline wiha on suur, et meie wanemad ei ole selle raamatu sônu kuulnud“. Siis läks preester Hilkia ja Ahikam ja Akbor ja Sawan ja Assaja ühe naisprohweti Hulda juure ja rääkisid temaga. Ja tema ütles: „Nônda ütleb Jahvee, Jisraeli Jumal, ütelge mehele, kes teid läkitas: Nônda ütleb Jahvee: Waata, ma tahan kurja saata seesinatse paiga peale ju tema rahwa peale, kôiki raamatu sônu mööda, et nemad minu on maha jätnud ja teiste jumalatele ohwerdanud. Aga kuninga wastu ütelge: Nônda ütleb Jahvee: Et su süda on pehmeks löönud, ja sa oled Jahvee ees ennast alandanud, kui sa kuulsid, mis ma seesinatse paiga wastu rääkinud, ja linnarahwa wastu, et nemad peawad häwitamise ja wandumise alla saama, ja oled oma riided lôhki käristanud ja mu ees nutnud, siis olen ma sind ka kuulnud, ütleb Jahvee. Seepärast waata, ma tahan sind koristada su wanemate juure, ja sa pead oma

hauda saama rahu sees, et su silmad ei pea näha saama kôik kurja, mis ma seesinatse paiga peale tahan saata". Ja nemad tôid kuningale wastuse tagasi.

§ 26. Joosia usupuhastus 621 e. Kr.

II Kun. r. 23, 24 (II Aja r. 34, 29—35, 19)

Ja kuningas läkitas neid, kes kôik Juuda ja Jeruusalemma wanemad tema juure pidid koguma. Ja kuningas läks üles Jahvee kotta ja kôik Juuda mehed ja kôik Jeruusalemma rahwas temaga, ja preestrid ja prohwetid ja kôik rahwas niihästi wähemad kui suuremad, ja ta luges nende kuuldes kôiki seaduse raamatu sônu, mis Jahvee kojast leitud. Ja kuningas seisis ausamba juures ja tegi seaduse Jahvee ees, et nemad pidid käima Jahvee järel ja pidama tema käskusid, ja ta tunnistusi ja ta seadmisi kôigest südamest ja kôigest hingest ja kindlaste pidama selle seaduse sônu, mis on kirjutatud sesse raamatusse; ja kôik rahwas heitsid seaduse alla. Ja kuningas käskis ülemat preestert Hilkiat ja preestrid, kes olid teisest korrast, ja läwehoidjaid, et nemat pidid wälja tooma Jahvee templist kôik riistad, mis olid tehtud Baalile ja hiiele[1]) ja kôige taewa wäele ja pôletas need ära. Ja kaotas ära papid, keda Juuda kuningad olid saatnud suitsetama kôrge paikade peal Juuda linnade sees ja Jeruusalemma ümbruses, ja need, kes suitsetasid Baalile, päikesele ja kuule ja taewa tähtedele ja kôige taewa wäele. Ja ta kiskus maha kôrged paigad wärawate juures, altarid, mis Manasse oli teinud Jahvee koja kahe ôue peale, kiskus kuningas maha.

---

[1]) heebr. asera (ashera) — naisjumala kuju, (waata § 34).

Ja kuningas tegi roojaseks kôrged paigad, mis Jeruusalemma ees. Ta murdis ka ebausu sambad katki ja raius hiied ära.

Ja kuningas käskis kôik rahwast ja ütles: „Pidage paasat Jahveele, oma Jumalale, nônda kui kirjutatud on seesinatse raamatusse. Sest niisugust paasat ei ole peetud kohtumôistjate ajast ega kôige Jisraeli ja Juuda kuningate ajal.

Ja Joosia pühkis ka ära pomisejad nôiad ja teadmamehed ja Terawi kujud ja tühjad jumalad ja kôik läilad jumalad, keda nähti Juuda maal ja Jeruusalemmas, et ta pidi kinnitama käsuôpetuse sônu, mis kirjutatud raamatu sisse, mille preester Hilkia leidis Jahvee kojast.

EX DIBL. UNIV. TART.

§ 27. Deuteronoomium.

Pôrutaw sündmus oli seaduse leidmine. Seadus tuli awalikuks kui suur uudis, mida enne ei tuntud. Nii siis ei olnud kuningatel kuni Josiani kôigest, mis meile Moosese seaduse nime all tuntud, midagi teada. Paasapüha ei olnud aastasadasid peetud. Templis olid ebausu sambad (massebid) ja Astarte kujud (asherid). Usk oli paganaaja ebausuga segatud. Ja et see kôik wale ja lubamata, oli isegi kuningale ja preestritele pôrutaw uudis.

Kas Joosia ajal leitud raamat on weel alles? Kus tuleks teda otsida? Et tema pärast leidmist enam nii kergeste kaduma ei läinud, oleks loomulik. Sest leidmisele järgnes pôhjalik templi ja usupuhastus. Reformi pôhimôtted on meile II Kuningate raamatust 22—23 teada. Need on: 1) Keeld kôrge paikade peal ohwerdada. Ainult Jeruusalem on ôige koht jumalateenistuseks. Sellega — jumalatee-

nistuse koondamine (tsentralisatsioon) — esimene nõudmine [1]). 2) Kõik paganate ebausust toodud ained ja kombed, ühes piltide, sammaste ja preestritega, nõidade ja teadmameestega tõrjutakse kõrwale. 3) Paasapüha seatakse uuesti sisse.

Nende tundemärkide järel ja raamatu üleüldise iseloomu järele (seaduseraamat) tuleks meil otsimist Moosese nimeliste raamatute seas ettewõtta. Tõepoolest leiame 5 Moos. rmtus 12—26 p. wastawa osa. Wiies Moos. raamat jutustab seaduse kordamisest Moabi wäljadel Mooses manitseb teisel pool Jordani wiimast korda oma rahwast ja wannutab teda Jahveele ustawust pidama. Kahele sissejuhatawale kõnele järgneb seadus.

Alguskeeles kannab Deuteronoomiumi seadus ka lepingu raamatu nime. (Eesti keeles: seaduse raamat). Juba kirjeldatud Lepingu raamatuga (II Moos. 21 — 23) wõrreldes näitab Deuteronoomium wiimasega suurt sugulust ja usuliselt kõrgemat edenemisastest. Prohweti waim (Elias, Aamos, Jesaja ilmub temas suurema selgusega ning järjekindlusega kui Lepingu raamatus. Deuteronoomium tuletab oma kõnewiisiga prowetite kõnet meele. Niisama sisu poolest: ta astub waeste, lesknaiste ning waestelaste kaitseks wälja. Rahusline enesetunne ilmub ometi ka ühekülgsena: „Wõõra maa inimese wõlga wõid sa tagaajada, aga mis sul on oma wenna (—suguwenna) juures, seda peab su käsi järelandma“ (V Moos. 15, 3).

Millal wõis Deuteronoomium tekkida? Ta on igatahes hilisemast ajast pärit kui Lepingu raamat. Usupuhastuse katseid tehti juba Elia päiwist saadik (860). Tähtsam neist

[1]) Ainsal Jumalal olgu ka ainus paik, kus teda kummardakse. Jumalateenistuse koondamine järgneb monoteistilisest põhimõttest: Üks Jumal, üks tempel, üks preestriseisus.

on kuninga Hiskia aegne (728—699), kes prohwet Jesaja mõju all seisis. Kuid wälised olud — Assuri wõim, kes põhjapoolsele riigile otsa tegi (722) ja Juuda riiki waol hoidis — ning sisemine nõrkus järgmise kuninga ajal (Manasse 698 — 643) lämmatasid uuenduse püüded ära. VII aastasaja keskel alaneb Assuri mõju. Juudas tõuseb enesetunne ja wõitlus kõige wõõra olluse wastu usu asjus ja elukommetes. Selle wõitluse sõjariist ongi Deuteronoomium. Arwatawaste on ta Hiskia ajast pärit ja oli kardewate aegade pärast templisse ärapeidetud.

Kuna prohwetite wägew isiklik mõju ainult kitsa ringkonna peale ulatas, jätkab Deuteronoomium nende algatatud tööd rahwahulga juures templiteenistuse puhastuse kaudu. Preestrid ühinewad prohweti waimuga. Prohwetid wõitlesid ägedaste usukommete ja jumalateenistuse wastu, millega rahwas oma usulist tühjust ja käskuderikkumist kattis. Nüüd templipuhastuse järele — tõuseb jälle templi wäärtus seda enam, et nüüd ohwerdamine (wõrdle Lepingu raamatuga) ainult ühes kohas lubatud on. [1])

§ 28. Jahvist — nimeta prohwet.

1753 a. kirjutas prantsuse arst Jean Astruc raamatu I Moos. raamatu kokkuseade üle. Tähelpannes, et seal Jumalat waheldades Elohiim ja Jahvee nimega nimetatakse, tuli ta otsusele, et Mooses olewat I raamatu kahe suurema ja 10 wähema allika järel kirjutanud. Sellega algas Moosese raamatute analüüs. Pikaaegse uurimise

[1]) Et ohwer seni loomatapmisega ühendatud oli, ja tapmist toitmise tarwiduse pärast mitte Jeruusalemmas koondada ei wõidud, nagu ohwert, siis lahutatakse nüüd harilik loomatapmine ohwrist ja antakse wabaks. (V Moos. 12,,15).

järele tuldi aga otsusele, et nimetatud allikad mitte enne, waid pärast Moosest on kirjapandud. Lähem tähelpanelik waatlemine, nagu loomise ja uputuseloos näidatud, kinnitab tõepoolest, et hulk lugusid ja ka seadusi mitmekordselt ja mitmel astmel on ülestähendatud. Pealegi on igal allikal oma iseloom ja oma usuline seisukoht.

Jahvee nimega allika kirjutajat nimetatakse Jahvistiks. See on kindla iseloomuga, prohweti waimuga, selge usulise huwiga isik. Aukartliku lugupidamisega jutustab ta hulga wähemaid kohalikka jutte, nagu Soodomast ja Komorrast ning Surnumerest, Jaakobi wõitlusest Jumalaga, põlewast kibuwitsa pôôsast, pilwe- ja tulesambast. Luulelikku iluga ja armastusega maalib ta neid imewäärilisi lugusid lugija silmade ette. Teda ei eksita, et Jahve õhtuwilus paradiisis inimesi waatamas käib ja nendega palest p[illegible]esse kôneleb, Aabrami laualt rooga wõtab, Jaakobiga ihulikult heitleb. Ta ei salga ka esiwanemate warjukülgesid ja eksitusi, ei kawalust ega pettust, waid paneb kõik awalikult kirja. Jutustamise wiis ilmutab suurt kunstirikkust. Ta on ka mõttetark-juurdleja. Tema on see, kes algludes hulga elusügawusse ulatawaid küsimusi ülesseab ja ärawastab: miks kannatab ja sureb inimene? Kuidas on patt maailma tulnud? Miks on inimesed keelte järele lahutatud? Tema ilmawaade on läbi ja läbi usuline. Ja Jahwist ise on usuline suurwaim — nimeta prohwet.

Raamatu kirjutamise aega arwatakse 850 peale e. Kr. Sest ta annab tunnistust rahwuslisest jõust ja on kindlaste enne suuri prohwetid kirjutatud, aga pärast Saalomoni, s.t. pärast riigilahutust. Et allikas mitte ühtlane pole, tunnistawad mitmed täiendused ja parandused. See redaktsiooni töö wõis umbkaudu sada aastat (850—750) kesta. Kirjutaja kodumaaks peetakse Juudamaad kohtade järele, millest

enam kônet, ja et Joosepi wendade seas tähtsam osa Juuda käes.

§ 29. Elohist — usuteadlane.

Elohiimi nime järele Elohistiks kutsutud allika autor awaldab üleüldiselt hoolt ja ettewaatust usulise môtteilma ettetoomises kui ka peawanemate kirjelduses. Wiimased on tema juures laitmata puhtad eeskujud. Usuarenemine on temale tuttaw: Aabrami wanemad olid wäärjumala kummardajad, Aabram tunnistab ainust Jumalat. Jahvee nimi tuleb alles Moosese juures ette. Tema Jumal talitab kaugele nägewa sihi järele: Joosepi wendade kurja nôu muudab ta ônnistuseks. Elohisti Jumala môiste on sügawam ja waimlisem. Ta ei ilmu inimestele inimesena, waid unenägudes ja inglite kaudu. Jumal kaob oma suurema pühaduse tôttu inimese lähedusest kôrgele taewasse (transzendenz). Alglugusid Elohist ei tunnista, sest need ulatawad paganlise ajajärgu sisse — enne Aabrami.[1]) Nimede tarwitamises läheb ta ka Jahvistist lahku: Kus Jahvist Siinai, Jisraeli, Juuda nime nimetab, leiame Elohistil Orebi, Jaakobt, Ruubeni. Allika kirjutaja armastab ja tunneb enam põhjapoolsid kohti. Arwatawaste elas ta Jisraeli riigis, kuninga Jeroobeami II ajal (783—743) umbes 750.

Selles allikas annab ennast juba prohwet Elia waim tunda oma wastoluga wôôrajumala teenistuse wastu (I Moos. 35, II Moos. 32, Josua 24). Elohistil on dogmaatilisi kalduwusi. Tema arenenud, peenenenud usuline seisukoht laseb kirjutajana usuteadlast aimata.

---

[1]) Elohiimi nimega alglood on iseallikast pärit (waata järgmine §).

§ 30. Preestrite koodeks.

Preestrite koodeks tarwitab Jumala nimena Elohiimi nimetust. Sellepärast peeti teda enne Elohistiga üheks. Wäliselt tunneb teda ôige kergesti ära suguwôsa tabelitest, aastaarwudest ja nimede rohkusest. Sisemiselt on lahutus Jumala ja inimeste wahel (Jumala transzendenz) äärmuseni wiidud. Jumala kohta ei tarwitata mitte sedasama kônewiisi kui inimeste kohta (näit.: looma ja tegema). Preestrite koodeks armastab süsteemi, seadust ja korda. Rahwa kaswatus sünnib kindla seaduse abiga. See allikas on kôige järjekindlam. Tema eesmärk on Jumala riigi tekkimist Jisraelis ja tema asutusi kirjeldada. Jisraeli tulewiku rajab ta kindlaste korraldatud preestriseisuse ja kindla templi korra peale. Selle raamatu waimline isa on Paabeli wangipôlwes wiibiw prohwet Heseekiel uue Jeruusalema aatega. Suure energiaga püüab preestrite koodeks alandatud rahwast seaduste abil kinnitada ja uuele tulewikule wastuwiia. Wankumata kindel on tema usuline iseteadwus. Seda näitab wôrdlus Jaakobi Egiptusse jôudmise loos iseäranis selgelt. Jahvist jutustab loomulikul wiisil, kuidas Joosep wendi waaraole esiteleb ja waarao ütleb: Kui nende seas on tublid mehi, siis pane nad minu karjaste ülemaiks. Preestri koodeks laseb aga Jaakobi waaraost suuremana paista: Jaakob terwitab ja lahkub waaraost ônnistusega ja ei jäta läbirääkimise lôpetamist mitte kuninga hooleks.

Preestrite koodeksi kirjapanemine sündis Paabelis. Sealt tôi Esra tema 458 Jeruusalemma ja uuendas tema pôhjal lepingu Jumala ja rahwa wahel 444. Koodeksi sekka käib nônda nimetatud Pühaduse Seadus (III Moos. 17—26), mis noorem on kui Deuteronoomium ja wanem, kui muu osa koodeksist. Ka Pühaduse Seadusel on palju ühist Heseekieli môtteilmaga.

§ 31. Moosese raamatute autor.

Niihästi Juuda kui ristirahwas pidas kaua aega Moosest tema nimeliste raamatute kirjutajaks. Alguskeelne tekst seda küll ei nõua. Sest heebrea keeles nimetatakse Piibli raamatuid esimese sõna järele. Pealkirja ei ole, mis neid Moosese omaks tunnistaks. Moosesest endast kõneldakse kolmandas isikus. Ja mõne üksiku koha järele, kus iseäralikult Moosese enda kirjutamist äramärgitakse (II Moos. 17, 14; 24, 4; 34, 27; IV Moos. 32, 2; V Moos. 31, 9. 22. 24) peaks arwama, et ainult need kohad on Moosese enese kirjutatud. Kuid on kohti, mis ütlemisewiisi poolest hilisema laadiga on: I Moos. 12, 6 ja 13, 7 — Kaanani rahwas elasid siis seal maal. Nii wõis kirjutada, kui nad mitte enam seal ei olnud. — I Moos. 14, 14 nimetatakse Tanni linna. See nimi on alles Kohtumõistjate ajast pärit. — I Moos. 31, 31: kuningas Jisraelis--oli ligi 200 a. pärast Moosest.—5 Moos. 1, 1 ja mujal: tänapäewani s. o. hulk aega peale teatud sündmusi.—Need ja terwe rida teisi kohti, kui ka enne ettetoodud teisendite wahed allikate järele nii jutustawas osas kui seaduseandmises tõendawad, et Moosese käest ainult üsna wäikene osa tema raamatuist wõiks tulnud olla. Moosese nime kannawad raamatud, mitte et ta nende autor on, waid tema suure autoriteedi pärast, ja selle osa pärast, mis temal kui seaduse andjal ja rahwa elu põhjendajal neis raamatutes on. Temal enesel ei olnud waja oma mälestust kindlustada. Nagu tema hauda ei tunta, nii ei leia meie tema kirja. Kuid Moosese prohwetlik suurus ja tema nimeliste raamatute wäärtus sellest kahju ei tunne.

§ 32. Moosese raamatute allikad.

Moosese raamatud on pika aja jooksul wäga mitmesugustest ollustest kokkuseatud. Üksikute allikate lahutamine ja wõrdlemine näitab, et usuliselt huwitatud, prohweti waimuga wõitud isikud on püüdnud juba wanemast ajast peale suusõnalisi teateid, jutustusi, usulisi eeskirju ja seadusi koguda ja kirja panna. Seal juures on nikka ühesarnast ühendatud. Lahkuminekuid on püütud siluda ja pehmendada. Terwe töö on aastasadasid kestnud, enne kui raamatud praeguse kuju said.

Üleüldise pildi saame sellest tööst järgnewa tabeliga:

L(epingu) rmt.: Ex 21—23	950 e. Kr.	Rj		
J(ahvist) .	850		Rd	
E(lohist) .	750			Rp
D(tn 12—26)	621			
PS (Pühaduse Seadus Lev. 17—26	540	P		
PK (Preestrite koodeks)	458 (444)			

Lepingu raamat teeb osa E-allikast wälja, on aga suguluse pärast Hammurabi seadusega wanem kui E suurem osa. E ja J kokkuliitjat nimetatakse J^E redaktoriks (—Rj.) Rj ja D-osa ühendaja kannab D-i redaktori nime (—Rd) ja selle ühendajat Preestrite koodeksiga, mille osa Pühaduse seadus on, kutsume Rp. Nii kestis Moosese raamatute kokkutöötamine üle 500 aasta.

Suur ajalugu on nende sees. Jisraeli paremad jõud on tema kallal waewa näind ja on sellega endale, ilma oma au otsimata ja oma rahwale kindlama mälestusesamba ehitanud, kui kiwi ja metall suudawad. Moosese raamatud ulatawad Jisraeli kitsaist piiridest kaugele wälja ja on endale ning oma kangelase Moosesele maailma ajaloolise tähenduse wõitnud.

E. Joosua ja kohtumõistjad.

§ 33. Kaananimaa enne ärawõitmist.

Wiimastel aastakümnetel ettewõetud wäljakaewamised Palästiinas, Egiptuses ja Paabelis on Kaananimaa kohta mõnda selgust toonud. Nii on teada:

1) Kaanani elanikud olid Jisraeliga ühest Semi tõust.

Riikliselt ei suutnud nemad suuremat koguwõimu esitada waid olid wäikesteks linnariikideks linnakuningatega killustatud Jeruusalem, Taanak, Jeeriku, Megido j. n. e.

2) Ligi tuhat aastat (2500—1500) olid nad poliitiliselt ja kultuuriliselt Paabeli mõju all.

3) 14 aastasajal on Egiptus nende ülem walitseja. Üksikud kuningad on Egiptuse wasallid, nagu hiljuti leitud Tell-el-Amarna kirjad näitawad. Imelikul wiisil sünnib ametlik kirjawahetus nende ja Egiptuse wahel Paabeli keeles.

4) 13. aastasajal wäheneb Egiptuse wõim. Üksteisega waenus elawad wäiksed linnariigid ei suutnud endid kaitsta ja pidid pealetungiwale uuele Jisraeli rahwale ruumi andma.

5) Umbes samal ajal tulid maale põhjast Amoriidid (Emori rahwas) ja lõunast Wiilstid Esimene suurem wõit Jisraelil oli Amoriitide riigi häwitamine

Nende teatedega sünniwad Wana Seaduse teated peajoontes ühte

§ 34. Joosua — Kaanani wõitja.

Jahvee imeliku kaitse all ja saatel tungib Jisrael pärast Moosese surma edasi. Joosua juhatusel wõidab ta Jeeriku pärast Jordanist läbiminekut ja wõidab otsustawa Kiibeoni lahinguga maa ära. Ai linna wõitmise eel kaotab Jisrael Aakani ülekohtu pärast, sest Aakan oli ärakaotatawast warandusest osa kõrwale saatnud. Kohe pidi sõjawägi kannatada saama: ta löödi tagasi. Alles pärast süüteo karistust suutis kõlbliselt puhastatud sõjawägi wõiduteele astuda.

Joosua raamat seisab nii kindlas ühenduses Moosese raamatutega, et mitmed neid ühte loewad ja kokku Hexauteuch'iks (6 raamatut) kutsuwad. Tõepoolest on Joosua raamatus nendesamade allikatega tegemist, kui Moosese raamatuis. Ainult nende wahekord on seadusliku sisu wähesuse pärast teist laadi. Raamat langeb kolme jakku:

1) 1—11 pp. Kaanani ärawõitmine[1])
2) 12—22 pp. Maajagamine suguharudele.

---

[1]) Joosua 10, 12—14 seisab kuulus salm:

„Päike, seisa paigal Kiibeonis,
Ja kuu Ajaloni orus.
Ning päike peatas ja kuu jäi paigale
Kuni rahwas waenlasele kättemaksis".

Eks see ole kirjutatud (Õiglaste?) Wahwate raamatusse? Ja ei olnud selle päewa sarnast enne ega pärast seda, et Jahvee inimese sõna oleks wõtnud kuulda; sest Jahvee sõdis Jisraeli eest.

Nagu salm ise ütleb, on see tükk wõetud wanemast kaduma läinud (laulude) raamatust. Ta tunnistab Jumala imelist abi ja Joosua usku selle sisse. Ekslik on sellest salmist elu ja surma küsimust teha wõitluses teaduse ja usu wahel. Tema peale tuleb waadata kui usulise tunnistuse ja mitte ajaloolise sündmuse peale. Usutunnistus otsib aga meelega hariliku elule wasturääkiwaid pilta.

3) 23. 24 pp. Joosua manitsus ja lahkumise kõne Seekemi maapäewal.

Lahkudes ütleb Joosua (24, 14. 15):

„Ja nüüd kartke Jahveed ja teenige teda waga ja tõsise südamega ja saatke ära jumalad, mis teie wanemad on teeninud teinepool Eufrati jõge ja Egiptuses, ja teenige Jahveed. Aga mina ja minu pere, meie tahame Jahveed teenida".

§ 35. Kaananisse asumise tagajärjed.

Jisrael oli rändaja karjapidaja rahwas, kui ta Kaananisse asus. Siin sai ta põlluharijaks. Seda tööd pidi ta Kaanani rahwaste käest õppima. Sest need seisid kõrgemal kultuuri astmel, olid aga usuliselt looduse jumalate austajad, sellepoolest Jisraelist taga. Kuna Jisraeli usuline tõus enam põhimõttelise wäärtusega oli — Moosesele omast selgust ei wõinud ju lihtmehel olla — tähendas sisserändamine Jisraeilile tõsist hädaohtu. Kainemad pidid Rooma tarkust tunda saama, et wõidetu määrab wõitjale seadust.

Jseäranis hädaohtlik oli see Jisraeli usule. Küll ei läinud Jahvee nimi kaotsi. Aga paganausu kombel ühinesid tähelepanemata Jahvee teenistusega ja walmistasid teed ususegamisele, millest pärast tõsised kriisised wäljakaswasid. Esimisena õppis Jisaeli rahwas lõikuse pühasid — põllumehe püha pidama. Nad ei tarwitanud seal juures küll Baali nime Jahvee asemel, waid jäid oma Jumalale truuks, Baali nimi aga leidis ka oma jagu tarwitamist iseäranis inimeste nimedes, nagu Jerubbaal (=Kiideon), Esbaal, Joobaal. Baali kõrwal seisis naisjumal Astarte (Astarot), wiljakuse jumalanna. Tema auks kaswasid pühad puud. Need kaswasid kõrgete paikade peal — pühades

hiiedes. Astarte kujud ja kunstlikud pühad puud — asherid — leidsid aja jooksul isegi teed templisse. Kaua aega sallìti neid ilma paha aimamata.

Kõrgete paikade teenistus kinnitas üksikute sugaharude tarwidust oma kohaliku pühaduse järele. Kaananis lõdwenes rahwusline side. Seaduse laegas, kõrbe pühadus — ei suutnud kõiki ühel wiisil köita.

Püha puie — asheride kõrwale tekkis püha kiwide, kiwisammaste — massebide — austamine. Nad pidid iseäranis Jumala lähedust meeletuletama, nagu juba Jaakobi wiibimisest Peetelis (Bait-el — Jumala koda) teada.

§ 36. Kohtumõistjad.

Maajagamise läbi said suguharud jälle iseseiswaks. Linnad ja piirimaad jäid suurelt jaolt wõõraste kätte. Wõõras eeskuju — eraldatud linnariigid — nagu wanast Kreekamaal — mõjus ka wist suguharude eraldamiseks kaasa. Nii ei olnud Kaanani ärawõitmine kaugeltki lõpulik. Siin oli kokkupõrkamisteks ja sõdadeks palju wõimalusi. Ja kohtumõistjate raamat teab neist palju rääkida. Kohtumõistjad olid neis sõdades wäejuhatajad, enamiste üksikute suguharude üle. Ajukorral läksid mitu suguharu korraga sõtta. Nii et wasta kohtumõistja nimetus mitte täitsa nende tegewusele. Alguskeeles tähendab kohtumõistja—schofet — kõrgemat ametnikku. Kohtumõistjate raamat kõneleb 12 sarnasest kohtumõistjast. Nagu näha, tahtis raamatu tundmata kirjutaja seliega kõigi suguharude õigust sarnase isiku peale rahuldada. Kuid suuremal osal neist on wäike tähendus. Tähtsamatest kõneldakse pikemalt. Need on:

Deboora—Baarak	p.	4 ja 5.
Kiideon	„	6 — 10.
Jefta	„	11 — 12.
Simson	„	13 — 16.

Tähelepanemisewäärt on kawa, mille järele kôigist jutustatakse. Jga lugu on mahutatud järgmise raami sisse: „Ja Jisraeli lapsed tegid kurja Jahvee silma ees, — ja unustasid Jahvee, oma Jumala, ära ja teenisid Baalid ja hiisi. Ja Jahvee wiha süttis põlema ja ta andis neid ära (wôôra . . .) kuninga kätte. Ja Jisraeli lapsed teenisid teda (18) aastat. Siis kisendasid Jisraeli lapsed Jahvee poole ja Jahvee tôstis neile ärapeastja . . . ." Sôjakäigu jutustus lôpeb sônadega: „Ja maal oli rahu . . . aastat.

Nônda on kôik wôitlused naabrirahwastega usuusôja tähe alla pandud. Ja juhatajad neis sôdades on prohweti wiisil seks kutsutud isikud.

Niisugune jutustamise wiis ei taha paljast puhast ajalugu pakkuda, — waid ôpetada. Ajaloolised andmed on suurema aate teenistuses. See on seisukoht, mida nimetatakse ajalooliseks pragmatismiks.

Kohtumôistjate raamat on usulise tasumôtte peale rajatud: Jahveest taganemine toob ônnetust, Jahvee truudus ônnistust. See môte, mida prohwetid wäsimata kuulutasid, saab Josia usupuhastuses Deuteroonomiumi läb makswaks. Mida prohwetid meelsuse kohta nôudsid, pöörsid preestrid jumalateenistuse sihis kôrwale.

Nüüd aga tuli pea pärast usupuhastust Paabeli wangipôlwe mis nähtawaste tasumôttega kokkukôlas ei tahtnud seisa. Jahveeteenistusele wôib see just soowimata tagajärgi tuua. Nii oli tarwis wangipôlwe põhjusi kaugemalt otsida ja Jahvee tegewust rahwa ees kaitsta Deuteronoomiumi seaduse waim oma tasumôttega jumalateenistuse puhtuse seisukohast paneb ennast maksma ka newiku kirjelduses, ajaloo uurimises ja jutustamises. Deuteronomistid, Paabeli wangipôlwe aegsed ajaloojutajad seawad oma ülesandeks sellega Jahveed rahwa ees ôigeks môista. Nende ajalooline probleem on „teodizee" — Ju-

mala ôigus. Nad kinnitawad prohwetite kuulutatud tôtt: Rahwaelus oleneb kôik tema wahekorrast Jumalaga, mis jumalateenistuses peegeldub.

Nii on wiimane sôna Kohtumôistjate raamatus ôige hiline — wangipôlwe aegne (597—536 e. Kr.). Muidugi tarwitas nimeta:ud rühm wanu allikaid — kangelaste lugusid. Need olid, nagu teaduslik analüüs selgeks teinud, juba mitmest käest läbi käinud. Näib, et juba meile tuntud allikad J ja E ka siin Rj, Rd ja Rp käest läbi on käinud, kuid muidugi mitmesuguste wahedega.

§ 37. Deboora.

Naisprohwet Deboora on Jisraelis seesama, mis prantslastel Orleani neitsi Jeanne d'Arc. Waenlaste pealesuru mise all kutsub ta waimustusega isamaa peastmiseks Jahvee sôtta. Kuus suguharu tulewad ühes ja wôidawad. Sellest jutustab kuulus ja wana Deboora laûl Kohtum. rmtu 5-das ja sidumata kônes 4-jas peatükk. Deboora laulu tekst on alguskeeles kohati rikutud (käsikirjalise ümberkirjutuse juures). Laul käib järgmiselt (uues autori tôlkes).

Siis laulis Deboora ja Baarak Abinoami poeg tol päewal ja ütles:

Et juhtisid juhid Jisraelis,
Et nôus oli rahwas — kiitke Jahveed!
Kuulake, kuningad; pange tähele, würstid!
Mina, jah mina algan laulu Jahveele.
Mängida ma tahan Jahveele, Jisraeli Jumalale
Jahvee, Sinu tulekul siia Seiirist [1])

[1]) Jahvee tuleb kui sôjajumal (wägede Jahvee) Seiiri mägestikust Edomist lôuna pool Surnumerd. Kaua aega, isegi Elia päiwil, arwati Sinai mäge Jahvee asupaiga olewat. Elias wôttis sinna koguni teekonna ette.

Sinu edukäigul Eedomi wäljadel
Wärises maa, ja tilkusid taewad
Ja pilwist piisutas wett.
Mäed kôikusid Jahvee palge eest —
See on Siinai-Jahvee, Jisraeli Jumala eest.
Samgari, Anati poja päiwil
Joeli päewil puhkasid teeraad.
Teekäijad kôndisid kôweraid radu.
Hingasid talupojad Jisraelis, hingasid,[1])
Kuni tôusid üles sina, Deboora.
Ülestôusid, ema Jisraelis.

— — — — — — — — — — — —

Tôeste, ei nähtud kilpi ega piiki[2])
Neljakümne tuhande seas Jisraelis.
Jisraeli juhtide päralt on mu süda,
Kes healmeelel rahwa seas wiibiwad — kiitke Jahveed
Kes teie sôidate paatjate eeslite seljas,
Kes teie istute waipade peal
Kes teie teel olete, — laulge!
Kuule, kuidas naljatakse weekünade juures!
Seal kôneldakse Jahvee ôiguse tegudest,[3])
Ôiguse tegudest Jisraeli talurahwa seas.
Siis läks talurahwas oma wärawaisse, Jahvee rahwas.
Üles, üles, Deboora!
Üles, üles! Laula laulu![4])

---

[1]) Kaubandusline läbikäimine seisis, maad ähwardas nälg.

[2]) Ei olnud julgust sôjarlistu tarwitada.

[3]) Nagu Egiptusest pääsedes, sai rahwas Jahveed kui ôigusa maksmapanijat, kui ôiguse Jumalat tunda.

[4]) See laul, mitte eelolew, peab suguharusid üleskutsuma Jahwee sôtta.

Tôuse üles, Baarak! Ja wôta wangi, kes sind wangistasid, Abinoami poeg [1])
Siis tulid laiali pillatud—suurtsugu rahwa juure
Jahvee tuli alla kangelaste juure,
Efraimist läksid nemad orgu,
Sinu järel tuli Benjamin oma salgaga.
Makiirist tulid käsuandjad,
Ja Seebulonist, kes walitseja kepiga käiwad.
Ja Jssakari würstid Debooraga.
Ja kui Jssakar nônda ka Baarak
Läkitati orgu tema jälgil, [2])
Ruubeni jôgede ääres olid suured südame kaalumised.
Miks sa jäid latrite wahele
Wilepuhumist kuulma karjaste juure?
Ruubeni jôgede juures olid suured südame kaalumised.
Kilead jäi teisepoole Jordani
Ja Dan läheb wôôrsile laewade peale.
Aser wiibis mererannal
Ja jäi rahuga oma lahede wahele. [3])
Seebulon on rahwas, mis elu pôlgades sureb,
Ja Naftali aasade kôrgemail paigul.
Kuningad tulid, nad wôitlesid;
Siis wôitlesid Kaanani kuningad

---

[1]) Baarak! kutsub Deboora endale wäejuhatajaks kaasa, sest et tema kui naine seda ülesannet oma peale ei wõi wôtta.

[2]) Sõjast wõtsid osa Efraimi, Manasse (Makiir), Benjamini, Seebuloni, Jssakari, Naftali (teine kord Jssakar on arwatawaste eksitus) suguharu.

[3]) Ruuben, Gad (Kilead), Dan ja Asser hoiawad tühiste põhjustega sõjast eemale, Nii peawad Dani mehed paremaks madrustena Fõniikia laewadel teenistust otsida.

Taanakis Megido wee juures.[1])
Hôbeda saaki nemad ei saanud.
Taewaradadelt wôitlesid tähed Sisseraga[2])
Taewast wôitlesid nemad.
Kiisoni jôgi kiskus nad ära,
Sa käre jôgi, Kiisoni jôgi.
Astu ette wôimsalt, mu hing!
Siis sôtkusid täkkude kabjad,
Kui nelja kihutasid nende wägewad.
„Needke ära Meeros", ütleb Jahvee ingel
„Needke hoopis ära tema elanikud,
„Et nad appi ei tulnud Jahveele,[3])
„Jahveele appi tema kangelastega."
Ônnistatud olgu Jael naiste seas,[4])
Keenimehe Heberi naine,
Enam ônnistatud naiste seas telkides!
Teine küsis wett, tema andis piima
Kalli kausiga tôi tema petipiima.
Tema käsi haaras waia,
Ja parem käsi töömehe wasara,
Ja rôhus maha Sissera, purustas ta pea.
Ja lôi sisse ja puuris läbi silmakoopa.
Ta jalge ette warises ta maha, langes ja lamas,
Ta jalge ette ta langes ja lamas.
Kuhu ta langes, seal ta lamas — hingetu.

---

[1]) Lahingu koht on Taanak-Megido Kiisoni orus Põhja-Samaarias Karmeli lähedal, Manasse ja Seebuloni piirkonnas.

[2]) Sissera on Kohtum. 4 p. järele Kaanani kuninga Jabiini wäepealik, Deboora laulu järele ise kuningas.

[3]) Et nad, Meerose (tundmata koha) elanikud osa ei wõtnud Jahvee sôjast.

[4]) Jaeli juure põgenes Sissera warjule — Koht. 4, 17. Jael wõttis ta lahkeste wastu ja tappis ta ära.

Aknast waatas wälja ja hüüdis
Sissera ema, trellide warjult:
„Miks tema tôld küll tulemast wiibib?
Miks tema wankrite jäljed tôrguwad?“
Tema targem würstinaine wastab,
Ka tema wastab oma sôna peale:
„Kindlaste leidsid nad, jagawad saaki,
„Wärwilist riidesaaki Sisserale,
„Kirjut kahest küllest tikitud riideid kangelastele!“
Nii peawad otsa saama kôik su waenlased, Jahvee!
Aga kes sind armastawad, on nagu tôuswa päikese ilu!

Deboora on laulukangelane, mitte laulik ise. „Deboora laul“ on kôige wanem Wana Seaduse osa üleüldse ja oma ehituse poolest ka ajaloo allikana huwitaw. Ta kirjeldab Jisraeli wastuhakkamist Põhja-Kaanani kuningaile kes oma sôjawankritega wooriteid sulgusid ja Jisraeli näljaga ähwardasid. Jisrael on sunnitud ühiselt wäljaastuma. Jahvee ise tuleb appi. Tema taewawäed — tähed (—müstoloogiline jäänus) saadawad ülewalt wôideldes wihma alla-Kiisoni jôgi woolab üle. Ja waenlase wankrid jääwad soosse kinni. Jahvee suure abiga wôidab Jisrael. Tähtis on ootamata rahwuslise ühtluse leidmine. „Jahvee wôitleb meiega ja meie eest!“ [1]) Kordub jälle midagi sellesarnast, kui Egiptusest tulekul läbi Punase mere, Siinai mäel,, Jordanist üleminekul, Jeeriku wôtmisel. Suurtest usuliselt tuntud sîlmapilkudest koguneb Jisraeli ajalugu.

---

[1]) IV Moos. 21, 14 kõneldakse „Jahwee sõdade raamatust“ ja oodakse sealt paar näitust (21, 15—18 ja 27—30). Wõimalik, et ka Mirjami ja Deboora laul sealt on wõetud. Raamat ise, sisu poolest wististe lauluraamat on kaduma läinud.

§ 38. Kiideon — Jerubbaal.

Rahwa ühinemine Deboora päiwil ei püsinud kaua. Oli hädaoht möödas, elas jälle iga suguharu oma ette iseseiswalt. Uus wäike ühenduse katse kordus Kiideoni ajal. Kiideon wôitis Manasse ja Efraimiga eesotsas Miidiani rahwa ära, kes kôrbest tulles röówkäikusi Kaananise ettewôttis. Peale wôitu pakuti Kiideoniie päritawat walitsuse ôigust — kuninga ametit: „Walitse meie üle, sina ja su poeg, ja su pojapoeg!“ Kiideon wastas: „Mina ei taha mitte teie üle walitseda; Jahvee peab teie üle walitsema.“ Tema wastus awaldab teokraatlise pôhismôtte: Jahvee on kuningas, ja mitte inimene. See môte seisis ka pärast, Saamueli ajal, kuningaigatsuse wastu. Ometi on wôimalik, et Kiideon pakkumise pärast wastuwôttis. Seda oletatakse tema poja Abimeleki nimest, kes pärast tôeste kuningaks sai Seekemis. Abimelek tähendab: Mu isa on kuningas. Selle järele pidi ka Kiideon kuningas olema. Sedasama järeldatakse Miidiani kuninga ütelustest Kiideoni wendade kohta, kelle nad äratapsid, kui nad ütlewad: „Nemad olid otse kui sina, igalühel oli tegumood kui kuninga lapsel (Koht. 8,18)“.

Sôjakäigus leiame usulise môtte: Jumal kaitseb hea meelega nôrku. Sellepärast saadab ta kümned tuhanded tagasi ja annab wôidu waenlase üle wäiksele 300 mehelise salgale.

Wôidusaagist walmistab Kiideon Jumala pildi —efoodi. See sôna tähendab weel käiksita kuuekest, mida preestrid kandsid, ja mille taskus oraakliloosid — uriim ja tummiim olid. Et sel sônal kaks nii lahkuminewat tähendust on, tuleb wist sellest, et alguses kuuekesega Jumala pilti kaeti. Kui rahwas Jumalat küsima tuli, wôttis preester kuue oma selga, sellega osaasamist Jumalaga kujutades.

Nii on ebausu ja selge usu mõtted ühes isikus — Kiideonis kõrwuti elamas.

§ 39. Jootami waim.

Kiideoni poeg Abimelek oli ema poolt Kaanani tõugu, nagu Seekemi rahwaski. Neid meelitades oma weresugulusega sai ta nende kuningaks ja tappis nende tühiste ja wallatumate meestega, kes tema ümber kogusid, oma poolwennad ära. Üks neist — Jootam peasis. See läks Kerissimi (Kariitsimi) mäe otsa ja pidas Seekemi rahwale mõistukõne:

„Kord läksid puud enestele kuningat wõidma ja ütlesid õlipuule: „Ole meie kuningas!“ Ja õlipuu ütles neile: „Kas ma pean oma raswase õli mahajätma, mis Jumal ja inimesed minust kiidawad, ja minema puude kohal hulkuma?“ Ja puud ütlesid wiigipuule: „Tule sina, ole meie kuningas!“ Ja wiigipuu ütles neile: „Kas ma pean oma magusa wilja mahajätma, et ma lähen ja puude kohal hulgun?“ Siis ütlesid puud wiinapuule: „Tule sina, ole meie kuningas!“ Ja wiinapuu ütles neile: „Kas ma pean oma wärske wiina mahajätma, mis Jumalat ja inimesi rõõmustab, ja minema, et ma puude kohal hulgun?“ Siis ütlesid kõik puud orjawitsa wastu: „Tule sina, ole meie kuningas!“ Ja orjawits ütles puie wastu: „Kui teie tõepoolest mind wõtate kuningaks wõida eneste üle, siis tulge, kippuge mu warju alla; aga kui mitte, siis mingu tuli wälja orjawitsast ja põletagu Liibanoni seedripuud ära!“

Siis tuletas ta oma isa Kiideoni heategu meele ja ähwardas Seekemi ja Abimeleki wastastikku häwitamisega. Kolme aasta pärast tõusis mäss Abimeleki wastu. Sõjas häwitas Abimelek oma linna rahwa ja sai surma tornist wisatud weskikiwi läbi.

Jootami waim, millel kindlaste rahwaluule maik juures ja mis sellega laiemalt walitsewat arwamist kujutab, näitab õige wähest lugupidamist kuninga au wastu. Seda

peetakse hulkumise ametiks, nagu puud tunnistawad, ja tema ümber koguwad tühised ja wallatumad mehed. Abimeleki ots on nagu Jumala kohtu otsus. Ta kinnitab, et ilmas walitseb kôlbline kord ja ülekohus ei wôi kaua ôitseda.

§ 40. Jefta ja inimeseohwer.

Jefta peastis Jisraeli Ammoni (ja Moabi?) käest. Enne sôtta minekut andis Jefta tôotuse Jahveele. Selles lubas ta wôidu korral ohwerdada, mis esimesena tema koja uksest wastu tuleb. Koju tulles terwitab teda trummidega ja ridastikku naistega tema ainuke tütar. Jefta ei wôi tôotusest taganeda isawalust hoolimata. Tütar on nôus isa lubadust täitma, palub endale ainult kaks kuud aega, et oma seltsiga oma neitsipôlwe mägede peal nutmas käia. Kahe kuu järele tegi isa oma tôotuse järele — ohwerdas tütre Jahveele. Sest ajast sai wiisiks, et Jisraeli tütred iga aasta üles läksid Jefta tütrega kônelema, neli päewa aasta kohta. (Koht. 11, 30—40).

Juimeseohwer on haruldane Jisraelis. Arwatakse, et see wanest muinaslooline mälestus on, mis ajalooliste isikutega on seotud. Tuttaw on Jisaki ohwerdamine, mida inge! takistab. Jisaki asemele astub jäär. Selles nähtakse kanget protesti hirmsa kombe wastu. Ja nimelt Jumala enesele nimel, sest tema keelab nuga lapse külge panemast. Siiski tema käsu peale läks Aabram wälja [1]).

Ajalooliselt wôiks lugu nii môista, et endise lasteohwri asemele tôusis looma ohwer. Jefta tütre

[1]) Wõrdle Jeesuse sõna: Kes poega ehk tütart, isa ehk ema enam armastab kui mind, ei ole mitte minu wäärt.

juures täidab selle leinamine 4 päewa aastas niisamuti korduwate ohwrite aset.

Jnimese ohwrist tunnistab Wana Seadus weel mujal. Sauli süü pärast ohwerdawad Wilistid 7 kuninga poega Sauli kojast (II Sam. 21). Baal Peoori austamise pärast ohwerdab Mooses suguharu wanemaid poomisega (IV Moos. 25). Ahabi ajal ehitab Hiel Peetelist Jeeriku uuesti üles. Ehituse ohwriks paneb tema aluse esimese poja peale ja wärawad noorema poja peale (I Kuning. 16, 34 ja Joos. 6, 26). Wana eeskiri (II Moos 22, 28) nõuab Jahveele: esimese lapse oma poegadest pead sa mulle andma. Niisama nagu uudse wiljast ja karja õnnistusest. Pärast ohwerdatakse esimese poja asemel loomi. Nii on ka Paasapüha esimeste poegade lunastamine talle läbi. Talle weri uksepiidal ja postil oli lunastuse märk, et surmaingel möödaläheks. Prohwet Jeremia (7, 31) nuriseb, et poegade ja tütarde põletamine Hinnomi orus (Manasse ajal) jälle wiisiks sai. Mooloki austati pärast „tulest läbi käimisega". Jnimese, iseäranis lasteohwri tõendusi on uuemal ajal wäljakaewamiste teel leitud. Geseri lähedal leidis Macalister laste matusepaiga. Kirstuks olid suured kahe kõrwaga kruusid. Lapsed olid pea alla poole sissepandud. Surnukeha juures olid weel paar wähemat kruusi, kauss ja tass nähtawaste tarberiistuks peale surma kaasa antud. Arwatakse et need esimestena sündinute laste ohwrid on. Teiste seas leiti kaks umbes kuueaasta wanust last, kes põletamise jälgi keha küljes kandsid — need on nähtawaste Mooloki ohwrid. Hilisemates haudades Megidos ja Geseris leiti aga ka harilikka kaasandeid ilma surnuta. Ka on leitud hõbedast inimese kujukesi ilma inimeseta. Sellest selgub, et inimeseohwri asemele nende sümbolid astusid. Sest inimese ohwerdamine sai ajajooksul wastumeelseks. Nii seisis rahwausk isegi Jisraelis kaua palju madalamal kui Moosese ja prohwetite usk. Seda imestusewäärilisem on

wiimaste ususelgus ja puhtus ja nende wõitlus rahwaliku ebausu wastu.

§ 41. Simson — nasiir.

Simsoni elu on wäga waheldusrikas. Tema on õige rahwakangelane. Wõitluses Wilistidega näitab ta oma suurt jõudu. Ta ei ole mitte wäga õrn iseloom. Kihlweod, joodud mõistatustega ja naljadega, löömised, wõitlus lõwiga, wiljapõletamine rebaste sabadesse köidetud tõrwikutega, nõrkused Delila wastu, wärawa paigalt äratõstmine — on tema kangelasteod. Tema nime on seletada katsutud kui päikesejumaluse oma — (schemesch — päikene; Simson heebr. keeli — Schimschon — päikesemees — päiksekene). Nimelt wiljapõletamine — kõrwetamine tähendawat selle peale. Nii wõiks isegi müütilisi jooni Simsoni juures leida.

Seda usuliselt waest isikut on siiski raamatu kirjutaja wõi korraldaja usu jaoks kasutada püüdnud. Ta laseb teda nasiiriks pühitseda. Nasiir on kas mõneks ajaks wõi eluaegselt Jahveele äralahutatud, püha. Aeg ajalt tuleb Jahvee waim tema peale. Nasiirid pidid, nagu 4 Moos. 6 ettekirjutab, endid kangest joomaajast puhtad hoidma, ei tohtinud juukseid lasta äralõigata ja pidid surnutega kokkupuutumise eest hoidma. Karskes eluwiisis ja juustekaswatamises nähtakse protesti Kaanani kultuuri wastu, kus wiinakaswatamine tähtsam töö oli. Simson on siis ka oma karskuse tõttu tugew. Rahwaluule näeb aga tugewuse põhjust juukse-kaswus. Rahwaluule ollust leiame ühes eelpool nimetatud ainetega Simsoni mõistatuses:

Sööjast käib söök wälja
Ja magus tugewast,

wilistlaste wastusest:

Mis on magusam kui mesi?
Mis on tugewam kui lôwi?

ja jälle Simsoni kostusest:

Poleks te künnud mu puulaga,
Poleks te môistnud mu môistatust;

niisama Simsoni hooplemisest:

Eesli lôualuuga neid tubliste koorisin,
Eesli lôualuuga ma 1000 meest mahalôin.

Sellest suuremalt jaolt puht ilmalikust loost on raamatu redaktor usuteri hoolega otsind ja kasutand.

F. Saamuel ja kuningad.

§ 42. Saamueli raamatud.

Saamueli raamatud kannawad Saamueli nime, sest et esimene neist Saamueli elulooga algab. Kuna juba I Saam. 25 peatükis Saamueli surmast kône on, oleks ülelüigne nôuda, et ta weel peale surma I 25—31 ja teise raamatu 24 peatüki oleks kirjutanud. Raamatu kokkusead on jälle ôige mitmekesine. Et siin nagu Moosesegi raamatute juures hulk allikaid on tarwitatud, näeme wasturääkiwatest ja korduwatest lugudest.

Saamueli raamatute peahuwi on kuninga seisuse tekkimine. Kuid seisukoht tema wastu pole ühtlane. Ühe järele (I Saam. 8; 10, 17; 12) on rahwa igatsus kuninga

järele jumalakartmata ja ülekohtune, eksitus teokraatlise mõtte wastu: Jahvee on kuningas, tema asemik on prohwet, prohweti palwe suudab kõik. Teiselt seisukohalt (I Saam. 9; 1—10, 16; 11) on kuningas Jumala armuand ja Saamueli enese seatud.

Taawet on karjasena Saulile enne Koljati wõitmist tundmata (I Saam. 17, 55—18, 2) teises kohas (16, 14—23) käib ta juba enne Sauli ees mängimas. Ühe loo järele (I Saam. 17) surmab Taawet Koljati, teise järele (II Saam. 21,19) keegi Elhanaan. Wanasõna: kas Saul ka prohwetite seas? on I 40, 10 hoopis teise sündmusega põhjendatud kui I 19, 20—24. Saul surmab I 31, 4 enda ise mõõga sisse langemisega, II 1, 20 surmab tema keegi wõõras.

Ainetena on raamatute koguja — Deuteronomist — tarwitanud kuninga koja arhiiwist Taaweti perekonna lugu (II, 9—20) kroonikat, annaalisid ja nimekirju (II 3, 2—5; 5, 14—16; 8. 16—18; 20, 23—26; 23, 24—39). Teiste kuningate eeskujul pidas ka Taawet endal päewa- ja aastaraamatute ning arhiiwi kirjutaja-sofeeri (II 8, 17).

Kuninga lood on sõbralikust ja wastasest allikast kokkupõimitud. Jseosa on seaduslaeka lugu Eeli, Wilistide, Obed Eedomi juures ja Jeruusalemmas (I 4—6, II 6). Pärast esimest Deuteronomisti on raamatud weel teise, ja wiimase redaktori kätest peale Paabeli wangipõlwe läbikäind.

Ainete kõrwal, millel suur ajalooline wäärtus (nagu II Saam. 8—20) leiduwad luulelised osad, nagu Hanna kiituselaul (I Saam. 2, 1—10), Taaweti leinalaul Sauli ja Joonatani pärast (—wibulaul II Saam. 1, 17—27) ja Aabneri pärast (II Saam. 3, 33) ning 18-nda Taaweti lauluga ühesugune laul II Saam. 22. Tema sisu koondub kolme isiku ümber: Saamuel, Saul, Taawet.

§ 43. Saamuel—kuningriigi asutaja.

Saamuel on Moosese ja prohwetite wahel kôige wägewam isik. Temaga algab uus — kuningate ajajärk. Tema lapsepôlwe kirjeldus kujutab teda, hoolimata ajaloost, kui prohweti waimuga last. Niisugusena saab tema ilmutuse wana preestri (Eeli) pôlwe langemisest. Siilo püha paiga hoidjana on Saamuel preester ja nägija (prohwet). Tema isiklik mõju tôuseb suureks. Jlma et tal seaduslikku alust oleks, awaldab ta otsustawat mõju Jisraeli rahwuslise elu peale, Tema on see, kes Jisraelile kuninga leiab ja ametisse wôiab. Sellest hoolimata ei kannata tema waimline mõju mitte. Ta on kaugele nägija. Politiilise olukorra hindamine sunnib teda tähtsat sammu astuma. Jisraeli rahwa killustatud olek, suguharude iseseiswuse ja rippumatuse armastus ähwardawad kurje tagajärgi tuua. Saamuel leiab ôige mehe ja paneb ta ôigel silmapilgul — wôidurikka sôjakäigu järel ametisse. See oli ôige aeg, sest siis ei leidunud nii kergeste pôhjust wasturääkimiseks. Wôidurôôm andis loomuliku sideme. Kuid Saamuel ei kaota oma iseseiswust uue kuninga wastu. Ta karistab teda sônakuulmatuse eest, kui kuningas Aakani waimus waenlase wastu pehmust üles näitab. Ja weel, kui Saul pärast Saamueli surma tema waimu Endori nôia abil wälja kutsub, pole Saamuelil Saulile muud kui hukatust kuulutada. Saamueli mälestus kestis kaua Jisraelis (Jer. 15, 1, Laul 99, 6).

Ajalooliselt on wist kuninga seisuse tekkimist kôige ôigem järgmiselt seletada: mitte rahwa enese, waid tema usu pärast oli kuningas tarwilik. Usk oli enam kui rahwas. Et usku peasta, pidi rahwast peastma, ja selleks oli kuningat waja. Jlma selleta oleks rahwas kadunud ja ühes

rahwaga usk. See on täitsa prohwetlik seisukoht, kellel rahwa ônn ja ônnetus ainuüksi Jahvee teenistusest oleneb. On see kindel, siis ei ole noorema allika seisukoht — mille järele kuninga seadmine Jahveest taganemist tähendab — esimesele mitte enam nii wastupidine, waid ütleb wiimaks sedasama: kuningas ei tohi olla enese pärast ega rahwuslise uhkuse pärast. Sellepärast parem ilma kuningata kui ilma Jumalata. Mõlema allika äärmised waated täiendawad üksteist ja annawad wiimseks ühise lõpuotsuse: Jahvee on esimene ja wiimane Jisraeli elunõue ja elutingimine. Tema kindlustamine nõudis Jisraeli rahwa ja riigi kindlustamist. Usk ja politik sulasid lahutamata ühte.

§ 44. Kuninga seisus ja õigus.

Wanem allikas (J.)

I. Saam. 9, 1—10, 16a.

Ja oli üks mees Penjamini soost, Kis nimi . . . ., jõukas mees. Ja temal oli poeg, Saul nimi, noor ja ilus mees, ja ei olnud Jisraeli laste seast ükski ilusam teda. Ja ta ulatas üle kõige rahwa. (Järgneb emaeeslite kadumiselugu). Ja Jahvee oli Saamueli kõrwa ilmutanud päew enne, kui Saul tuli, õeldes: „Homme sel ajal tahan ma ühe mehe Penjamini

Noorem allikas (E):

I. Saam. 8, 1—22; 10, 17—24a.

Kui Saamuel wanaks sai, pani ta omad pojad kohtumõistjaiks Jisraelile . . . Ja ta pojad ei käinud mitte tema teede peal, waid nõudsid kasu, ja wõtsid meelehead ja pöörasid õiguse kõweraks. Ja kõik Jisraeli wanemad kogusid Saamueli juure Raama ja ütlesid: „Waata, su pojad ei käi mitte su teede peal, pane nüüd kuningas meie üle,

maalt su juure läkitada, ja sa pead tema wôidma würstiks mu rahwa Jisraeli üle, ja ta peab mu rahwa ärapeastma Wilistite käest. Sest ma olen oma rahwa peale waadanud, sest nende kisendamine on mu juure tunginud". Ja kui Saamuel Sauli nägi, andis Jahvee talle teada: „Waata, see on see mees, kellest ma sulle rääkisin: see peab mu rahwast walitsema". Ja Saul tuli Saamueli ligi wärawa suus ja ütles: „Et anna mulle teada, kus on nägija koda? „Ja Saamuel kostis Saulile ja ütles: „Mina olen nägija, mine üles mu eel senna kôrge paika, ja teie peate täna minuga sööma, ja homme wara lasen ma sind minna, ja kôik, mis sa igatsed tahan ma sulle teada anda."(Järgneb Saamueli söömaaeg Sauliga). Ja wara, kui hakkas koitma, siis kutsus Saamuel Sauli katuse peale ja ütles: „Tôuse üles, et ma lasen su ära minna; ja Saul tôusis üles ja nemad läksid môlemad, tema ja Saamuel, õue. Kui nemad alla tulid, kes meile kohut môistab, nônda kui kôigil muil rahwal on". Ja see sôna oli Saamueli meelest paha . ., ja Saamuel palus Jahveed. Ja Jahvee ütles Saamueli wastu: „Kuule rahwa sôna kôigis, mis nad su wastu ütlewad. Sest nad ei ole sind, waid mind pôlanud, et ma ei pea nende üle kuningas olema. — — — Ometi, kui sa neid saad hoiatanud, siis kuuluta neile ka kuninga ôigust, kes neid peab walitsema. „Ja Saamuel ütles kôik Jahvee sônad rahwa wastu, kes temalt kuningat küsisid. Ja ta ütles: „See on kuninga ôigus, kes teid peab walitsema: Teie pojad wôtab tema ja paneb oma sôjawankrite juure, ja oma hobusewäe alla, ja nemad peawad tema tôlla ees jooksma. Ja ta seab enesele pealikud iga tuhande üle ja pealikud iga wiiekümne üle, ja et nemad peawad ta kündmist kündma ja lôikust lôikama, ja ta sôjariistad ja ta wankririistad

linna otsa, siis ütles Saamuel Sauli wastu: „Ütle poisile, et ta meie eele läheb; (ja ta läks eele) aga sina jää nüüd seisma, et ma sulle kuulutan Jumala sõna.“

tegema. Ja teie tütred wõttab ta rohuwalmistajaiks ja kokkadeks ja pagariteks. Ja teie paremad wäljad ja teie wiinamäed, ja teie õlipuu aiad wõtab ta ära ja annab oma sulastele. Ja kõigest teie seemnest ja wiinamägedest wõtab ta kümnest ja annab oma ülema teenritele ja oma sulastele. Ja teie sulased ja teie ümmardajad, ja teie paremad noored mehed, ja teie eeslid wõtab ta ära ja paneb oma töö kallale. Teie pudulojustest wõtab ta kümnest, teie peate tema sulased olema. Ja kui teie sel päewal kisendate oma kuninga pärast, keda teie saate ära walitsenud, siis ei wõta Jahvee teid mitte sel päewal kuulda.“ Aga rahwas tõrkusid Saamueli sõnu kuuldes ja ütlesid: „Ei mitte, waid üks kuningas peab meie üle olema, et meie ka oleksime nõnda, kui kõik muu rahwas, ja meie kuningas meile kohut mõistaks, ja läheks wälja meie ees, ja sõdiks

Ja Saamuel wôttis ôltkruusi ja walas tema pea peale ja, andis temale suudja ütles: „Nônda on Jahvee sinu wôidnud würstiks oma pärisosa üle.“

meie sôdimist. Ja Saamuel kuulis kôiki rahva sônu je rääkis neid Jumala kôrwade ette. Ja Jahvee ütles Saamueli wastu: „Kuule nende sôna ja pane üks kuningas nende üle walitsema. Ja Saamuel ütles Jisraeli meeste wastu: „Minge igaüks oma linna“. Ja Saamuel hüüdis rahwa kokku Jahvee juure Mitspa. Ja ütles Jisraeli laste wastu: Nônda ütleb Jahvee, Jisraeli Jumal: „Mina olen Jisraeli Egiptusest üles toonud, ja olen teid Egiptuse rahwa käest ja kôigi riikide käest mis teile häda tegid, ärapeastnud. Aga teie olete täna oma Jumala ära pôlanud, kes teile on ärapeastjaks olnud kôigest teie ônnetusest ja teie ahastusest ja olete temale ütelnud: Sa pead kuninga meie üle panema; ja nüüd tulge Jahvee ette seisma oma suguharusid mööda ja oma tuhandid mööda. Ja Saamuel käskis kôik Jisraeli suguharud ligi tulla, ja Penjamini suguharu saadi kätte liisu läbi. Ja ta

käskis Penjamini suguharu nende suguwôsasid mööda ligi tulla, ja Matri suguwôsa saadi kätte, ja Kissi poeg Saul saadi kätte, ja nemad otsisid teda, aga teda ei leitud mitte. Ja nemad küsisid weel Jahveelt: Kas mees weel seia tuleb? ja Jahvee ütles: „Waata, tema on riistade sekka eest ära pugenud. Ja nemad jooksid senna ja tôid tema sealt ära, ja ta seisis rahwa seas, ja ta oli omast ôlast ülespidi pikem kui kôik rahwas. Ja Saamuel ütles kôige rahwa wastu: „Kas teie näete, keda Jahvee on ära walitsenud? sest tema sarnast ei ole kôige rahwa seas.“ Siis hôiskasid kôik rahwas ja ütlesid: „Elagu kuningas“. Ja Saamuel rääkis rahwa wastu kuningriigi ôigust ja kirjutas seda raamatusse ja pani Jahvee ette; ja Saamuel laskis kôik rahwa ära minna, igaühe oma koju.

Allikate sisulised wahed:

1) Wanemas loos sunnib poliitiline kitsikus kuninga abiga rahwast ühinema, nooremas allikas on Saamueli

poegade ülekohtune kohtumõistmine rahwale ettekääneks, tõsine põhjus—rahwusline edewus paganate eeskuju järele omale riigikorda luua.

2) Saamuel tunneb ja tunnistab wanemas allikas poliitilise tarbe õigeks, nooremas on rahwa soow temale wastumeelt.

3) Jahvee nimel ja algatusel annab Saamuel esimeses loos Jisraelile kuninga, teises hoiatab ta kahjulikkude tagajärgede eest ja kuningas leitakse liisu abil.

Nii lahkuminewad waated kuninga kohta selguwad kui tagant järele antud otsused, mis ajaloo õpetusest olenewad. Lõunapoolses osas oli kuningriik üleüldse õnnelikum. Tema pinnal tõusis pärast riigiuuenduse aatena Messia lootus. Põhjapoolses riigis (Eefraimi maal) tõi kuningapõlw palju halbtusi kaasa. Need annawad endid ajaloolises tagasiwaates tunda. Wanemat lugu peetakse sisuliselt meile tuntud J allikaga, nooremat E allikaga sugulaseks.

§ 45. Saul — esimene kuningas.

Sauli isik pidi kutsutud olema osa Moosese pärandusest — rahwa ühendamist — poliitiliselt-riiklisest teostama. Jlmutusena tunneb Saamuel Sauli elukutse ära, mis wiimasele enesele alles warjul. Waenlaste pealekäimised kaswatasid rahwa tarwilikule äratundmisele. Ja Sauli esimene rahwa wõit Ammoni rahwa üle kinnitas kuninga seadmise nõu kui Jumala meelepäralise teo. Sauli kuningaks seadmine sünnib igal tingimisel, nii wanema kui noorema allika järel, usulisel alusel. Kord kõneldakse Saamuel isiklikust tegewusest Jumala käsu peale; teine kord liisuheitmisest, mis ometi niisama Jumala käes pidi olema. Nii on Saul kuningas Jumala armust. Usk ühendab ja kindlustab rahwa politiiliselt. Kaanani kultuur oma Jisrae-

lile wôôra usuga ning uus eluwiis kindlal asumaal olid küll Jisraeli usku lôdwendanud, aga mitte häwitanud. Otsustawatel silmapilkudel suutsid Jahvee waimuga täidetud isikud uinuwat usutuld lôkkele puhuda. Ja ühel niisugusel suurel silmapilgul, pärast Jaabesi linna peastmist Ammoni kuninga käest sünnib Jisraeli riik. Ajalooline suurteos on jällegi usu wôit. Sest isamaalsus Jisraelis oli niisama kui usk. Jahvee waim kihutas Sauli wendi waenlase käest peastma. Tänu oli Jumala ôigus. Usuline koondus Jahvee lipu all tôi tagajärjena riiklise koonduse. Saul on Jahvee wôitud mees. Ainult Jumala waimuga talitab ta ôieti. Saul seisab enamiste Saamueli môju all. Niikaua kui mõlemad kokkukôlas elawad, on kôik hea. Kuid Saul ei suuda Saamueliga kaua koostöötada. Ta lahkub pea oma wôidjast preestrist ja nägijast. Terawaks muutub wahekord sôja puhul Aamaleki wastu. Jisraeli sôjad on Jahvee sôjad. Jahvee nimel nôuab Saamuel Saulilt wande (—herem) täidesaatmist Aamaleki juures: ta peab rahwa kôige waranduse ja lojustega karistuseks wana süü eest täielikult häwitama. Saul aga jätab kuninga Agagi ja paremad loomad elusse, ettekäändel neid Jahveele ohwerdada tahtes. Tôepoolest oli juba waenlase täielik häwitamine inimesteohwer Jahveele kui sôja Jumalale, nii tuleb meile wôôrast kommet môista. Saamuel ei lepi Sauli teguwiisiga. Tema halastamata järjekindlus paneb Sauli enda wande alla: tema kuningriik wôetakse temalt ära. Suure sôna ütleb Saamuel: „Sônakuulmine on enam kui ohwer, ja käsutäitmine parem kui jäärte rasw".

Sest ajast waewab meelehaigus Sauli. Kuri waim käib tema peal, mida ainult Taaweti kandlemäng suudab eemale peletada. Sôjaônn ei naerata talle enam wastu. Tema tähtsam ülesanne — wôitlus Wilistite wastu lôpeb ônnetult. Ühes poegadega (nende seas Joonataniga) saab ta surma Kilboa mägestikus. Taawet leinab teda ja oma

sõpra Joonatani tundelise ammulauluga — 2 Saam. 1, 19—27. Laul on wõetud Laulu raamatust ja käib nii:

Jisraeli ilu on maha löödud sinu kõrgete paikade peale,
Kuidas on wägewad langenud!
Ärge teatage seda Kati linnale, ärge kuulutage Askaloni uulitsai[1],
Et Wilisti tütred ei rõõmusta
Et ümberlõikamata meeste tütred ei hõiska!
Teie Kilboa mäed!
Ärgu tulgu teie peale ei kastet ega wihma!
Teie surmawäljad!
Seal lamawad kangelaste äraheidetud kilbid.
Sauli kilp, õliga salwimata.[1])
Surmatud inimeste wereta,
Ilma kangelaste raswata,
Kunagi ei tulnud Joonatani amb,
Tühjalt ei põõrdund Sauli mõõk.[2])
Saul ja Joonatan, elus armsad ja head,
Pole lahutatud surmaski,
Kärmemad kui kotkad, wõimsamad kui lõwid.
Jisraeli lütred, nutke Sauli,
Kes teid kattis purpuri riidega,
Kes kuldehteid kinnitas teie riidele!
Kuidas on wägewad langenud lahingus!
Joonatan löödud su kõrgeile paikule!
Mul on sust kahju, mu wend Joonatan!
Sa olid mul nii armas.
Sa armastus oli mulle imelisem kui naiste armastus.
Kuidas on wägewad langenud
Ja tühjaks tehtud wõitluse raudriided!

---

[1]) Sõda oli püha töö, sellepärast salwiti sõjariistu.

[2]) Mitte ilma wõidu ega saagita,

§ 46. Taawet — suurriigi põhjendaja.

Saulile määratud ülesanne jäi täitmata. Ta ei täitnud tema peale pandud lootusi. Tema tagakiusatud noormees, kandlelööja ja sõjakangelane Taawet lõpetas riigipõhjendamise töö sisuliselt.

Taawet alustas oma tegewust Juuda suguwõsade ühendamisega lõunapoolses Kaananis juba Sauli eluajal. Mõne aasta oli ta Wilistite wasalliks. Oma pealinnaks walis ta Heebroni. Jeruusalemma wõitmisega Kananiitide käest sai ta endale aluse Jisraeli allaheitmiseks. Peale Sauli poja Isboseti (=Ischbaali) surma sai ta kerge waewaga Sauli riigi oma kätte, sellega terwe Jisraeli kuningaks. Nüüd oli temal nõu ümberkaudsete rahwaste allaheitmise läbi Juuda - Jisraeli suurriiki asutada. Eedom, Moab, Ammon ja osa Wilistimaad langes tema kätte. Suurem osa Taaweti walitsuseajast kulus sõdade peale ära. Ka mässude allasurumisega (Penjamini suguharu, Absalom, Seeba) tuli tal oma walitsust kindlustada.

Suurt osa etendas riigiosade ühendamise juures usuline keskendus. Jahvee teenistus oli seaduse laekaga kui rahwuslise pühadusega köidetud. Selle tõi Taawet pidulikult Jeruusalemma kuninga kantsi. Kuid mitte politika tarkuse pärast üksi ei teinud ta seda. Taawet oli tõsine Jahvee usklik. Ta oli waga laulik ja usulise lüürika põhjendaja. Ajaraamatud teawad jutustada, et ta suure hoolega jumalateenistuse muusikalise ilustamise eest muret kandis. Aastasadade järele pöörsid prohwetite pilgud tema poole tagasi — ja kuulutasid tema kojaga ühendatud õnnistusest (Messia lootus). Saamueli raamatud ei salga tema puudusi ja langemist. Kuid oma sügawa kahetsemisega (51 laul) näitab Taawet seda sügawamat usutunnet.

Taaweti iseloom sisaldab suuri ja mitmekesiseid andid: ta on wahwa sõjamees, tark riigimees, kare walitseja,

ustaw sôber, waga laulik, agar Jahvee teener ja Jisraeli suurriigi looja. Tema südameômust tunnistab tema lein Sauli ja Joonatani, Abneri ja isegi Absaloomi järele.

§ 47. Kuningate raamatud.

Kuningate raamatud ulatawad neljast aastasajast läbi (970—561) — Saalomonist Jojakimi surmani. Loomulik, et autor allikate najal pidi töötama. Ta ise nimetab: 1) Saalomoni asjade raamatut (I Kun. 11, 41), 2) Juuda kuningate asjade ajaraamatut; Jisraeli kuningate ajaraamatut; wiimsist ühte pea iga kuninga eluloo järel. Raamatute kokkuseademitmekesidus lubab weel teisi allikaid oletada nimelt prohwetite Elia ja Eliisalugu, ja templi ajaraamatut. Autor annab nagu Kohtumõistjate raamatus rahwa kohta siin iga kuninga kohta oma otsuse: Ta tegi head (ehk kurja) Jahvee silma ees. Tasumõte on niisama järjekindlalt läbiwiidud kui seal. Sellest ja meile juba tuntud Deuteronoomiumi leidmise loost (II 22, 23) oletame julgeste, et ainete kokkuwõtja on Deutoronomist ligi 600 e. Kr. Aastaarwu põhjendame sellega, et wiimase kahe kuninga juures allika nimetus puudub ja nendega peaautori töö. Lõpuredaktsioon on samast ringkonnast pärit pärast 561 a. e. Kr.

Raamatute eesmärk on Jisraeli kirikulugu ajaloolises raamis. Sisust langeb suur osa Saalomoni peale (I 1—11), prohwet Elia ja Ahabi (I 17—11 2) ja Eliisa (II 4—8) peale. II 24 ja 25 kõnelewad Paabeli wangipõlwe algusest.

§ 48. Saalomon — templi ehitaja.

Saalomon läks edasi Taaweti tee peal, kui ta seaduse laeka jaoks Jahveele templi ehitas. Kuid seda rahwuslist järjekindlust temal enam ei olnud kui Taawetil. Templi

ehitusel tarwitas Saalomon wôôraid meistrid ja kunstnikka Siidonist ja Tiirusest, wôôraid plaanisid ja kaunistusi, wôôrast materjali. Saalomon armastas tarkust ja ilu, rikkust ja toredust. Toreduse järeltegemiseks homikumaa despootidele pidas ta endal hulga naisi wôôraist kuningakodadest, ehitas neile ja nende wôôrsilt toodud preestritele omad templid. Tema politika tarkus nôudis läbikäimist suurte naabririikidega. Sôjariik, mille Taawet pôhjendas, muutus Saalomoni all kaubandus- ja kultuurriigiks. Oma riiki kindlustas ta mitme kindluse ehitamisega. Taaweti kantsi suurendas ta terweks kuninga linnaks. Muidugi olid ka kulud määratu suured. Need jättis ta rahwa kanda, teda 12 osasse jagades, kellest igaüks kuu jooksul iga aasta kôik kuningakoja wäljaminekud pidi oma peale wôtma. Nii sai rahwa koorem rängaks ja äratas nurinat juba Saalomoni eluajal. Saalomoni kuulsus seisab iseäranis tema tarkuses, mida isegi Araabia kuninga emand Sebast imestama tuleb. Sellepärast kannawad tarkuse sônad ja ôpetused ka pärast Saalomoni niisama suure ôigusega Saalomoni nime, kui Jisraeli seadused tagant järele Moosese oma.

Kui tempel walmis sai, ônnistas Saalomon isiklikult tema sisse ja ütles seal juures oma pühitsuse sôna:

Päikese pani Jahvee taewase telgi külge [1])
Jahvee, sa ütlesid, Sa tahad elada pilwe pimeduses,[2])
Ma olen Sulle koja ehitanud eluasemeks,
Paiga Sulle elamiseks igaweseks ajaks (I Kg. 8,12.13).

See sôna on jällegi wôetud Lauluraamatust (l. 8, 14).

Järgnew osa pikast pühalikust Saalomoni palwest kannab tuntawalt Paabeli wangipôlwe jälgi (l. 8, 46—48).

---

[1]) Puudub Heebrea käsikirjas, leidub aga Kreeka tôlkes (LXX).
[2]) Pimedus on Jumala nägematuse sümbol.

§ 49. Riigilahutamine.

Jisraeli nimi ja wanemad traditsioonid olid ikka põhja pool olnud. Juuda oli uus wõsu Taaweti ajast. Pühad paigad Jisraelis olid wanemad kui Jeruusalem. Ainult Taaweti ja Saalomoni wõim oli Jisraeli Juuda dünastia all hoidnud. Efraim ei tunnud neile hinges mitte kaasa. Esimesel juhtumisel nõuawad nad oma algupärast iseseiswust tagasi ja lööwad lahku nooremast wennast Juudast. Juba Saalomoni ajal tõstis Efraimi mees mässu. Ta pidi Egiptuses warju otsima. Saalomoni surma järel tuleb ta tagasi, uuendab Seba (II Saam. 20) mässu hüüdsõna:

Mis osa on meil Taawetis?
Ei olegi meil pärisosa Jsai pojas.
Jisrael, mine oma telkide sisse!
Nüüd katsu, sina, Taawet, oma soo pärast.
(I Kg. 12, 16)

Ja suurem osa lahkus ära. Rahwaspoliitiliselt oli see suur õnnetus. Et aga Jerusalema hiilgaw tempel oma teenistusega rahwast siiski ei meelitaks, kuulutas kuningaks tõstetud Jeroobeam Peeteli ja Dani pühadeks paikadeks ja seadis sinna kuldwasika kujud Jahvee kummardamiseks üles. Nii tehti Saamueli, Sauli, Taaweti ja Saalomoni tõö jälle tühjaks. Usuline kriisis sai enesele jälle rohkem pinda. Sest ajast teewad Jisraeli kuningad üksteise järele ikka uuesti Jeroobeami pattu, see on: kummardawad wõõraid jumalaid — kuld wasikaid. Kuid Jahvee, Jisraeli hoidja ei uinu ega tuku. Ta äratab prohwetid. Nende ülesanne on waleusu wastu wõidelda.

§ 50. Elias—kõlbline monoteist.

Kuningas Ahabi ajal ähwardas Jahveeteenistus Jseebeli agaral tegewusel Paali austamisega täitsa ühte sulada. See hädaoht waritses juba Joosua ja Kohtumõistjate ajast peale. Jsegi kuningad, nagu Saalomon, polnud selle kiusatuse wastu julged. Kõige kardetawamad olid Jahvee usu puhastusele wõõramaa printsessid oma preestrite missionitööga. Et ususegadus (sünkretism) aga rahwa usu- ja sellega elujõudu halwab, tekkisid uued jõud wastaslikumisena (reaktsioonina) elusse. Ahabi aegse sünkretismi wastastena esinewad meile: 1) prohwetid, Mika, Ben Jmlaa, Elias ning Elisa kuninga Jeehuga, 2) rahwalik reaktsioon — Rekabiitide ordu ja nasiiri seisusega (§ 41), 3) kirjanduslik reaktsioon ajalookirjutuses—Elohist.

Elia isiku wägewusest tunnistawad hulk mälestusi, millega imestaw rahwahing oma suure kangelase elu on kaunistanud. Nendega on wäljaõeldud, et Elias omast ajast, kuningast ja rahwast, pilwekõrguselt üleulatab. Kukingapaar kardab teda, Paali preestrid jääwad Jumala kohtus temale alla, paganad warjawad, linnud ja loodus toidawad teda, ingli toiduga kõnnib tema 40 päewa ilma wäsimata, surmast on tema tugewam.

Prohweti karedus ja suurepäraline ühekülgsus awanewad selle wõimsa mehe iseloomus. Püha wihagâ wõitleb tema Jahvee eest. Ta ei kannata kahes mõttes lonkamist. Kuninga ees wõtab tema waese Naaboti õiguse oma wägewa kaitse alla, nagu Naatan Taaweti ees Uria õiguse. Usupuhtus ja õiguse rikkumatus on mõtted, mille tingimata makswuse eest tema wõitleb. Kuid just prohwet oma põhjatu sügawa hingega peab jumalakaotust ja lepituse tarwidust

enda juures tunda saama. Pärast suurt wõitu otsib Elias närtsind hingega oma Jumalat looduse wägewates ilmutustes asjata. Suur on tema üksilduse tunne ja surmapalwe: Nüüd wõta, Jssand, minu hinge! Ma pole parem, kui minu wanemad. Torm ja maawärisemine ning suur tuli lähewad temast mööda ilma Jumalata. Alles waikne tuule kohin toob tema osasaamise ja lepituse Jumalaga tagasi. Waikuses leiab prohwet jälle oma Jumala ja lunastuse.

§ 51. Rekaabi selts.

Hekaabi seltsi kohta toome pildi hilisema aja (Jer. 35) tunnistuse järele, ehk küll selts ise Elia päiwil tekkis.

Nebukadneetsar tuli sõjawäega Jeruusalemma peale. Tema ees käisid Siiria, Moabi ja Ammoni kerged sõjasalgad maad laastamas. Juudarahwas jättis põllud ja elumajad waenlasele saagiks ja põgenes linna warjule. Jga päew tulid uued parwed Jerusalemma. Teiste põgenejate seas tuli suguselts, kes oma kommele ia eluwiisiga tähelepanemist ja uudishimu äratas. Selle seltsi liikmed ei läinud mitte majadesse elama, waid seadsid omad tolmused telgid waba lageda koha peale üles ja elasid nende sees. Nad nimetasid endid Rekaabi seltsiks ehk Rekaabi lasteks.

Kui prohwet Jeremias nende linna jõudmisest kuulda sai, tundis ta waimus Jumala sundi, neid oma kuulutamise juures rahwa õpetuseks ja eeskujuks tarwitada.

Prohwet tarwitab iga juhtumist, mis Jumala tahtmist wõib ilmutada ja selgitada. Jgal niisugusel korral lõi tuli Jumala mehe südames põlema. Nüüd andis ta mõnele mõjukamale Juuda mehele käsu määratud tunniks templi

juure Haanani kambri tulla. Jse ta läks Rekaabi seltsi peameeste juure ja kutsus neid endaga ühes Haanani kotta. Siin pani ta nende ette peekrid täis wiina ja karikaid ja ütles: „Jooge wiina.“ Aga nemad wastasid: „Meie ei joo mitte wiina. Rekaabi poeg Joonadab, meie isa, on meid käskinud ja ütelnud: Ärge jooge mitte wiina elades, ei teie ega teie lapsed. Ja ärge ehitage kodasid, ja ärge istutage wiinamägesid, waid elage telkides kõige oma eluajal ja meie kuuleme oma isa sõna kõigis asjus: meie ei joo wiina, ei meie ega meie naised, ei meie pojad ega tütred. Meie ei ehita kodasid, meil ei ole põldu ega wiinamäge“.

Ja Jahvee sõna sai Jeremia kätte sedawiisi: „Mine ja ütle Juuda meestele ja Jeerusalemma rahwale: „Eks teie taha õpetust wõtta, et teie minu sõna kuulete? Joonadabi Rekaabi poja sõna kuuldakse ja peetakse kõwaste, et nemad wiina ei joo tänapäewani — nemad kuulewad oma isa käsku. Aga teie ei wõta mind mitte kuulda. Seepärast, waata, ma toon Juuda peale kõik õnnetuse, mis ma nende wastu olen rääkinud.“ Aga Rekaabi soole ütleb Jahvee: „Et teie olete kuulanud Joonadabi, oma isa käsku ja olete seda pidanud, siis ei pea Joonadabile, Rekaabi pojale, iganes kaotatud saama mees, kes minu palge ees seisab igapäew“.

Joonadab, Rekaabi soost oli Keeni rahwa liige. Keeni rahwas oli weel rändajate liigist, kui Jisrael Kaanani hariduse järje oli omandanud. Joonadab nägi, kuidas Jisrael wõõraste rahwastega segamine elades neilt hariduse nimel ja asemel palju halbust oli õppinud. Ta kartis seda ka oma suguharule ja tahtis neid langemise eest hoida. Wõõras haridus pidi warjukülgede pärast tema suguharust eemale jääma. Rekaabi selts ei tohtinud Kaanani hellitatud kultuurist nõrgastatud saada. Missugune äratund-

mine liht rändaja rahwa liikme juures! Sellepärast pidi karskus elumaja ehitamise juures algama. Looduse rahwas on terwem, kui ôrn kultuurinimene. Joonadab keelas kindlad elumajad ja kättemôôdetud pôllud ja wiinamäed ära ja iseäranis wiinajoomise. Toreduse armastus on karskuse wastane. Lihtsus on terwise alus. Need suured ja selged pôhimôtted sundisid Joonadabi nimetatud käsku andma. Tema lapsed ja lapselapsed kuulsid aukartlikult sôna — oma ônnistuseks. Ja neljanda käsu tôotus läks täide. Elia päiwist, mil Joonadab elas, kuni Jeremia päiwini — 250 aastat oli Rekaabi sugu tugew. Siis kinnitas Jeremia tôotust: ei pea Joonadabile, Rekaabi pojale, iganes kaduma mees, kes Jahvee palge ees seisab igapäew.

Uuemal ajal leidis ôpetatud reisija Dr. Wolf Araabiamaal samasuguse suguharu. Selle wanemad näitasid temale Arabia keelses piiblis Jeremia raamatus tôotuse salmi ja ütlesid, nemad olewadki see Rekaabi selts. Teine reisija Pierotti sai Surnumere lôunapoolses otsas niisamasuguse rahwaga kokku ja temale seletati ka, et see olewat Rekabi selts ja näidati ka prohweti Jeremia kaudu antud tôotust.

§ 52. Kirjanduslik reaktsioon — Elohist.

Moosese raamatute allikate harutamine näitas, et suur osa Wana Seaduse kirjawarast, mis nüüd ajaloo ja seaduseraamatutes koos, juba enne lahus suust suhu liikusid ühest pôlwest teise. Wôitluses Jahvee ja Paali wahel ja jahveemeelse minewiku hindamise juures ei wôinud need osad erapooletuks jääda. Muidu oleks nad meile kadunuks jäänud.

Umbes Ahab-Elia ajal wôis nende ainete kogumine pôhjapoolses riigis algada, mis otsekohe E-allika sisse käi-

wad ehk temaga ühenduses seisawad, nagu Lepingu raamat. Selle kõrwal olid olemas kangelaste lood ja laulude kogud: „Jahvee sõdade raamat (IV Moos. 21, 14) ja „Õiglaste raamat“ (Joos. 10, 12; II Saam. 1, 18). Õigemini wahest „Lauluraamat“, nagu teda Septuaginta nimelises kreeka tõlkes I Kg. 8, 13 nimetatakse. Wäike kirjawiga heebrea keeles seletab wahe wäga lihtsalt ära (שר asemel ישר). Lauluraamatust tunneme Deboora laulu ja Taaweti leinalaule.

Prohweti waim annab ennast iseäranis Elohisti juures tunda.

§ 53. Suur prohwetlik ajalooraamat.

Juba juudi soost mõtteteadlane Spinoza leidis, et Piibli ajaloo raamatud suure ühtlase töö esitawad, mis ühise põhimõtte (pragmatism) najale ehitatud. See töö on tõepoolest Paabeli wangipõlwe ajal hulga kätte läbi kordasaadetud. Siis, kadunud hiilguse järele olid kõik tingimused olemas, mis sarnasele tööle ergutasid. Minewiku ilu waatlemine pidi osalt trööstima, osalt lootust hinges alalhoidma. Ta pidi ka seletama: kuidas oli wõimalik, et Jumal rahwa riigi ja templiga paganate kätte andis? Kas sündis see mõistatuslik tegu Jumala õigusega ühte? Seda probleemi nimetame kreeka keele (τοῦ θεοῦ δίκη —Jumala õigus?) järele „teodizee“. Usunõudel pidi Jumalal õigus jääma. Kõik pidi just nii tulema usulis-kõlblise tasumõtte järele: kurja karistatakse, õigust õnnistatakse. See on meile tuntud Deuteronoomiumi seisukoht. Jeroobeami patu pärast kannatab Jisrael, Manasse patu pärast Juuda; hoolimata wiimase pöörmisest.

Paabeli põlwe töö minewiku kallal saab aga ühtlasi suureks puhastuse allikaks ja uue Jisraeli tõukejõuks.

Suuremat mõju awaldas Deuteronoomiumi kool V Moos., Joosua, Kohtum., Saamueli ja Kun. raamatute peale. Jgatahes oli ühtlane lõpuredaktsioon tema oma.

Pärast wangipõlwe töötas preestrikoodeksi käsi weel oma osa ja andis suurele ajaloolise teosele lõpuliku kuju, kuid ilma tähtsama muudatuseta. Teda ei waigistanud raamat mitte. Sellepärast tuli sellest koolist koguni uus raamat teises waimus — meie Piibli mõlemad Ajaraamatud.

§ 54. Prohwetid.

Prohwet kannab heebrea keeles nabii (=kõneleja) nime. Selle nähtuse arenemisel on 4 astet. Kõige wanemal astmel leiame üksikuid nägijaid. Nende ülesanne on Jahwee nimel kõneleda, Jahwee suuks olla inimeste ees. Nii ütleb Jahwee (II Moos. 4, 15. 16) Moosese põiklewa wabanduse peale kange keele pärast Aaroni kohta: „Sina pead tema wastu rääkima ja sõnad ta suhu panema. Ja mina tahan sinu suuga olla ja tema suuga ja teid õpetada, mis teie peate tegema. Tema peab sulle suuks olema, ja sina pead temale Jumalaks olema (J)". II Moos. 7, 1—2 seisab (P): Jahwee ütles Moosese wastu: „Waata, ma olen sinu waaraole Jumalaks pannud ja su wend Aaron peab su prohwet olema!"

I Saam, 9, 3—14 jutustatakse Sauli käigust Saamueli juure isa kadunud eeslid otsides. Kui Saul asjata otsimise järele tahab koju minna, annab sulane nõu: „Siin linnas (Sufi maal) elab Jumala mees, kõik, mis ta iial räägib, sünnib tõeste". Saul kurdab: „Mis peame mehele wiima? Leib on meie kottidest ärakulund, ja andi pole meil mitte wiia Jumala mehele". Minnes küsiwad nad tee peal: „Kas nägija on siin?" Ja seletuseks ütleb I 9, 9: Ennemuiste öeldi Jisraelis, kui Jumalat küsima mindi:

„tulge ja lähme nägija (=roee) juure, sest keda nüüd prohwetiks (=nabii) hüütaksa, hüüti ennemuiste nägijaks.“

Niisugune nägija oli ka Piileam paganate seast — Eedomist. Nägija seisukorda nägemise juures kirjeldab IV Moos. 24, 15. 16 ja 24, 3. 4):

Nônda ütleb Piileam Peori poeg: nônda ütleb mees (lahtise?) kinnise silmaga.
Nônda ütleb, kes kuuleb Jumala kônet, ja tunneb Kôigekôrgema môtteid,
Kes näeb Wägewama nägemist, mahaheites ja kaetud silmaga.

Siin tuleb ekstaatilist meeleolu môista, kus wäline ilm nägija eest taganeb ja nägija sisemisele waatlusele andub.

2) Teisel astmel puutume kokku prohwetitega, kes hulga kaupa koos käiwad ja elawad. Nii I. Saam. 10, 5—13. Saamuel (keda niisuguse prohwetikoolide wôi seltside asutajaks peetakse), kuulutab Saulile eeslite otsimise loos ette: „Sa juhtud (seal linnas) prohwetite hulka, kes kôrgest paigast alla tulewad, ja nende ees on naablimängud js trummid ja wiled ja kandled, ja nad wôtawad prohweti wiisil rääkida. Ja Jahvee waim tuleb kärmeste sinu peale, et sa nendega hakkad prohweti wiisil rääkima, ja sind muudetakse teiseks meheks.“ Nônda sünnib ja inimeste imestusest kaswab wanasôna: Kas Saul ka on prohwetite seas?

Muusikariistu tarwitati nähtawaste teatud ärrituse sihis, nagu Jnglisemaalt pärit olewas Peastmise sôjawäes. Prohweti wiisil rääkimine on wististe keeltega rääkimisega sarnane, millest Uues Seaduses kône on. Jndias wastawad niisugustele prohwetitele derwishid. Kuningas Ahab kü-

sis enne Aramea sõjakäiku niisuguste prohwetite käest nõu, keda 400 meest koos oli. Nad kuulutasid kõik õnne. Ainult Miika, Jimla poeg kuulutab õnnetust. Selle eest pandi tema wangi kuni Ahabi tagasitulekuni. Kuid Ahab ei tulnud enam. Jeremias peab just õnnetuse kuulutamist, — hoiatamist tõsise, õige prohweti tundemärgiks. Õnneprohwetid on waleprohwetid. Nemad kõnelewad, nagu kuulja kõrwad sügelewad.

Prohweti seltsid oljd waesed ja kuulutasid heameelega igaühele tema soowi järele.

3) Kuid nende ridadest tõusid iseseiswad suure waimuga, selge silmaga mehed: Naatan, Miika, ben Imla, Elias. See on kolmas liik ja aste.

4) Wiimane, 4 aste — wiib juba kirjaprohwetide juure. Mõlemad wiimased liigid (neist allpool pikemalt) seisawad kindlaste kõlblisel pinnal. Nende usk pole mitte paljas komme. Nende kuulutused pole paljas tulewiku nägemine. Nemad näewad tõusu ja langemist usulise kõlblusega ühenduses. Kõlblus on usu wälendus. Ja selle kõrgus ehk madalus otsustab rahwa tulewikku. Prohwetid näewad ajalugu kõlblise seaduse walguses, kõlblise ilmakorra teenistuses. Sellest wäljaminnes tuleb nende terwet ettekuulutamist mõista. Jahwee usust wõrsunud kõlbline tasumõte on nende kuulutamise alus.

Täh. Järgnewad kirjaprohwetid õpime nende ülesastumise ning tegewuse ajaloolises järjes tundma. Põhjalikuma töö sihis läheme nende oma raamatutes antud materialist wälja ja toome walitud wäljawõtted tekstist enne seletust.

§ 55. Amos — karjasest prohwet — 760 e. Kr.

1, 1. Amose sônad, kes oli karjaste seast Tekoast, mis ta nägi [1]) Jisraeli pärast, Usia [2]), Juuda kuninga päiwil, ja Joase [3]) poja Jerobeami, Jisraeli kuninga päiwil, kaks aastat enne maawärisemist [4]).

7, 14. 15. Ma otsisin ja noppisin metswiigimarju. Aga Jahvee wôttis minu pudulojuste järelt ära ja Jahvee ütles mu wastu: „Mine, räägi prohweti wiisil mu Jisraeli rahwa wastu.

7, 1—6. Nônda näitas mulle Jssand Jahvee: ja waata, ta oli walmistamas rohutirtsusid, siis kui hädal hakkas kaswama ja waata, hädal oli pärast seda, kui kuningas [5]) lasknud niita. Ja sündis, kui nemad said maa rohu ärasöönud, siis ütlesin mina: Kuida wôib Jaakob [6]) jääda seisma? Sest teda on pisut. Jahvee kahetses [7]) selle pärast: ei see pea mitte sündima, ütles Jahvee. Nônda näitas mulle Jssand Jahvee; ja waata, Jssand Jahvee kutsus tulega ôi-

---

[1]) Prohwet saab oma kutsumise ja Jumala käsud ning sônad nägemises — sisemises läbielamises.

[2]) Usia (Asarja) walitses 779—740 Juudamaal (waata Jes. 1, 1 II Kg. 14, 21. 22; II Ajarmt. 6, 1—23.

[3]) Jerobeam II walitses 783—743 — Jisraelis. II Kog. 14. 24, Ja Jarobeam tegi kurja Jahvee silma ees; ei lahkunud ära ühestki Nebati poja Jerobeami (I) patust, kes Jisraeli saatis pattu tegema (kuldwasikas ja kôrged paigad, et Jisrael Jeruusalemma ei läheks) — waata I Kg. 12, 25—32: II Kg. 14, 25: „Tema saatis jälle kätte Jisraeli raja." (28 wôttis tagasi Tamaskuse ja Amati.)

Jerobeam II walitsus oli wäliselt üks ônnelikumast Jisraelis.

[4]) Maawärisemise aeg ei ole teada.

[5]) Kuningal oli ôigus esimese niidu peale — sôjawäe hobuste pärast.

[6]) Jaakob — Jisraeli sugu.

[7]) Anthropomorfism. Jumala heldust — meelemuutust — wôrdleb prohwet inimliku omadusega: Jumalal oli kahju Jisraelist.

eti waidiema; ja see wõttis ära suure sügawuse[1]) ja wõttis ka ära ühe maajao Ja ma ütlesin: Jssand Jahvee! seisa, ma palun; kuida wõib Jaakob jääda seisma? Sest teda on pisut! Jahvee kahetses selle pärast. „Ei sedagi pea sündima", ütleb Jssand Jahvee.

7, 7—9. Nõnda näitas ta mulle: ja waata, Jssand seisis müüri peal, mis loodi[2]) mööda tehtud, ja lood oli tema käes. Ja Jahvee ütles minu wastu: „Aamos, mis sa näed?" Ja ma ütlesin: „Loodi". Ja Jssand ütles: „Waata, ma panen loe oma Jisraeli rahwa sekka, ei ma taha mitte enam temast mööda minna. Ja Jisaki kõrged paigad peawad ärahäwitatama, ja Jisraeli pühad paigad paljaks tehtama; ja ma tahan Jeroobeami peale kippuda mõõgaga."

8, 1—3. Nõnda näitas mulle Jssand Jahvee: ja waata, seal oli korw täis wiigimarju.[3]) Ja ta ütles: „Mis sa näed, Aamos?" Ja ma ütlesin: „Korwi täis wiigimarju." Ja Jahvee ütles mu wastu: „Ots tuleb mu Jisraeli rahwa peale. Ei ma taha mitte enam temast mööda minna. Sest nende suurte hoonete laulud peawad hulgumiseks saama sel päewal," ütleb Jssand Jahvee, „palju raipid peab igas paigas olema, ja neid peab salamahti ära wisatama."

Aamos wõis suure karja rentnik wõi omanik olla. Laane üksilduses pani ta Aramea rahwa tagant waritsewat hädaohtu sisemises waatluses tähele. Endalt küsides, kas Jisrael suudab hädaohule wastupanna, tuli ta rahwa hinge elu hinnates eitawale otsusele. Sisemisel tungil peab ta Eli waimus kuulutama: Ennem häwitab Jahvee

[1]) Suur sügawus — maaalune wesi (ookean), mis maad kannab.

[2]) Lood näitab mis õige on. Mis õige ei ole, kistakse maha. Loega mõõdab Jahvee Jisraeli õigust — ja ei leia seda olemast.

[3]) Sügisewili. Rahwas on küps lõikusele — hukatusele. Hebrea keeli kaiss — lõikus, keess — ots — ütleb mõtte sõnamängu abil wälja

oma rahwa, kui et ärawalitsetud rahwa juures wäärjumalateenistust sallib. Kõlblusewastane prassimine ja elumõnu tagaajamine, rikaste ülekohus waeste wastu ja palju muud on truuduse murdmise wili wahekorras Jahveega. Aamos on õnnetuse prohwet nagu kõik suuremad prohwetid. Et teda Piibli raamatute nimekirjas weikeste prohwetite sekka arwatakse, tuleb ainult raamatu mõõtmisega seletada. Prohweti isiklik wäärtus ei käi selle tähenduse alla. Aamos on esimene suurtest kirjaprohwetitest.

§ 56. Aamose jutlus Peetelis.

a) Nutulaul Jisraeli surma pärast.

5, 1—3. Kuulge sedasinast sõna, et mina teie pärast nutulugu algan, oh Jisraeli sugu:

Jisraeli neitsi [1]) on mahalangenud,
Ei ta tõuse enam üles;
Ta on mahawisatud,
Ei teda aita ükski üles.
Sest nõnda ütleb Jahvee:
Linna, kust tuhat lahkuwad,
Jääwad ainult sada üle,
Ja kust sada lähewad,
Jääwad kümme üle Jisraelile.

b) Jahvee nõudmine.

5, 4—6. Sest nõnda ütleb Jahvee Jisraeli soole:

Nõudke mind, et teie jääte elama,
Ja ärge nõudke Peeteli [2])

[1]) Jisraeli neitsi on rahwa sümbool. Selle nutulauluga astub prohwet üles lõikusepühal ja kutsub põrutawa kontrasti wälja, tänuohwerdaja rahwa meeleolus.

[2]) Pühad paigad ja nende austamine ei peasta Jisraeli ega rahulda Jahvee nõudeid.

Ja ärge tulge Gilgali
Ja ärge minge Beersebast läbi
Sest Kilgali rahwas peab wangi minema,
Ja Peetel peab tühjaks jääma.
Nõudke Jehoowad, et teie jääte elama,
Muidu ta saadab tule teie wastu.

d) Rahwa patud.

8, 4—6. Kuulge, kes waest püüate neelda ja hädalistele maal otsa ette, ja ütlete: „Millal lähcb noorkuu mööda, et saame wilja müüa? ja hingamisepäew, et saame wilja lahti teha? et meie waka wähemaks ja seekli suuremaks teeme, ja et meie kawala waekaussidega saame ülekohut teha? Et meie neid, kes halwad, saame osta raha eest, ja waest kingapaari eest ja wõime wiljaalust müüa?

5, 7. Kes teie kohtu pöörate koirohuks ja tõukate õiguse maha. 5, 10 Nemad wihkawad wärawas seda, kes noomib, ja kes räägib mis laitmata on hirmus nende meelest.

5, 12. Sest ma tean, et teie üleastumisi on palju a teie pattu wäga palju: õiget ahastawad nemad, wõtawad tepituse raha, ja pöörawad waestekohtu wärawas kõweraks.

5, 5. 18. Häda neile, kes ihaldawad Jahvee päewa. Mis tarwis on teil Jahvee päew? Pimedus on tema ja mitte walgus.

5, 21 Ma wihkan ma põlgan teie pühi ja ei taha haista teie ohwrid suurtel pühadel. Teie lihawa ohwri peale ei taha ma mitte waadata Saada ära mu eest oma laulude kärin ja su naablimangude hüüdmist ei taha ma mitte kuulda.

5, 24. Aga kohus woolaku kui wesi, ja õigus kui woolas jõgi.

e) Jahvee karistus.

5, 11. Seepärast et teie halwa peale tallate, ja neilt wiljamaksu ärawôtate, siis olete küll kojad ehitanud raiutud kiwidest, aga teie ei pea mitte nendes elama; teie istutate kallid wiinamäed, aga wiina neist ei pea teie mitte jooma.

6, 4—8. Kes teie magate elewandiluust woodites ja kôrkust tagaajate omal asemel, ja sööte talled karjast ja wasikad nuumlaudast. Kes ilusaste laulate naablimängi keelte järele; kes joote suurte karikate seest wiina, ja wôiate endid parema ôliga, aga Joosepi hädast ei tunne teie haiget. Seepärast peawad nemad nüüd, wangi minema esimeses wangide otsas ja nende wôôraspidu, kes kôrkust tagaajawad, peab otsa saama Jssand Jahvee on oma elu juures wandunud, ja Jahvee, wägede Jumal, ütleb: Jaakobi kôrkus on hirmus mu meelest, ja ma wihkan tema suuri kodasid. Seepärast tahan ma linna ja kôik, mis seal sees, waenlase-kätte anda.

f) Jisraeli wastutus ja karistuse paratamatus.

3, 1. Kuulge seda sôna, mis Jahwee teie pärast, oh Jisraeli lapsed, on rääkinud, kôige suguwôsade pärast, mis ma olen Egiptusemaalt ülestoonud, ja öelnud: 2. Teid olen ma kôigist suguwôsadest ükspäinis tunnud, seepärast tahan ma teile kätte maksta kôigi teie ülekohtu tegude pärast.

3, 3. Kas kaks kônniwad ühes,
Kui nemad ei ole ühes nôus?

3, 4. Kas lôukoer mörrab metsas,
Kui temal ei ole saaki?

3, 5. Kas lind satub paela, mis maas,
Kui linnupaela pole seatud?

3, 6. Kas linnas puhutakse pasunat,
Et rahwas ei wärise?
3, 8. Lôukoer, möirab, kes ei peaks kartma?
Jssand Jahvee kône!eb,
Kes ei peaks prohwetina kuulutama?

Prohwet Aamos, ise Juudamaalt, astus üles Jisraelis— umbes 760 a. e. Kr. Peetelis — sügiselôikusepühal — kus rahwast murdu koos oli, tänuohwrid toomas wiljaônnistuse eest, ilmub prohweti kui kohtumôistja pidurahwa keskele ja kuulutab temale surma nutulaulu wiisil:

Jisraeli neitsi on mahalangend
Ei ta tôuse enam üles.

Prohwet loeb hulga harilikka igapäewasid pattusid üles, mida wastawa elukutse kandjad wôrdlemisi ilmsüütuks peawad Ometi näitawad just need, et elu on mäda. Usulised kombed, jumalateenistused, ohwrid ja palwed ei wôi nende kôrwal tôsist tähendust wôita. Nad on ainult paganliseks lunastuseks patutegemise ôiguse wastu, sisemise pôgenemise märk usutôsiduse eest. See ei wôi nônda jääda. Ülekohus ei wôi püsima jääda. Ülekohtune rahwas peab surma saama. Ajaloo otsus ja Jumala kohus on paratamatu.

Jisraeli wastutus on seda suurem, et Jahvee tema wastu iseäralist armu on ülesnäidanud — teda teiste rahwaste seest wäljatôstnud. Kuid sellepärast ei ole temal mitte suurem ôigus ülekohtu ja waese kurnamise peale. Nagu looduses on igal asjal oma pôhjus on, ja igal pôhjusel oma tagajärg, nônda on Jumala kohtul oma pôhjus ja Jisraeli ülekohtul oma tagajärg. Lôwi ei môira asjata, lind ei lange paelu, ja linnas ei puhuta pasunat ilma asjata Nii ei tule Jahvee kohus kogemata,

waid kõlblise ilmakorra seaduse järele. Jahvee ei ole kohustatud oma rahwa pattude peale läbi sõrmede waatama, et ennast häbi eest hoida. See arusaamine julgustas rahwast patuelus. Kuid prohwet ei kohku kuulutamast: Jahvee heidab oma rahwa armuta ära tema parandamata kurjuse pärast ja saadab wõõra rahwa teda wangi wiima.

§ 57. Aamos ja prohwetid.

7, 10 Ja Amasja, Peeteli preester, läkitas Jaroobeami, Jisraeli kuninga juure ja ütles: „Aamos peab salajat kurje nõu Jisraeli rahwa seas sinu wastu: maa ei suuda mitte tema sõnu kannatada.

Sest Aamos on nõnda ütelnud: „Mõõga läbi peab Jaroobeam surema, ja Jisrael oma maa pealt wangi minema". Ja Amasja ütles Aamose wastu: „Sina, nägija, mine, põgene Juuda maale, ja söö seal leiba, ja räägi seal prohweti wiisil. Ja Belhelis ei pea sa mitte enam prohweti wiisil rääkima, sest tema on kuninga püha paik, ja kuningriigi koda". Ja Aamos wastas ja ütles Amasja wastu: „Ei mina olnud prohwet ega prohweti poeg, sest ma otsisin ja noppisin metswiigimarju. Aga Jahvee wõttis minu pudulojuste järelt ära ja Jahwee ütles mu wastu: „Mine räägi prohweti wiisil mu Jisraeli rahwa wastu!" Ja nüüd kuule Jahvee sõna: Sina ütled: Ära räägi prohweti wiisil Jisraeli wastu!" Seepärast ütleb Jahvee nõnda: „Su maa peab nööriga ära jaotatama ja sina pead roojase maa peale surema, ja Jisrael peab omalt maalt wangi minema!"

Amos, kui prohwet wõib pidurahwa seas meelesegadusi tuua. Prohwetlik ülesastumine wõib ametliku tänujumalateenistust rikkuda. Sellepärast katsub preester

Amasja Aamosest heaga lahtisaada, teda prohwetiks nimetades. Aamos ei näe selles mingit meelitust, ennem haawamist. Ta protesteerib selle nimetuse wastu. Ta ei taha olla nende seast, kes usulise käsitöölise wiisi oma leiba sööb auga ja rahuga. Temal on kõrgem kutse otseteed Jumala enda käest. Prohweti seltsiga ei tunnista ta endal kõige wähemat ülendust olewat. Aga et Amasja ainult kerget tühist rahu ja korda tahab, millel pole mõtet ega sisu, ei pea ka tema käsi mitte paremine käima, kui nende oma, keda, tema nende patuelus kinnitab.

Paratamata hädakuulutamisega on Aamos oma ülesande täitnud. Pehmendawad kohad tema raamatus on pärast juurelisatud, esite vististe lugemise juures ääremärkustena, siis aga ümberkirjutamise juures teksti sisse tunginud.

§ 58. Hoosea — õnnetu prohwet.

Aamos oli järelandmatu õiguse prohwet! Vivat justitia et pereat mundus [1]). Hoosea kuulutas armastust, mis on suurem kui õigus. Oma prohwetikutse leidis ta õnnetumas perekonna elus. Ta on kannatuse kangelane, ütlemata õrna hingega. Abielus Diblaimi tütre Goomeriga teeb ta hirmsa leiduse: tema naine on abielurikkuja. Kuna Hooseal ajast ettejõudnud arusaamine on abielust kui mehe ja naise waimlisest üksteise wäärilisest ühendusest, on ta hingeliselt põrutatud. Endamisi oma raske saatuse üle juureldes tuleb ta otsusele: See on Jumala käsk ja tahtmine, et ta truuduseta naisega kokku-

[1]) Elagu õigus, kui ka ilm hukka läheb.

juhtus. Jseäralikud nimed, mis ta lasteie paneb, annawad sümboolidena môista, mida ta tunneb ja môtleb. Esimese poja nimi Jesreel, mis meele tuletab Jehu weresauna (II Kun. 10) Ahabi suguwôsa ja Paali preestrite kallal, on wist enne kurba leidust pandud, ometi ka prohwet[1] waimus. Mis omal ajal prohwet Eliisa waikse nôusolemisega sündis, môistab Hosea hukka, kuid weel ei olnud Hosea kuulutamine oma ôige iseloomu leidnud. Tütrele paneb Hosea nimeks Lo-ruhhaama = armastamatu, ja nooremale pojale Lo-ammii = mitte minu rahwas.

Ja siiski ei taha Hosea oma naist ärasaata ega mahajätta. Kui see ometi äraläheb, siis kaupleb Hosea tema endale tagasi 15 hôbeseekli ja 2½ tündri otrade eest.

Hosea armastus truuduseta naise wastu saab temale Imutuseks. Nagu tema Goomerit, nii armastab Jahvee oma rahwast. Aga rahwas teenib wäärjumalaid, olgu otsekohe Paalisid, olgu küll Jahveed, aga walewiisil. Nad austawad Jahvee pilt - Kilgalis ja Peetelis. Teda ennast nad ei tunnegi. Nad on kaugel Jumalast. Sellepärast eksiwad nende kuningad ja eksitawad rahwa. Kuningas on Jumala wastane. Sellepärast loodawad nad Assuri ja Egiptuse peale ja ajawad jumalawastast politikat.

See rahwas pole tôepolest kunagi Jumalat tunnudki. Aga Jumal ei wôi siiski oma armastust jätta. Ta karistab, aga ei häwita, waid karistus on uus kutse järeljätmata armastust wastuwôetawaks teha.

I. Walejumala môiste ja preestrite süü.

4, 1. Kuulge Jahvee sôna, Jisraeli lapsed, sest Jahveel on riiuasi selle maa elanikkudega. Sest siin ei ole truu-

dust ega armastust ega jumalatundmist[1]). Nad sajatawad ja waletawad, tapawad ja warastawad ja rikuwad abielu ja teewad wägiwalla tööd ja üht weresüüd teise järele. Seepärast leinab maa, ja närtsib kõik, mis seal elab, metselajad ja linnud taewa all, ka kalad meres wõetakse ära[2]).

4, 6. Et sa mu tundmise oled ärapõlanud, siis tahan ma sind ärapõlata, et sa ei pea enam mu preester olema. 8. Mu rahwa patust toidawad nad endid ja tema ülekohtu peale käib nende himu[3]).

5, 1. Kuulge seda, teie preestrid, ja pange tähele Jisraeli sugu, ja teie, kuninga sugu, tehke oma kõrwad lahti, sest teie peale käib kohus[4]).

6, 6. Mu meelepärast on armaastus ja mitte ohwer a jumalatundmine on enam, kui põletamiseohwer

II. Kuningad — Jumala wastased.

7, 5. Meie kuninga päew on, ütlewad nemad; siis wäsitawad würstid endid wiina lähkritega. 8, 4. Nemad on kuningad tõstnud, aga ei mitte minust, nemad on würstiks tõstnud, ja mina ei teagi. 10, 9. Kiibea päiwist[5]) oled sa pattu teinud, Jisrael.

---

[1]) Õige jumalatundmise puudus on kõige õnnetuse põhjus. Aga „Jumal on armastus". Kui see tundmine oleks, kaoks kõik häda isej enesest.

[2]) Walemõte aluse tagajärjed annawad endid terwes looduses ja loomariigis tunda.

[3]) Preestrid ei wõitlegi patu wastu, sest patu- ja süüs ohwrid suurendawad nende sissetulekuid.

[4]) Wastutamine langeb kõige enne rahwaelu juhtide peale, kes oma huwide pärast rahwast walesihis kinni hoiawad.

[5]) Kiibea oli Sauli asupaik. Juba Sauli kuningak walimisega sattus Jisrael waleteele. Siin paistab mei waimline sugulus Saamueli raamatute noorema allikagal-

13, 10. Kus on kuningas nüüd? See peastku sind nüüd su linnade sees. Kus on su kohtumôistjad, kellest sa ütlesid: Anna mulle kuningas ja würstisid! Wiha sees andsin ma sulle kuninga, ja hirmsa wiha sees tahan ma ta ärawôtta

III. Walepolitik — usalduses wôôraste peale.

5, 13. Ja Efraim nägi oma haigust ja Jisrael oma haawu, aga Efraim läks Assuri juure ja teine läkitas wastase kuninga juure; aga tema ei wôinud teid mitte parandada, ega haawa teie küljest ärasaata [1]). 7, 11. Ja Efraim on kui tui, mis annab ennast ahwateleda, kel ei ole meelt; Egiptuse rahwast kutsuwad nemad, Assuri rahwa uure lähewad nemad.

IV, Kutse meeleparandamisele.

14, 2—4. Pööra ümber, Jisrael, Jahvee, oma Jumala poole, sest sa oled komistanud oma [2]) ülekohtu läbi. Wôtke enestega palwe sônad, ja pöörake Jahvee poole, ütelge tema wastu: Wôta ära kôik ülekohus, ja anna ja wôta head. Siis tahame tasuda oma huutte wilja [3]). As-

---

silma. Terwe minewik on seega pikk patuahel hulga lülidega — Deuteronoomiumi koolis ärakasutatud môte.

[1]) Rahwaelu haawu ja haigust ei suuda lepinglased ja liitlased mitte parandada. Sest siin ei aita wäline sôjawôim. Sisemiseks uuendamiseks ei suuda wôôras, kes niisama würstide ja preestrite paelus kinni, midagi ära teha.

[2]) Ônnetuse pôhjus on sinus eneses. Südamest tulewad kôik kurjad môtted ja himud. Need on haiguse pôhi.

[3]) Huulte wili (wôi huulte wärsid?) — huulte ohwer — tôotus.

sur ei wôi meile abi saata, hooste seljas[1]) ei taha meie sôita. Ja meie ei taha enam öelda oma kätetööle[2]): Oh meie Jumalad! Sest sinu sees saab ka waene laps halastust.

V. Uus tulewik: rahu- ja armuwalitsus.

14, 5—8. Ma tahan nende taganemise parandada,
Ma tahan neid armastada.
Mu wiha on pöörand.
Ma tahan olla Jisraelile kui kaste,
Ta peab ôitsema kui lilleke,
Ja oma juuri ajama kui Liibanon.
Kes ta warju all istuwad,
Peawad ümberpöörama
Ja eluwilja kandma
Ja ôitsema kui wiinapuu.
Tema mälestus on kui Liibanoni wiin.

2. 20—25. Ja ma tahan nende neaks seaduse teha sel päewal
Metselajatega ja lindudega taewa all
Ja roomajatega maa peal.
Ja ma tahan katki murda ammud
Ja môôgad ja sôja maa peal.
Ja teha. et nemad julgeste saawad elada.
Ja ma tahan sind enesele kihlata igaweseks ajaks
Ôiguse läbi ja kohtu läbi
Ja helduse ja armastuse läbi.

---

[1]) Sôjawäe ratsahobused olid juba wanast ajast Egiptuse iseäraldus (Mirjami laulus ja Saalomonile kaasawaraks).

[2]) Jisrael tôotagu kujukummardamist ja Paali teenistust maha jätta.

Ja ma tahan sind enesele kihlata
Truuduse läbi ja Jumala tundmise läbi.
Ja ma tahan armastada „Armastamatut"
Ja ütelda „Mitte minu rahwale".
Sa oled mu rahwas!"
Ja tema wôtab öelda: Minu Jumal!

Hosea kuulutamises on hulk kaugele ulatawaid mõttid. Kuningaseisuse hindamine I Saam. rmtus paistab Hosea walguses. Deuteronomistide ajalugu on tema põhimõttele rajatud. Kuid suurem neist on armastuse Kuulutamine. Õigus, mida Aamos kuulutab, wõib ainult häwitawa karistusega lõppeda. Armastus aga karistab kutsumise ja kaswatuse sihiga. Õigus ei suuda uut luua. Armastusel on loow jõud. Sest tema saab jagu isegi tänamata meelest. Kui armastuse peale pandud karistus mööda on, tuleb lõpmata õnne aeg igaweses armastuses ja rahus. Sõda ja sõjariistad on katkimurtud ja metsalistega on kindel seadus tehtud. Nii on armastus wiimane ja lõpulik wõitja.

§ 59. Jisraeli ots — 722.

Aamose ja Hosea karistuse kuulutus läks täide. Jumal ise andis õiguse oma prohwetitele ja kinnitas sellega, et ajaloos walitseb õigus, ja õigus on suurem kui wõim. Wõimu ihaldamine tunnistab usunõrkust ja -puudust. Mis prohwetid kuulutasid, oli ajalooline tõde. Aga nemad ei kuulutanud seda kui ajalootargad, waid kui Jahvee prohwetid.

Pärast Jeroobeam II (783—743) walitsust tulid Jisrae-

lis kuningate tapmised päewakorrale. Jeroobeami poja, Sakarja, tappis Menahem ühe kuu järele ja sai ise kuningaks tema asemele. Oma trooni suutis ta ainult Assüüria toetusel suure maksu abil ülewalhoida. Ta pani maksud oma täiskodanikkude peale ja andis raha Assüüria kuninga Tiglat-Pilesar III-dale (Piiblis Vuul=Phul II Kun. 15, 19. 20). Menahemi poeg Pekahja walitses ainult ühe aasta. Selle surmas Pekah ja hakkas ise kuningaks. Tema tegi lepingu Tamaskuse (Süüria) kuninga Resiniga Assuri wastu ja tahtis ka Juuda kuningat Ahast lepinguosaliseks sunda. Aga see kutsus Assüüria kuninga Tiglat-Pilesari III (745—728) endale appi. Nii tuli Süüria-Efraimi sôda (735—733). Tiglat-Pilesar wôttis Jisraelilt Jda-Jordani maad ära ja wiis osa rahwast wangi 734. — Juuda pidi ennast alandama ja Assurile maksu maksma. Järgmine Jisraeli kuningas Hosea (mitte prohwet) — Assüüria wasall — sai salasepitsuste pärast Egiptusega ja Assurile wôlgnewa maksu maksmata jätmise pärast Assuri käest karistada. 722 tuli Assüüria kuningas Sargon (722—706) ja tegi Jisraelile lôpuliku't otsa. Suur osa rahwast wiidi Assuri wangi ja asemele asutati Assuri rahwast. Nende järeltulijad olid segarahwas, Juuda meelest paganad ja jäädawalt pôlgtuse all.

§ 60. Jesaja kutsumine — 740 e. Kr.

6, 1—13. Sel aastal[1]), kui kunigas Usia suri, nägin ma Jssanda suure ja kôrge aujärje peal istuwat, ja tema palistused täitsid templit. Seerawid seisid tema kôrwas, igalühel oli kuus tiiba; kahega kattis tema oma palet, ja kahega kattis ta oma jalgu, ja kahega lendas tema. Ja

[1]) 740 e. Kr.

teine hüüdis teise wastu ja ütles: Püha, püha, püha [1]) on wägede Jahvee! Kõik maailm [2]) on tema au täis. Ja läwede postid wabisesid hüüdja hääle pärast, ja koda sai täis suitsu. Ja ma ütlesin: Häda mulle! sest ma olen hukas [3]), et ma olen roojane mees huultest, ja elan rahwa seas, mis roojane huultest, sest mu silmad on kuningat, wägede Jahveed [4]) näinud. Ja üks seerawitest lendas mu juure, ja elaw süsi oli ta käes, mis ta altari pealt oli wõtnud pihtidega, ja puutus mu suu kütge, ja ütles: „Waata, see puutub sinu huulte külge, ja su ülekohus lahkub, ja su patt on ära lepitatud [5]) Ja ma kuulsin Jssanda häält, kes ütles: „Keda pean ma läkitama ja kes läheb meil"? Ja ma ütlesin: „Waata, siin ma olen, läkita mind." Ja ta ütles: „Mine ja ütle sellesinatse rahwale: Kuulge kuuldes, ja ärge mõistke, ja nähke nähes, ja ärge tundke [6]). Tee selliesinatse rahwa süda lihawaks, ja nende kõrwad raskeks, ja pane nende silmad teisiti waatama, et nemad ei näe oma silmadega, ja oma kõrwadega ei kuule, ja oma südamega ei mõista, ja ei pööra, ja et nemad ei saaks parandatud." Aga kui ma ütlesin: „Kui kauaks, Jssand?" siis ütles tema: „Senni

---

[1]) Püha — maailmast äralahutatud, ülew, kõlbliselt absoluutne puhas (s. 5).

[2]) Juma! ei ole siin mitte üksiku, waid terwe maailma Juma! — usuline universalism.

[3]) Jumala lähedus äratab süütunde.

[4]) Jisraeli usu järele tõi Jumala wõi ingli nägemine surma.

[5]) Tähelepanemise wäärt, et siin lepituse wõi puhastuse juures mingit tasu wõi ohwert ei ole. Wõi on elaw süsi ohwri mõtte sümbool?

[6]) Kuulutamise tagajärg on eitaw — hukatuse kiirendamiseks. Pöörmise woimatus toob praedestinatsiooni (etteäramääramise) mõtet wäga lähedale.

kui linnad saawad ära häwitatud, et ükski seal ei ela, ja kojad, et ükski inimene seal ei ole, ja kuni maa saab suutumaks ära häwitatud; ja kuni Jahvee inimesed saab kaugele ärasaatnud, et palju paiku seal maal tühjaks jääwad. Ja kui ehk weel seal kümnes osa üle jääb, siis seegi peab saama ära raisatud; aga otse kui kore-tamme ja wõsa-tamme paljas keha jääb seisma, kui nemad lehed maha ajawad, nõnda peab tema paljas keha püha seeme olema [1])".

Prohwet Jesaja tegewus ulatab I, 1 järele nelja Juuda kuninga — Uusia, Jootam, Ahas ja Hiskia walitsuse ajast läbi 740 kuni 701. Tegewus algab kutsumisega nagu harilikult prohweti juures. Nägemine on kahtlemata sisemine ja sisaldab suurt pühadust, mis otse rusuwat mõju awaldab ja nägijat suurele alandusele ja enda hukkamõistmisele sunnib. Kuna prohwet puhastust leiab, peab ta hukatust kuulutama. Terwest rahwast peab üsna wäikene osa peasema. Ja sellest kaswatab Jumal omale uue rahwa. Jumala mõiste laieneb nägemises: rahwusline Jumal on terwe maailma Jumal. Ja Jumal on püha. Need kaks Jumala omadust on Jesaja ilmutuse põhi.

§ 61. Jesaja esimesed kõned.

Õnnetuste põhjused, mis tulema peawad, on nagu Aamosegi juures, rahwa, iseäranis suurtsugu rahwa ja rikaste omakasu püüetes ja ülekohtus. Nemad loodawad ainuüksi oma wõimu ja wara peale. Naisterahwad ajawad toredust taga ja mõtlewad ainult uhkete ehteasjade peale, millega nad edwistawad. Nii on rahwas waimlselt rikutud ja Jumala kohus on paratamatu.

---

[1]) „Püha osa peab ülejääma". Sellega algab uus põlw.

a) Jumala kohus. 2. 12—17.

Wägede Jahvee päew tuleb
Kõige peale, mis kõrk ja uhke ja suureline,
Kõigi Liibanoni seedrite ja Paasani tammede peale,
Kõigi kõrgete mägede ja uhkete kinkude peale,
Kõigi kõrgete tornide ja järsu müüride peale,
Kõigi Tarsuse laewade ja kallima kujude peale.
Siis paindub inimeste uhkus ja kummardab
meeste toredus.
Ja üksi Jahvee on ülew sel päewal.

b) Laul wiinamäest — 5, 1—7.

„Nüüd tahan laulda oma sõbrale oma sõbra laulu wiinamäest. Mu sõbral on wiinamägi rammusa mäekünka peal. Ta kaewas tema ümber, loopis kiwid sealt wälja, ja istutas hea wiinapuu senna sisse, ehitas torni senna keskele, raius surutõrre tema sisse; ja ootas, et see pidi häid wiinamarju kaswatama, aga ta kaswatas haisewaid kobaraid.

Ja nüüd, kes teie Jeruusalemmas elate, ja Juuda mehed, et mõistke kohut minu ja mu wiinamäe wahel. Mis peaks enam mu wiinamäe kallal tehtama, mis ma ei ole tema kallal teinud? Mispärast olen ma siis oodanud, et ta pidi häid wiinamarju kaswatama, aga ta on haisewaid kobaraid kaswatanud? Seepärast tahan ma nüüd teile teatada seda, mis ma oma wiinamäele tahan teha; ma tahan tema aia maha kiskuda, et teda peab paljaks söödama: ma tahan ta kiwiaia maha kiskuda, et teda peab ära sõtkutama, ja tahan tema ära häwitada, et tema tühje wõsusid ei pea maha lõigatama, ega teda pea kaabliga ümber raiutama, ja kibuwitsu ja orjawitsu peab üles kaswama: ja ma tahan pilwid käskida, et nemad ei pea andma wihma sadada senna peale. Sest wägede Jahwee wiinamägi on Jisraeli sugu ja Juuda mehed, tema istandus, südamerõõmuks. Ja ta ootas

kohusetäitmist, aga seal tuli werewalu, ta ootas oma õigust, aga tuli hädakisa."

d) Suurnikkude patud 5, 8—23.

Häda neile, kes soetawad koja koja kõrwa ja saadawad põllu põllu kõrwa,
Kuni ep ole enam maad, — et teie üksi olete maa peremehed.
Minu kõrwade ette ütleb wägede Jahvee:
Palju kodasid peal tõeste ära häwitatama,
Suured ja head peawad tühjaks jääma.
Sest kümne tündrimaa wiinamägi peab aga üheksa kannu wiina andma,
Ja wiis wakka seemet peab aga poole wakka andma.
Häda neile, kes wara üles tõusewad, ja ajawad taga kanget joomaaega;
Kes wiidawad aega pimeda ööni, kuni wiin neid palawaks teeb.
Neil on kandled ja naablimängud, trummid ja wiled, ja wiina nende jootudes.
Aga Jahvee töö peale ei waata nemad mitte, ja tema kätetegu ei näe nemad mitte.
Seepärast peab mu rahwas wangi minema, et neil ep ole mõistust,
Ja tema aulised isandad peawad nälja,
Ja tema halb rahwas janu pärast ära nõrkema.
Seepärast teeb haud ennast lahti ja ajab oma suu laiale otsata,
Ja senna sisse lähewad tema suurtsugused ja tema halb rahwas,
Need, kes mässawad, kui ka need, kes rõõmust hüppawad.

Ja talled peawad sööma mööda oma karjamaad
Ja peawad paljaks tehtud kohtel endid toitma.
Häda neile, kes nuhtlust tômbawad tühja meele nööridega,
Ja wankri köitega karistust.
Kes ütlewad: Tôtaku Jumal ja tehku rutuste oma töö, et saame näha.
Ja saagu ligi, ja tulgu waid Jisraeli püha Jumala nôu, et saame teada.
Häda neile, kes kurja heaks, ja head kurjaks hüüawad.
Kes panewad pimedust walguseks ja walgust pimeduseks.
Kes panewad wiha magusaks, ja magusat wihaks.
Häda neile, kes wägewad on wiina jooma
Ja wahwad kanget joomaaega segama.
Kes hôelatele ôigust môistawad meelehea pärast
Ja saadawad ôigete ôiguse nende käest ära.
Häda neile, kes oma silmis targad, ja eneste meelest môistlikud.

Sotsiaalne küsimus linnas ja maal on juba siin otsekoheselt ülesseatud. Et küll Jesaja ise arwatawaste kôrgemast kihist pärit on, ei hooli tema kuningast ega riigitugedest, waid toob nende ülekohtu halastamata walge ette. Sest prohweti Jumal Jahvee on ôiguse Jumal ja ei salli mingit ülekohut, mis „halwa rahwa“ kulul sünnib.

§ 62. Jesaja — politika mees.

A. Usia ja Ahase ajal.

7, 1—9. Ja see sündis Usia poja, Jootami poja Ahase, Juuda kuninga, päiwil, et Resin, Süüria kuningas, ja Remalja poeg Peka, Jisraeli kuningas, tulid üles Jeruusalemma,

tema wastu sôdima [1]). Aga nemad ei wôinud sôdides tema peale mitte wôimust saada. Ja seda kuulutati Taaweti kojale ja öeldi: Süüria kuningas on Efraimis laagris. Ja tema süda ja ta rahwa süda wabises, otsegu puud tuule käes wabisewad.

Ja Jahvee ütles Jesaja wastu: Mine nüüd wälja Ahase wastu, sina ja su poeg Shearjashuub, ülema [2]) tiigi kaewandu otsa poole, uhutaja wälja silla poole, ja ütle ta wastu: Hoia ja ole rahul, ära karda, ja su süda ärgu mingu araks nendesinaste kahe suitsewa tunglakese pärast, Resini ja Süüria rahwa ja Remalja poja kange wiha pärast. Seepärast et Süüria rahwas, Efraim ja Remalja poeg on kurja nôu pidanud sinu wastu, ja ütelnud: Läki üles Juuda maa wastu, ja tehkem temale tüdimust, ja löögem seda lôhki enestele, ja tôstkem Tabeali poeg senna kuningaks. Nônda ütleb Jssand Jahvee: See ei pea korda minema, ega sündima. Sest Tamaskus on Süüria ja Resin Tamaskuse pea ja enne kui wiis aastat seitsmetkümmend saawad mööda läinud, peab Efraimile ots peale tehtama, et ta ei pea mitte rahwas olema. Ja Samaaria on Efraimi peaks ja Remalja poeg on Samaaria pea [4]). Teie ei püsi, kui teie ei usu. [5])

7, 10—25. Ja Jahvee wôttis weel Ahase wastu rääkida, ja ütles: „Küsi enesele üksimetäht Jahvee, oma Ju-

---

[1]) 734 e. Kr. Süüria + Efraimi sõjas (II Kun. 15, 37).

[2]) Shearjashuub — osa jääb, Jesaja lastel on sümboolilised nimed nagu Hosealgi.

[3]) Tundmata inimene paganate seast, kes aga Resini ja Peka politikale wastab, peab Juuda alanduseks tema kuningaks tôstetama.

[4]) Aga mitte Juuda ehk Jeruusalema pea.

[5]) Ainult usk Jumala sisse on õige politik. Sest Jesajal on kindel otsus käes: Waenlaste soow ei pea korda minema (s. 7).

mala, käest; küsi seda sügawast, ehk kôrgest ülewalt." Kuid Ahas ütles: „Ei ma taha mitte küsida, ega Jahveed kiusata", siis ütles Jesaja: „Et kuulge, Taaweti sugu! Ons weel pisut, et teie inimestele waewa teete, et teie ka mu Jumalale teete? Seepärast tahab Jssand ise teile imetähe anda; waata, neitsit[1]) saab käima peale ja toob poja ilmale, ja temale peab panema nimi: Jmmaanuel. Piima ja mett[2]) peab ta sööma, kuni ta môistab kurja pôlata, ja head walitseda.[3]) Sest ennegu poeglaps môistab kurja pôlata ja head walitseda, peab see maa, kust sulle tüdimus tuleb, maha jäetud olema omast kahest kuningast. Jahvee tahab sinu peale ja su rahwa peale, ja su isa soo peale, Assuri kuninga läbi päiwi saata, missuguseid ep ole enne tulnud sest päewast, kui Efraim Juuda kôrwalt ära lahkus[4]). Ja see peab sündima sel päewal, kui Jahvee wilistades hüüab kärpsid, ja Egiptuse jôgede otsas, ja mesilasi, mis Assuri maal, et nemad peawad tulema, ja hingama ärahäwltatud orgude ja cône kaljude seest, ja kôige kibuwitsa pôôsaste sees, ja kôigi karjamaade peal. Ja sel päewal peab sündima, et kôik kohad, kus tuhat wiinapuud olnud, tuhat hôbeseeklit wäärt, peawad täis kibuwitsu ja orjawitsu saama. Noolte ja ambidega peab senna mindama, sest et kôik maa on täis kibuwitsu ja orjawitsu. Ja kôigi mägede peale, mis kaablitega ümber raiutakse, senna ei saa mitte minna kartuse

---

[1]) Heebrea „almaa" ei tähenda mitte ainult neitsit, waid iga täiskaswanut noort naisterahwast, olgu ta abielus wôi mitte.

[2]) Piim ja mesi on siin karjasetoit — wahest pakspiim (petipiim) ja metsmesi. — toit, mille sarnasega Ristija Johannes ennast ülewal pidas.

[3]) Wäga lühikese aja pärast.

[4]) Riigilahutamine 933 a. oli wiimane sellesarnane õnnetus rahwaelus

pärast kibuwitsa ja orjawitsa eest; aga senna peab härgi ajama, ja lambad peawad seda ära tallama."

Esimeses kõnes kinnitab, teises ähwardab Jesaja kuningat Ahast, et ta mitte kartuse pärast kahe suitsewa tunglakese ees ennast mitte Assuri kätte ei annaks. Jesaja on nii kindel omas usus, et ta kuningale märki pakub Ahase enda waliku järele. Kuid Ahas ei julge ennast kõita ja wabastab enda nagu ettekäändega: Ta ei taha Jumalat kiusata. Selle peale annab Jesaja ise märgi: Enne kui lähemal ajal sündinud laps mõistab wahet teha hea ja kurja wahel, peawad mõlemad wastased otsas olema. Nii sündis ka: Tamaskus langes 732, Jisrael 722. Ja Jesaja kõne kuninga Ahasega oli 734.

Jisraeli ots tuli kiiremalt, kui oodata wõis—wiimase kuninga Hosea salalepingu pärast Egiptuse waaraoga. Selle peale lootes jättis Hosea omad maksud Assurile maksmata ja kiskus ise karmi saatuse oma riigi peale.

b. Hiskia ja Sargoni ajal.

Sama kardetawat mängu kui Jisraeli kuningas Hosea mängis Hiskia (727—699) Juuda maal. Assuri abi eest Jisraeli ja Tamaskuse wastu oli juba Ahasele maksukohustus peale pandud.

Sargoni walitsuse (722—705) järel tõusis üleüldine mässuliikumine kõigis Assuri allaheidetud ja maksualustes maades. Ka Hiskia wõttis sellest, Egiptuse peale toetades, osa. Jälle hoiatas Jesaja:

30, 1—3. 7. Häda kangekaelsile lastele, ütleb Jahwee, kes nõu peawad, aga ilma minuta; ja käteegendid katawad, aga ilma minu waimuta; seepärast kaswatawad nemad pattu patu kõrwu. Kes wõtawad alla minna Egiptusse, ja ei küsi nõu minu suust, et nemad endid wõiksid

kinnitada waarao wäega, ja Egiptuse warju alla kippuda. Sest waarao wägi peab teile saama häbiks ja teotuseks, et teie Egiptuse warju alla kipute. Ja Egiptuse rahwa aitamine on ilma ja tühine; seepärast hüüan ma seda: nemad on toredad kodus istudes.

Jes. 30. 15. 16. Nõnda ütleb Jssand Jahvee, Jisraeli püha Jumal:

Pöörmine ja rahu on teie abi
Waikus ja lootus on teie jõud.
Aga teie ei tahtnud ja ütlesite:
Ei, hobustega tahame põgeneda — siis peate ka põgenema!
Kerge loomaga tahame kihutada — siis kihutagu teie tagaajajad!

Egiptusesõbralise erakonnale kuulutab Jesaja häda:

Jes. 30, 1—3. Häda neile, kes lähewad alla Egiptusse abi saama, ja toetawad endid hooste peale ja loodawad sõjawankrite peale, et neid on palju, ja rüütlite peale, et neid on wäga suur hulk ja ei waata mitte Jisraeli Püha peale ja ei nõua Jahveed mitte. Aga tema on ka tark, ja laseb õnnetust tulla, ja ei taganda mitte enese sõnu, ja tõuseb üles tigedate koja wastu ja nende abi wastu, kes nurjatumat tööd teewad. Sest Egiptuse rahwas on inimesed, ja ei mitte Jumal; ja nende hobused on liha, ja ei mitte waim; ja Jahvee sirutab wälja oma käe, et abimees komistab, ja see, kes abi pidi saama, langeb, ja nemad kõik hoopis otsa saawad.

Hiskia ei wõtnud prohweti sõna mitte kuulda. Ja prohweti ähwardus läks täide. Teel Egiptusse tuli Sanherib ja laastas maa ära. Laahhis'est ähwardas ta Jeruusalemma.

Hiskia saatis allaheitmise märgiks templi kulla ja hôbeda Sanheribile. Kuid Jesaja môjul ei olnud ta nôus Jeruusalemma käest andma. Sest Jesaja oli Jahvee peastmise peale kindel. Kuna suur ehmatus Jeruusalemma rahwast täidab (22, 1—12), seisab Jesaja üksi kindlaste wastu ja kuulutab:

Jes. 37, 67. Nônda ütleb Jahvee: Ära karda sônade pärast, mis sa kuulnud, miska Assuri kuninga poisid mind on teotanud. Waata, ma tahan tema sisse anda ühe waimu, et ta peab juttu kuulma, ja omale maale tagasi minema. Ja tahan teda lasta langeda môôga läbi.

37, 33—38. Ei ta pea mitte seia linna tulema, ega nooli senna laskma, ega kilbiga senna alla tulema, ega walli ta wastu üles tegema. Seda teed, mis ta tulnud, peab ta tagasi minema; aga seia linna ei pea ta mitte saama, ütleb Jahvee. Ja ma tahan sedasinast linna kaitsta, ja seda ära peasta enese pärast, ja oma sulase Taaweti pärast. Ja Jahvee ingel läks wälja ja lôi Assuri leeri maha: sada ja wiis üheksatkümmend tuhat; ja nemad tôusid hommiku wara üles, ja waata, kôik need olid surnud kehad. Ja Assuri kuningas Sanherib hakkas minema, ja läks tagasi, ja jäi Niiniwe linna. Ja see sündis, kui ta oma jumala Nisroki kojas kummardas, et Adrammelek ja Saretser, tema pojad, teda môôgaga maha lôid ja nemad peasid ära Ararati maale. Ja tema poeg Essaraddon sai kuningaks ta asemele

---

Ootamata ime sünnib. Suures hädas kuuleb Hiskia Jahvee tôotust prohweti läbi ja peaseb. Aga Juuda maa ja rahwa seisukord on endiste süüde, iseäranis umbusu pärast Jumala wastu halatsemisewäärt:

Jes. 1, 2—9. Kuulge taewad ja maa, pane tähele, sest ahvee räägib:
Lapsi ma olen kaswatand ja suureks tôstnud,
Aga nemad on mu wastu hakanud.
Härg tunneb oma peremeest ja eesel oma isanda sôime,
Jisrael ei tunne mind mitte, minu rahwas ei märka mitte.
Häda patuse rahwale; rahwale, mis ülekohtuga koormatud,
Tigedate tôole, ülekohtustele lastele!
Kuhu peab teid weel löödama, kes ikka lahku lähete?
Kôik pea on haige, ja kôik süda on nôrk:
Pealaest jalatallani muud kui muhud ja wermed,
Ja wärsked haawad, wäljalitsumata, sidumata, ôliga wôidmata.
Teie maa on kôrbe, teie linnad tulega mahapôletatud.
Wôôrad häwitawad teie pôllud teie nähes.
Ja Siion on üksi ülejäänud, kui ööwahi urtsik wiinamäel,
Otsegu öömaja uuritsa aias, otsegu wahitorn.
Kui wägede Jahvee ei oleks meile sugu järele jätnud,
Oleksime otsegu Soodom, Komorra sarnaseks saanud.

Maa laastamine, kui suur ônnetus, on Juuda môttewiisi järele Jahvee karistus. Maa kirjeldusega kutsub prohwet pöörmisele. Et Jeruusalem peasis, tuli prohweti usu

peale toetamisest wiimasel silmapilgul. Jesaja piltlik kõne maa hirmsast seisukorrast tahab ümberpöördud tasumõtte alusel (keda karistatakse, on süüdlane) rahwast kättesaadud usulisel astmel kindlustada.

Kui Assurii Juuda karistamise juures nii tähtis osa on siis ei tee Assur seda mitte omast peast, waid Jumala seadmise järele. Aga et ta seda omaks jõuks peab, peab ka teda alandatama. Ta ei ole muud kui wihawits ja karistuse kepp maailma Jumala käes, aga Jumal tahab kõike au alnult endale. Sellepärast:

37, 29 — et sa (Assur 37, 21) minu wastu mässad,
Ja su kõrkus tõusnud mu kõrwade ette,
Siis tahan ma rõnga su ninasse panna
Ja ohjad su lõugade wahele,
Ja sind tagasi wiia teed mööda, mida sa tulid.

10, 5. 7; 12—17. Häda Assurile, kes mu meelepaha kepp ja mu wihawits!
Ma saadan teda salaliku rahwa peale
Ja annan käsku minu wihaaluste pärast.
Et ta saaki saadaks ja riismeid riisuks ja sõtkuks neid kui tänawamuda.
Aga tema ei mõtle nii, ja tema meel käib teisiti.

Aga kui Jssand oma töö saab teinud Siioni mäel ja Jeruusalemmas, siis tahab ta tema uhkuse wilja ja tema kõrkide silmade ülbuse kättemaksta: Sest ta ütleb:

Oma käte rammuga olen ma seda teinud ja oma tarkusega: Seda ma mõistan;
Mina kaotasin rahwaste piirid ja riisusin nende wara

ja wôimsana lükkasin troonil
istujad maha.
Kas kerwes wôib trotsida raijujale?
Ja saag suurustada selle wastu, kes saeb?
Otsegu ülendaks kepp seda, mis pole puu.
Sellepärast saadab wägede Jahvee pôua tema
raswa sisse,
Ja tema wôimu all peab tuli lahti peasema
Ja Jisraeli walgus peab tuleks ja tema ülew
leegiks saama
Ja ärasööma tema okkad ja road ühel
päewal.

§ 63. Jesaja ning preestrid ja prohwetid.

a) Preestrid ja prohwetid.

1) 28, 7—13. Aga ka need waaruwad wiinast, ja tuiguwad kangest joomaajast, preestrid ja prohwetid kangest joomaajast; nemad on segased wiinast, tuiguwad kangest joomaajast, waaruwad prohweti nägemises, waaruwad otsusetegemise juures. Sest kôik lauad on täis sülitud, üksainuski koht pole puhas. Kellele peab ta tundmist ôpetama? ja kellele peab ta ilmutust jagama? kas neile, kes piimast ära wôôrutatud, kes rinnust ära wôetud? Sest käsk tuleb käsu peale, ôpetus ôpetuse peale, pisut siin' pisut seal. Sest Jumal tahab kogelewa wôôra huultega ja keelega sellesinatse rahwa wastu rääkida. Sest ta on nende wastu rääkinud: See on hingamine: saatke hingamist wäsinuile; ja see on rahuline pôli, aga nemad ei tahtnud mitte kuulda. Siis peab Jahvee sôna neile olema käsk käsu peale, ôpetus ôpetuse peale, pisut siin, pisut

seal; et nemad tagurpidi endid puruks lööwad, komistawad wõrku ja kinni sattuwad.

Pilt on wõetud templi õuest. Preestrid ja prohwetid ameti poolest, wõtawad osa ohwri-söömaajast. Seal juures tarwitawad nad ohtralt wiina. Seal juures arwawad nad ilm wõimulised olema, et küll nende keel enam hästi sõna ei kuule. Nende weidra seisukorra pärast pilkab neid Jesaja, joobnute lällutamist järele tehes: saw lasaw, saw lasaw, kaw lakaw, kaw lakaw, zeer sham, zeer sham. Tõlge: käsk käsu peale . . jne, on umbkaudne, sest sõnatähendused pole kindlaste teada.

Pilgates ütleb Jesaja, et Jahvee nendega, kes tema nimel nii kurjaste talitawad, niisama kogeledes arusaamata keelt tahab kõneleda: umbkeelsed assüürlased peawad neid karistama.

f) Wäärtuseta jumalateenistus.

1, 10—20. Kuulge Jahvee sõna, teie Soodoma pealikud!
Pane tähele meie Jumala käsuõpetust, sina Komorra rahwas!
Mis tarwis on mulle teie palju ohwrid? ütleb Jahvee.
Jäärte põletamise-ohwrid ja nuumweiste raswa olen ma küll saanud,
Ja wärside, ja tallede, ja sikkude weri ep ole mu meelepärast.
Kui teie tulete mu palet otsima,
Kes nõuab seda teie käest, et teie mu õued ära tallate?
Ärge tooge enam tühja annet,
Suitsetamise rohi on mu meelest hirmus;

Noored kuud ja hingamise päewad, koguduse kokkutulekut ei wôi ma sallida,
Nurjatumat tööd ja pühade pidamist ühtlasi.
Mu hing wihkab teie noorkuusid ja teie seatud pühi, need on mulle waewaks,
Ma olen tüdinud teie usurändamisest.
Ja kui teie omad käed wälja laotate, hoian ma omad silmad teie eest kôrwale,
Ja kui teie ka mitu palwet loete, ei kuule ma mitte.
Teie käed on täis weresüüd. Peske endid, puhastage endid.
Saatke omad kurjad teod mu silma eest ära, seiske kurja tegemast. Ôppige head tegema.
Nôudke, mis kohus; saatke üleannetumad ôigele teele;
Môistke kohut waeste lastele; seletage leskNaiste asjad ära.
Et tulge siis, ja seletagem omad asjad isekeskis, ütleb Jahwee:
Kui teie patud on kui helepunased riided, siiski peawad nemad lumiwalgeks saama;
Kui nemad punased on kui werekarwa riie, peawad nemad ometi walge willa sarnaseks saama.
Kui teie tahate ja wôtate sôna kuulda, siis peate teie mu headusest süüa saama.
Aga kui teie tôrgute ja panete wastu, siis peab teid môôgaga ära lôpetatama;
Sest Jahwee suu on seda rääkinud.

Jesaja nimetab rahwaülemaid Soodoma pealikuiks ja rahwast Komorra rahwaks. Nii hoolimatud on nemad ôi-

gusenõuete ja Jumala seaduste wastu. Rahwas mõtleb Jumalale andwat, mis Jumala kohus, kui ta usukombeid täidab. Nii mõeldakse mitmel pool tänapäewani. Jumalateenistus saab nii ainult kurjuse katteks. Rahwas wahetab ära puhta usu seadusepärase wormilikult laitmatu jumalateenistusega. Preestriseisus leppis sellega wäga, seisuse huwides ja omakasu pärast. Aamose kombel protesteerib Jesaja ägedalt niisuguse „usu" wastu, mis waestelastele ja leskedele ülekohut sallib ja Jumalale seda enam ja piinlikuma korralikkusega ohwrid toob. See on raske enesepettus, Jumalat aga petta ei saa. Rahwa arwamise warjul peitub walejumala mõiste: tema on hirmuwalitseja, kes ainult salalikku meelitamist igatseb ja selle järele oma tuju muudab. Selles tükis seisab Jesaja teisel alusel: Tema Jumal on püha ja sellepärast õige, kes pettust ega silmakirja tööd ei salli.

§ 64. Jesaja tulewiku lootus — rahuriik.

2, 2—4. Aga peab sündima wiimsel päewade ajal: Kindlaste seisma peab Jahvee koja mägi teiste mägede seas ja peab kõrgem olema kui mäekünkad, ja kõik paganad jooksewad senna kokku. Ja palju rahwast lähewad ja ütlewad:

Tulge, ja mingem üles Jahvee mäe peale,
Jaakobi Jumala kotta.
Et ta meile wõtaks õpetada oma teed,
Ja et meie wõiksime käia tema teeradade peal.
Sest käsuõpetus peab wäljatulema Siionist,
Ja Jahvee sõna Jeruusalemmast.
Ja ta wõtab kohut mõista paganate wahel
Ja märku anda mitmele rahwale.
Siis taowad nemad omad mõegad kaabliteks

Ja omad piigid sirpideks.
Rahwas ei tôsta mõõ[illegible]a teise rahwa wastn
Ja ei ôpi enam sôdima.

Seesama tükk seisab ka Miika 4, 1—3. Oma wiimse aja lootuse („wiimsel päewade ajal" — Messia ajal) pooles on see tükk esimesele Jesajale (1—39) wôôras. Ta sünnib paremine kokku teise Jesaja raamatuga (Jes. 60 ja 66) Paabeli wangipôlwe ajast, kus Messia lootus juba selgema kuju wôttis. Toome ta siiski siin ette, et temast mitte mööda minna. Peamôtted on siin: 1) Siion — maailma rahwaste ülem pühadus, 2) maailma rahu, 3) rahwaste pöörmine Siioni Jumala poole.

9, 1—6. Rahwas, mis käis pimeduses, on suurt walgust näinud,
Kes elasid surmawarju maal, nende üle on walgus paistnud.
Sa teed hôiskamise paljuks, rôômu lood sa suureks.
Nemad rôômustawad sinu ees otsegu lôikuse ajal,
Nagu rôômsad on need, kes jagawad saaki.
Sest sa oled tema ikke, mis ta kandis, ja tema ôla kepi,
Witsa, kes teda sundis, katki murdnud nagu Miidiani ajal.
Sest mürinaga taplejate kingad
Ja weres weeretatud riided
Põletakse ära — tule ohwriks.
Üks laps on meile sündinud, üks poeg on meile antud.
Kelle ôla peal on ta walitsus ja temale pannakse nimi:

Jmelik, nôuandja, wägew Jumal, igawene isa, rahu würst.
Suur on ta walitsus ja rahu on otsata
Taaweti aujärjel ja tema kuningriigi üle,
Et ta seda peab kinnitama, ja toetama ôige kohtuga sest ajast ja igaweste.

Suur walgus tuleb tumeda aja järel. Leitud saagi rôôm walitseb rahwa seas. Sôjariided ja kingad häwitatakse ära. Jkke ja koorem on langenud. Tuleb ônnelik rahuaeg rahuwürsti walitsuse all.

Jes. 11, 1—9. Ja Jsai kännust peab witsuke tôusma,
Ja wôsu tema juurtest sugu tegema.
Ja selle peal peab hingama Jahvee waim,
Tarkuse ja môistuse waim, nôu ja wäe waim,
Jahvee tundmise ja kartuse waim.
Ja tema hea meel on Jahvee kartus,
Ja tema ei môista kohut seda mööda, kui ta silmad näewad,
Ega noomi seda mööda, kui ta kôrwad kuulewad;
Waid ta môistab halbadele kohut ôigusega
Ja noomib nônda kui kohus on
Neid, kes hädalised maa peal;
Ja lööb maad oma suu witsaga,
Ja tapab hôela oma huulte waimuga.
Ja ôigus on kui wöö tema niuete ümber,
Ja tôsidus kui wöö tema puusade ümber.
Ja hunt élab ühes tallega,
Ja pardri-metsaline magab kitsetallega,
Ja wasikas ja noor lôukoer ja nuumweis on üheskoos,

Ja pisuke poisike ajab neid.
Ja lehm ja karu söövad karjas, nende
pojad magawad ühes.
Ja löukoer sööb õlgi kui weis.
Ja imew laps on lusti pärast wihasema
ussi koopa juures,
Ja ärawõõrutatud laps pistab oma käe
pasiliski mao asemele.
Nemad ei tee kahju ega paha kõige mu
püha mäe peal,
Sest maailm on täis Jahvee tundmist,
Otsekui wesi mere kohte katab.

Jesaja annab siin uueste suurepärase pildi suurest rahuriigist. Mõtte järjekindlus nõuab, et leplik meel isegi looma riigi kiskjate ja kihwtiste madude sekka ulatab. Nagu Hosea (4, 3) juures (wõrdle Paulus, Rooma r. 8, 19: loom ootab pikisilmi Jumala laste au ilmumist) on siin tähelepanemisewäärt kõlbline side inimese ja loomariigi wahel kinnitud.

§ 65. Jesaja mõtteilm.

Silmapaistew on kõige pealt tähtis osa, mida Jesaja sisemises ja wälimises politika elus edendas. Tema töö wiili oli, et Juudamaa, nõrgem osa, mitte nii kergelt ei kadunud kui Jisrael oma wanema traditsioonidega ja minewikupühitsetud eesõigusega. Enam kui 100 aastat pidas ta kauemine wastu, ja kui siis Paabeli aeg tuli, olid Jesaja mõtted nii juurdunud, et isegi riigikaotus rahwast ei häwitanud.

Jesaja uskus kõikumata Jeruusalemma peasmise sisse. Siin pidi pärast karistuse puhastawat tööd uus rahwas

tekkima „pühast osast", mis üle jääb. Et Jumal enesele Siionis uue rahwa tahtis luua, siis pidi Siion alles jäämа. Inimlikud kahtlused ja kartused Jesajat ei waewanud. Tema ei ehitanud mitte rahwa oma jõu peale, ei wäärjumalate kujude, ei kergemeelse ohwriteenistuse, ei Assuri ega Egiptuse peale. Sellepärast ei hirmutanud teda nende tõus ega langemine. Rahwa ja kuninga lootus nende peale tõi palju kõikumist kaasa. Jesaja oli kindel ja selge: Tema toetas ennast reaalse jõu peale—oma Jumala peale. See „Jisraeli Püha" kõlbliselt puhas ja puhtuse nõudja, kuninglikult ülew üle maailma riikide ja rahwaste, oli waim ja mitte liha (nagu Egiptlased ja nende hobused). Tema käes ei olnud Assur ja Egiptus muud kui tööriistad (kärbes Egiptusest ja mesilane Assurist 7, 18). Neid tarwitas Jumal kohtupidamiseks kõlbmata empiirilise Jisraeli üle, et selle asemele „pühast osast" ideaalset, õnneliku tulewiku wäärilist Jisraeli endale kaswatada.

Nii on Jesaja jõud ja suurus tema kauge ulatusega ühtlases usulises ilmawaates. Selle aluskaljuks on püha, absoluutselt puhas waim—Jumal, maailma walitseja — (absoluutne monoteism). Rahwad on tema käes. Otsustaw on, kas rahwad tema nõudeid täidawad. Ta tarwitab neid wastastikku kui kohtuotsuse täitjaid. Maailma ajalugu on maailma kohus. Ja absoluutne waim on kohtumõistja. Kohtu alt peastab ainult usk selle Jumala wõimu ja õiguse sisse: Teie ei püsi, kui teie ei usu. Kuid isegi kohtul on oma eesmärk, sest Jumal talitab kindla plaani järele (28, 23—29). Jsegi südame kõwakstegemine käib selle plaani sisse. Jumala eesmärk on püha rahwas rahuwürsti walitsuse all. Tulewiku lootus on suurejoonelise koguwaate wiimane lüli. Terwe mõttekawa on ühtlane ja orgaaniline. Sellepärast ei karda ka Jesaja mitte karedamaid järeldusi, ega soowita poolikuid abinõusid.

Huwitust teenib Jesaja tulewiku riigi köitmine Taaweti sooga ja kuninga walitsusega. Põhjapoolses Jisraelis tegid kuningakoja sekeldused sarnase Messialootuse tekkimese wõimatuks. Seal tekkis eitaw waade kuninga seisuse peale üleüldse ajalooliste kogemuste pärast. Sellepärast ka ei Aamos ega Hosea niisugust Messiat ei tunne. Juuda maal oli kuningate seas Jahvee wastasid ja halbu, kuid need ei saanud üleüldse Taaweti põhjendatud püsiwad dünastia kord maksma saanud hiilgust ülekaalust wälja wiia. Sellepärast on ka Jesaja Messias inimlikult riikliselt ettekujutataw. Weel on tükk maad kannataja ja jumaliku Lunastaja juure.

§ 66. Miika — talupojast prohwet — 725 a.

Prohwet Jeremia oli kord surmahädas oma raske kuulutamise pärast. Ülekuulamisel tõusid wanemad mehed koguduse ees üles ja ütlesid: „Miika, Morasti mees, rääkis prohweti wiisil, Hiskia (720—685), Juuda kuninga päiwil ja ütles kõige Juuda rahwa wastu: Nõnda ütleb wägede Jahvee

„Siion peab põlluks küntama,
Jerusalem peab kiwiwareks,
Ja templimägi kõrgeks metsaks saama“

(Jer 26, 18, Miika 3, 12).

Miika kareda otsuse meeletuletus päästis Jeremia elu. Et Miika ütelust Jeremia ajal tunti, ja Paruk Jeremia jünger, tema prohweti kirja ülestähendas, kinnitab Miika autoriteeti rahwa mälestustuses.

Nagu juba toodud kuulutuseski näha, oli Miika maamees (Moreshetist). Lähemat tema elust ei ole teada muud kui seda, et ta Jesajaga ligikaudu ühel ajal wälja

astus. Wähemast enne Samaaria langemist 722. on ta juba prohwetina tegew. Tema kuulutamise peamõte on: Jumala linna, Jeruusalemma täielik häwitamine. Jerusaalem seisab Samaariaga oma raiskuläinud oleku pärast ühe joone peal. Ühesugune saatus tabab neid mõlemaid ja teisi linnu. Jseäranis raskeid etteheiteid teeb tema suurmaaomanikkudele maaga angeldamise pärast segasel ajal (722 a. ümber): Selle eest peawad nad abitult oma maa jagamist teistele pealt waatama (2 p.) Suure karedusega pöörab Miika nende poole, kes oma kutset ja wõimu rahwa kahjuks kurjaste pruugiwad:

Häda neile, kes nurjatuma töö peale mõtlewad
Ja oma woodite peal kurja nõu peawad
Ja teewad seda, kui hommiku walge saab,
Sest et meelewald nende käes on
Nemad ihaldawad wälju,
Ja kisuwad neid wägise käest ära:
Nemad teewad liiga mehele ja tema kojale,
Ja iga ühele ja ta pärisosale.

Seepärast ütleb Jahvee nõnda:
Waata, ma mõtlen õnnetust saata seesinatse suguwõsa peale,
Kust teie mitte ei pea oma kaela alt ära saatma
Ja teie ei pea mitte kohutamise wiisil käima,
Sest kuri aeg on tulemas.
Sel päewal peab kiustelugu teie wastu alustama,
Ja ärda kaebamisega öeldama:
Tema wahetab mu rahwa osa ära;
Oh kuida saadab ta seda minu käest ära.
Ta teeb jagu, et meie peame
Oma wäljad käest ära andma.

Miika raamatu teine osa (4—7 p.) ei sünni esimesega usu poolest mitte ühte. Seal on palju hilisema aja waimu. Jlus rahulootuse pilt M. 4, 1—3 käib peaaegu sõna sõnalt Jes. 2, 2—4ga ühte. Sellest selgub, et need sal mid mõnda aega kindla nimeta ehk mitmesuguste nimede all suust suhu liikusid, kuni üks kirjadekoguja nad Jesaja, teine Miika raamatusse mahutas.

Miika raamatus (5, 1—4-a) leidub weel ettekuulutus Petlemmast tõuswa rahutooja kohta, millest mitte kindlaste ei saa öelda, kas ta Miika wõi mõne hilisema prohweti päralt:

„Ja sina, Petlehem Efrata, see on wähe, et sa oled Juuda tuhandete seast; sinust peab mulle wälja tulema see, kes peab walitseja olema Jisraelis; ja tema wäljami nemised on wanast ajast olnud.

Siiski tahab ta neid anda waewata sest ajast saadik, kuni see on lapse saanud, kes peab lapse saama, ja kuni tema teised wennad Jisraeli laste seltsi pöörawad.

Ja tema seisab, ja hoiab kui karjane Jahvee tegewuses, Jahvee oma Jumala, kõrge nime läbi, ja nemad elawad julgeste, sest nüüd on tema suur maailma otsani.

Ja seesinane peab rahu ise olema, kui Assur meie maale tuleb, ja kui ta meie suurte kodade sisse astub, siis tahame tema wastu seitse kajast ja kaheksa inimes würsti seada."

§ 67. Kuningas Manasse — ususegaja (690—643)

Kui Assüüria kuningas Sargon 706 a. suri, tõusis üleüldine assuriwastane liikumine kõigis allaheidetud ja maksumaksjates maades. Ka Juuda kuningas Hiskia wõttis sellest osa Egiptuse peale toetades. Sanheribi (705—681) järeletulija Assarhadon (681—668) wõitis 670 aga Egip-

tuse ära ja nõudis Manasselt aru assuriwastase politika pärast. Manasse pidi järele andma ja truuduse tunnistuseks assuri usku omal maal edendama. Assuri wõim oli nii suur, et tema kultuur kuni riietekandmiseni maksma peasis (Sef. 1, 8) ja Egiptuse linnad isegi assuri nimed said. Selle eest maitses Juudamaa kaua aega rahu.

Usk, mida Manasse Juudas edendas, oli taewawägede — päikese, kuu ja tähtede — kummardamine. Austati taewa kuningannat — Malkati (Piiblis Meleket), keda Assuris Ishtariks kutsuti, ehitati päikesesambaid. Weel Jeremia päiwil peeti nende teenistust au sees, mille üle prohwet wäga nurises (Jer. 7, 18; 44, 17—19; II. Kun. 21, 3. 5; 23, 12).

Rahwa ebausk ja Kaanani paganausu jäänused said Manasse toetusel uut hoogu. Ilmusid jälle kõiksugu nõiad, pomisejad ja teadmamehed. Ja inimese ohwer sai jälle harilikuks kombeks. Hinnomi orus Jeruusalemma külje all seati Moolokile altar üles inimeste ohwerdamiseks. Manasse ise ohwerdas oma poja Moolokile (II Kun. 21, 6.). Et prohwetid (Jer. 7 31; 19, 5; 32, 35; Heseek. 20, 24; 3 Moos. 18, 21; 5 Moos. 18, 10 weel tagant järele selle hirmsa kombe karedaste hukkamõistsid, on iseenesest loomulik.

Wõõrastaw oli ainult, et niisugune kuningas niikaua — ligi 47 aastat — rahulikult walitses. Kuid kohus ei jäänud sellepärast tulemata.

Alles Josia usupuhastus 621 tõi põhjaliku paranduse (§§ 25—27). Kuid karistus — Paabeli wangipõli — oli juba silmapiiril.

§ 68. Nahum — wihane rahwuslane. — 610 e. Kr

Assuri üliwõim hakkas VII aastasaja teisel poolel langema. Sanheribi ja Assarhadoni pealinn Niiniwe langes

ligi 100 aastat peale Jeruusalemma piiramist Meeda rahwa kätte 606 a.

Selle ootel pääsis pikal ajal kogunud Juuda rahwa wiha Nahumis — awaldatud jõuga rõhutud hingest wallali. Kahes wõimsas, keele poolest Jesaja wäärilises laulus ülistab Nahum kättemaksmist linnale, kust muud ei tulnud kui kurja Jahvee wastu. Waimus näeb tema sõjalasi uhke linna Niiniwe peale tungimas, teda laastamas. Kahjurõõmsa hõiskega kuulutab ta lõwipesale Jumala kohut. Ta näeb teda kui waenuwankrite tallermaad ja surma lõikuse wälja:

> Häda, sina linn, täis weresüüd, pettust ning wägiwalda,
> Kuule piitsaplaksu! Kuule ratastemürinat!
> Kihutawad kõrwid ja weerewad wankrid,
> Sätendawad mõõgad ja wälguwad piigid.
> Lugemata langenud ja arwamata surnud
> Otsata neid, kelle üle komistatakse (3, 1—3)
> Kes sinust kuulewad, plaksutawad käsa,
> Sest kes on puutumata sinu kurjusest? (3, 19).

Niiniwe patt on, et ta teisi rahwaid on eksitanud. Tema süü on usuline abielurikkumine, milleks ta teisi rahwaid oma pealesunnitud usuga on kiusanud. Kuna Nahum oma rahwale mingit süüdi ei nimeta, waid waenlast ainult wäljastpoolt näeb, ei ole ta mitte Jeremia sarnaste õnnetuseprohwetide liigist. Tema peatunne on enam rahwusline wiha, kui usuline sügawus. Nii tuleb teda wist küll Jeremia wastaste õnneprohwetite liiki arwata, kelle all Jeremia palju sai kannatada. Tema kuulutas Egiptuse Teebeni (No-Ammoni), ja Niiniwe langemise (667 ja 606) wahel, arwata 610.

§ 69. Sefanja — printsist prohwet — 630 e. Kr.

Prohweti ennemuiste pôlatud seisus wôitis endale ikka suuremaid liikmeid. Kuninga Hiskia järeltulijatest sai üks prohwetiks Joosia päiwil, enne usupuhastust. Tema kuulutab Juudast ônnelikult möödaläinud Skuutide sôjakäigu tagajärjel 630, mis Egiptuseni ulatas, uut tulewat tormi. Uus poliitiline katastroof pühib Jahvee otsusel hulga rahwaid ära. Tuleb suur Jahvee päew, hirmsa wiha päew (Requiem'i — „dies irae, dies illa") kitsikuse ja ahastuse päew, häwitamise ja raiskamise päew (1, 15). Ots tuleb inimestele ja lojustele, lindudele ja kaladele ja pahandustele hôelatega (1. 3). Ähwardusest kôlab läbi käre protest Assuri usu ja kultuuri wastu. Ja Niiniwele kuulutatakse otsa ühes teiste rahwastega. See kôik sünnib Jumalast taganemise — puhtusulise pôhjuse pärast. Sest raisku on läinud kôik kihid — würstid, preestrid, prohwetid, kohtumôistjad, rahwas.

Kuid siis tuleb uus aeg. Rahwas saab puhtad huuled. Wilets ja halb rahwas, mis üle jääb, peab Jahvee nime juure kippuma. Ei leita kôwerust ega kawalust (3, 9. 12. 13). Siis laulab rôômsaste Siioni tütar, hôiskab Jisrael. Sest Jumal wôtab oma rahwast uueste koguda.

§ 70. Jeremia aegne riigielu.

Assuri wôim hakkas VII aastasaja teisel poolel langema, Egiptuse oma tôusma. Waarao Nehho II (609—594) katsus jälle Juudamaad ühes Süüriaga (Tamaskus) oma alla heita. Usupuhastaja kuningas Josia (640—609) langes tema wastu wôideldes Megido lahingus (609). Nehho wiis rahwa abiga kuningaks tôstetud Joahase (= Sallumi) wangi ja tôstis tema wanema wenna Eljakiimi Jojakiimi nime all kuningaks. Maale pandi maks peale.

Hommiku poolt kippus Paabel Assuri wõimu wähendama. Ühenduses Meedia kuninga Küaksares'ega wõitis Paabeli kuningas Nabopolassar 606. a. Niiniwe linna ära. Tema poeg Nebukadneetsar (= Nabukaduriusur) tungis edasi lääne poole ja sai Karkemisi (605 a.) juures waarao Neekhost wõitu.

Kui Jojakiim (608—597) Nebukadneetsari üliwõimu tahtis maharaputada, saatis wiimane sõjawäe Jeruusalemma ette 597 a. Jojakiimi poeg Jojakiin (ehk Jehonja, ka Konja) walitses ainult 3 kuud. Jeruusalem langes. Kuningas wiidi hulga suurtsugu rahwa ja prohwet Heseekieliga Paabeli wangi. Sõjasaagina wiidi kaasa hulk kallid riistu templist ja kuningakojast.

Uueks kuningaks seadis Nebukadneetsar Josia poja Mattanja Sedekia (Sidkia) nime all (597—587). Seegi ei suutnud sõjaka iseseiswuse eraldonnale wastu seista. Egiptuse ja weikeste naabririikide peale toetades juleti 589 a. Paabelile wastu hakkata. Pea ilmus Nebukadneetsar uueste Jeruusalemma ette. Egiptuse abi ei täitnud lootust. Sedekia pojad surmati tema silma all, tema enda silmad pisteti wälja, ja pime kuningas wiidi hulga wangidega Paabeli.

Maale jäätuile pandi asewalitsejaks Kedalja. Selle tappis Taaweti dünastia liige Jismaeel ära. Karistuse kartusel põgenes suur osa rahwast Egiptusse ja sundis Jeremia wastu tahtmist endaga kaasa minema. Seal olla tema suguwennad tema kiwidega surmanud.

§ 71. Jeremia kutsumine 628 e. Kr.

Jer. 1, 1—19. Need on Jeremia, Ilkia poja sõnad, kes oli preestritest, kes Anatootis Benjamini maal, kelle kätte Jahwee sõna on saanud Josia, Ammoni poja,

Juuda kuninga päiwil, tema walitsuse kolmeteistkümnemal aastal.

Ja mulle sai Jahvee sõna kätte sedawiisi:

Ennegu ma sind walmistasin emaihus, walisin ma sinu ära endale, ja ennegu sa ema sülest sündisid, pühitsesin ma sind; ma olen sind pannud paganaile prohwetiks.[1])

Ja mina ütlesin: Oh Jssand, Jahvee, waata mina ei mõista rääkida, sest ma olen noor.

Aga Jahvee ütles mu wastu: Ära ütle mitte, ma olen noor; sest sa pead minema iga asja peale, kuhu ma sind läkitan, ja kõik, mis ma sind käsin, pead sa rääkima.

Ära karda neid, sest mina olen sinuga, et ma sind peastan, ütleb Jahvee.

Ja Jahvee sirutas oma käe wälja, ja puutus mu suu külge ja Jahvee ütles mu wastu: Waata, ma annan oma sõnad su suhu [2]).

Waata, ma panen sind selsinatsel päewal paganate üle ja kuningriikide üle, ära kitkuma ja maha kiskuma ja ära hukkama ja ära pillutama, üles ehitama ja istutama.

Ja Jahvee sõna sai mu kätte, see ütles: Mis sa näed, Jeremia? Ja ma ütlesin: Ma näen mandlipuu keppi. Ja Jahvee ütles mu wastu: Sa oled hästi näinud sest mina olen walwas oma sõna peale, seda tegema [3]).

---

[1]) Prohwet on enne sündimist oma kutsele määratud ja pühitsetud. Jumalik sund määrab tema elusihi ja on tugewam kui isiklikud kalduwused, kiusatused ja inimlikud wabandused.

[2]) Jumala sõnad saawad kestwalt Jeremia kätte. Jumala waimul on walitsew, määraw osa prohweti elus (inspiratsioon).

[3]) Heebrea keeles sõnamäng. Mandlipuu on walwas, ta on esimene kewadel lehta kaswatama ja õitsema. Jeremia näeb selles Jumala walwuse sümbooli.

Ja Jahvee sõna sai mu kätte teist korda, ja ütles: Mis sa näed? Ja ma ütlesin: Ma näen keewa potti, ja ta esimene külg on põhja pool [1]).

Ja Jahvee ütles mu wastu: Põhja poolt peab õnnetus 'ahtl saama kõikide peale, kes siin maal elawad.

Sest waata, ma hüüan kõik suguwõsad kuningriikide seest, mis põhja pool, ütleb Jahvee ja nemad tulewad ja panewad igaüks oma aujärje Jeruusalemma wärawate suu wastu, ja kõigi ta müüride wastu ümberringi, ja kõigi Juuda linnade wastu.

Ja ma mõistan oma kohut nende peale kõige nende kurjuse pärast; et nemad mind on maha jätnud, ja suitsetanud teiste jumalatele, ja kummardanud oma kätetöö tegude ette [2]).

Aga sina pane wöö wööle, ja wõta kätte ja räägi nende wastu kõik, mis mina sind käsin; ära ehmata nende pärast ära, et mina sind wahest ei pane ehmatama nende pärast.

Ja mina, waata, ma panen sind täna tugewaks linnaks ja raudsambaks, ja waskmüüriks kõige maa wastu, Juuda kuningate, tema würstide, ta preestrite ja maa rahwa wastu [3]).

Ja nemad sõdiwad küll sinu wastu, aga nemad ei saa wõimust su peale: sest mina olen sinuga, ütleb Jahvee, et ma sind peastan [4]).

---

[1]) Siin ja tihti pärastpoole saawad igapäewased asjad Jeremiale Jumala tahtmise kuulutajaks temas olewa waimu seletuse läbi. Et häda põhjapoolt (Sküütid—Assur—Paabel) tuleb, leiame weel 4, 6; 5, 15—17; 6, 1.

[2]) Karistuse põhjus — endistet prohwetitest tuntud ebajumala teenistus.

[3]) Prohwet on seatud ärawõitmatuks kindluseks oma ja Jahvee waenlaste: kuningate, preestrite ja rahwa wastu.

[4]) Jahvee kindlustab prohweti wõitu.

Jeremia ei ole mitte selle Hilkia poeg, kes Deuteronomiumi leidmises Joosia ajal nii tähtsat osa etendas, waid on Anatootist pärit. Wõimalik, et ta Ebjatari sugust oli, kelle omal ajal Saalomon ametist lahti tegi ja Anatooti saatis. Nagu põlluostmise loost Hananja käest paistab, ei olnud Jeremia mitte kehwade seast. Abielusse Jeremia ei astunud iseäraliku käsu pärast (Jeremia 16, 2). Ka sellel käsul pidi sümboliline tähendus olema, nagu põllu ostmisel ja igal talitusel, mida Jeremia ettewõttis. Kuninga Josia ajal oli Jeremia elu õige rahulik. Sest kuningas ise oli usupuhastuse algataja ja wõitles ebaning paganausu wastu. Kuid pea tuli awalikuks, et seegi uuendus wastupidiseks muutus. Selle asemel, et südant uuendada, jäid preestrid ühes rahwaga wäliselt templikorra uuenduse juure seisma. Rahwas jäi kindlaste üskuma, et nüüd, nagu Jesaia päiwil (701 e. Kr.) Jeruusalem kadumist ei karda, sest usupuhastusega on tema tulewik kindlustatud. Just selle wale järeldusega sattus rahwas preestrite juhatusel jälle wanale eksiteele. Sellepärast astub Jeremia niisuguse arwamise wastu kõige jõuga üles:

Juuda pole mitte mu poole pööranud kõigest omast südamest, waid walskusega, ütleb Jahvee (3, 10).

Kuida teie wõite öelda: Meie oleme targad, ja Jahvee käsuõpetus on meie käes? Tõeste waata, kirjatundjate walesulg on kõik waleks teinud (8, 8).

Josia surm Megido lahingus kõigutas weelgi rahwa usku usupuhastuse wäärtuses. Järgmise kuninga Jojakiimi ajal pöördakse jälle Manasse jälgedesse: kõrgete paikade austamine ja ebausk lööwad jälle õitsema.

Usupuhastuse wastupidisest tagajärjest oleneb Jeremia waenulik wahekord preestritega, kare otsus templi üle ja halastamata kohtuotsus Jeruusalemma kohta: Jeruusalem läheb hukka.

§ 72. Jeremia potisepa kojas (18. p).

See on sõna, mis Jeremia kätte sai Jahvee käest, seda wiisi: Tõuse ja mine alla potisepa kotta, ja seal tähan ma oma sõnu sulle anda kuulda.

Ja ma läksin alla potisepa kotta, ja waata, ta oli tööd tegemas oma tooli peal.

Ja riist rikkus ära, mis ta tegi (kui sau wahest rikub potisepa käes) ja ta tegi seda jälle teiseks riistaks, nõnda kui see õlge oli potisepa meelest, et seda pidi tehtama.

Ja Jahvee sõna sai mu kätte seda wiisi:

Eks mina wõi nõnda teile teha kui potisepp, oh Jisraeli sugu. ütleb Jahvee: Waata, kui sau on potisepa käes, nõnda olete teie minu käes, sa Jisraeli sugu.[1]).

Silmapilkmises wõtan ma rääkida ühe rahwa wastu, ja ühe kuningriigi wastu, et ma taham ta ära kitkuda, ja maha kiskuda, ja ära hukata. [2]).

Aga kui seesama rahwas pöörab omast kurjusest, mis wastu ma rääkinud; siis kahetsen mina õnnetuse pärast, mis ma mõtlesin temale teha.

Ja silmapilkmises wõtan ma rääkida ühe rahwa wastu ja kuningriigi wastu, et ma tahan seda ehitada ja istutada.

Aga kui ta teeb kurja mu silma ees, et ta ei wõta mu healt kuulda; siis kahetsen mina ka hea pärast, mis ma mõtlesin temale head teha.

Ja nüüd, et ütle Juuda meeste wastu, ja Jeruusalem-

---

[1]) Preestrite ja rahwa meelest oli ümberpöördud: Jahvee oli nende käes, sest ohwrite ja jumalateenistusega olid nad õiguse endale nõutanud, Jumalalt ainult õnne wastu wõtta.

[2]) Ka wõõrad rahwad on Jahvee käsutada — tema on maailma Jumal.

ma rahwa wastu seda viisi: Nõnda ütleb Jahvee: Waata, ma walmistan teie wastu õnnetust js mõtlen teie wastu isemõtet; et pöörake igamees oma kurja tee pealt tagasi, ja tehke heaks oma wiisid ja oma teud.

Aga nemad ütlewad: ilma kõik; sest oma mõtete järel tahame meie käia, ja igaüks teha oma kurja südame arwamise järele.

Seepärast ütleb Jahvee nõnda: Et küsige ometi paganate seas, kes on sedasugust kuulnud: Jisraeli neitsit teeb wäga hirmust kurja tööd. [1])

Kas Liibanoni lumi, mis kalju pealt maha jookseb, jätab mu wäljad maha? Kas lõpewad wõõrad külmad weed, mis sealt maha jooksewad.

Lihtne käsitöö saab Jeremia suurte mõtete ilmutajaks. Nii kuulutas temale kõik, mis ta kunagi nägi ja kuulis ikka ainult Jumala nõu. Siin ilmuwad imeliselt üksteisest läbipõimitud kaks suurt põhimõtet: Jumala piiramata etteäramääramine ja inimese ehk rahwa enesemääramine.

Nagu sawi on potisepa käes, on rahwas Jahvee käes. Kui sawi on halb, läheb riist raisku ja wormitakse uueste. Uuesti wormimine on karistuse pilt: Jumala tahtmine on ikka hea, aga aine, millest ta ilusat riista tahab walmistada, on tõrges. Nii leiab Jeremia kõige lihtsama töö uures kõige sügawamaid probleeme.

---

[1]) Paganate wahekord oma ebajumalate wastu on parem ja õigem, kui Jisraeli wahekord tõsise Jumala wastu.

[2]) Looduski jääb truuks omaseadustele, ainult Juuda rahwas murrab lepingut Jumala wastu.

§ 73. Jeremia ja preestrid.

Jer. 26, 1—24. Jojakiimi, Josia poja, Juuda kuninga, walitsuse alguses [1]) sai see sôna Jahvee käest seda wiisi:

Nônda ütleb Jahvee: Seisa Jahvee koja ôues, ja räägi kôigi Juuda linnade rahwa wastu, [2]) kes tulewad kummardama Jahvee kotta, kôik need sônad, mis ma sind olen käskinud neile rääkida; ära kauta sest mitte sônagi.

Ehk nemad wôtawad wahest kuulda, ja pöörawad ümber, igaüks oma kurja tee pealt, et ma wôiksin kahetseda kurja pärast, mis ma môtlesin neile kurja tegude pärast teha.

Ja ütles nende wastu: Nônda ütleb Jahvee: Kui teie ei wôta mind kuulda, et teie käite mu käsuôpetuses, mis ma olen teie ette pannud. [3])

Et teie kuulete mu sulaste, prohwetite sônu, keda mina teie juure läkitan ikka ja suure hoolega, ja keda teie mitte ei wôtnud kuulda,

Siis tahan ma see koja niisuguseks teha kui Siilo, [4]) ja seesinatse linna panna ärawandumiseks [5]) kôige maa paganatele.

Ja preestrid, ja prohwetid, ja kôik rahwas kuulsid Jeremia rääkiwat neidsinatsid sônu Jahvee kojas.

---

[1]) 608 a. e, Kr.

[2]) Nähtawaste astus Jeremia ühel suurtest pühadest üles templi eesõues oma kuulsa templikônega (7 p.) millega ta preestrid ja wale-prohwetid ärapahandas.

[3]) Käsuôpetus on meile tuntud Deuteronoomium, mis ju prol-weti waimus oli kirjutatud.

[4]) Siilo kohtumõistjate aegse pühaduse hăwitamisest kuuleme ainult Jeremialt (w. 7, 22). Jeruusalem ei tohi oma puutumatuse kohta sugugi julgem olla, kui ta meelt ei paranda.

[5]) Ärawandumiseks, s. t. rahwad ütlewad teisi linnu ärawandudes: Sulle sündigu nônda kui Jeruusalemmale.

Ja see sündis, kui Jeremia sai lôpetanud kôik rääkimast, mis Jahvee oli käskinud kôige rahwa wastu rääkida; siis wôtsid preestrid ja prohwetid ja kôik rahwas teda kinni, ja ütlesid: Surma pead sa surema.

Mispärast räägid sa prohweti wiisil Jahvee nimel ja ütled: Seesinane koda peab saama kui Siilo, ja seesinane linn peab paljaks saama, et ükski seal ei saa elada; ja kôik rahwas tuli kokku Jeremia wastu Jahvee kotta.

Ja Juuda würstid said neidsinatsid asju kuulda, ja nemad läksid üles kuninga kojast Jahvee kotta, ja istusid Jahvee uue wärawa suhu maha.

Ja preestrid ja prohwetid rääkisid würstide wastu ja kôige rahwa wastu, ja ütlesid: See mees on surmakohtu wäärt, sest ta on prohweti wiisil rääkinud seesinatse linna wastu, nônda kui teie oma kôrwadega olete kuulnud.

Aga Jeremia rääkis kôigi würstide wastu, ja kôige rahwa wastu, ja ütles: Jahvee on mind läkitanud prohweti wiisil rääkima see koja wastu ja see linna wastu kôiki sônu, mis teie olete kuulnud.

Ja nüüd tehke heaks omad wiisid ja omad teod, ja wôtke Jahvee oma Jumala healt kuulda, siis kahetseb Jahvee kurja pärast, mis ta teie wastu rääkinud.

Ja waata, mina olen teie käes, tehke mulle nônda kui hea ja kui ôige on teie meelest.

Kummatagi peate teie kôwaste teadma, kui teie mind surmate, et teie saadate waga werd eneste peale, ja selle linna peale ja nende peale, kes seal sees elawad; sest tôeste on Jahvee mind läkitanud teie juure, teie kôrwade ette rääkima kôiki neidsinatsid sônu.

Ja würstid ja kôik rahwas ütlesid preestrite ja prohwetite wastu: See mees ei ole mitte surmakohtu wäärt, sest ta on Jahvee meie Jumala nimel rääkinud meie wastu.

Ka tôusid üles mehed maa wanematest ja ütlesid kôige rahwa koguduse wastub sedawiisi:

Miika, Moorasti mees rääkis prohweti wiisil Hiskia, Juuda kuninga päewil, ja ütles kôige Juuda rahwa wastu seda wiisi: Nônda ütleb wägede Jahvee: [1]) Siionit peab küntama kui wälja, ja Jeruusalem peab kiwiwareks ja koja mägi kôrgeks metsa paigaks saama.

Kas panid Juuda kuningas, Hiskia, ja kôik Juuda rahwas teda warsi surma? eks tema kartnud Jahveed? Ja palus aiandlikult Jahvee palet? ja Jahvee kahetses kurja pärast, mis ta nende wastu oli rääkinud; ja meie peaksime see suure kurja oma hingede wastu tegema?

Aga üks mees Uria Semaja poeg, Kirjatjeariimist rääkis ka prohweti wiisil Jahvee nimel, ja ta rääkis seesinatse linna wastu ja see maa wastu seda wiisi, kui kôik Jeremia sônad on.

Ja kuningas Jojakiim, ja kôik tema wägewad, ja kôik würstid kuulsid tema sônu ja kuningas püüdis teda surmata; aga Uria kuulis seda ja kartis ja pôgenes ja sai Egiptusse.

Ja kuningas Jojakiim läkitas mehed Egiptusse, Elnatani, Akbori poja ja muid mehi temaga Egiptusse.

Ja nemad tôid Uria Egiptusest ära, ja wiisid teda kuninga Jojakiimi juure, ja tema lôi teda môôgaga maha ja wiskas tema keha halwa rahwa hauda. [2]) (Matt. 23, 35.)

Kummatagi oli Ahikaami, Sawani poja, käsi Jeremjaga, et ta teda ei annud mitte rahwa kätte, teda surmata.

---

[1]) Würstidel ja rahwal on suurem aukartus Jahvee ees kui preestritel ja waleprohwetitel. Wiimased ei hooli Jumala õigist nôuetest, waid hoolitsewad kôige pealt seisuse kasude eest. Sellepärast on nemad tõisise prohweti kibedamad wastased.

[2]) Weretunnistaja Uria surnukeha jäi matmata kiskajate lindude ja loomade söödaks.

Jer. 7, 1—14. See on sõna, mis Jeremja kätte sai Jahvee käest; see ütles:

Seisa Jahvee koja wärawas, ja kuuluta seal see sõna ja ütle: Kuulge Jahvee sõna, kõik Juuda rahwas, kes tulewad neistsinatsist wärawaist sisse, Jahveed kummardama.

Nõnda ütleb wägede Jahvee, Jisraeli Jumal: Tehke heaks omad wiisid ja omad teod, siis tahan ma teid jätta elama seia paika.

Ärge lootke mitte walskuse sõnade peale, kui nemad ütlewad: Jahvee tempel, Jahvee tempel, Jahvee tempel on need hooned. [1]).

Aga kui teie õieti heaks teete oma wiisid oma teud, kui teie kõikipidi teete, mis kohus ühe ja teise wahel.

Kui teie ei tee liiga wõõrale, ei waese lapsele ega lese naesele, ja ei wala ära waga werd siin paigas, ja ei käi mitte teiste jumalate järel enestele õnnetuseks,

Siis tahan ma teid jätta elama seia paika, seia maale, mis ma teie wanemaile olen annud ühest igawesest ajast teise.

Waata, teie loodate walskuse sõnade peale, mis kasu ei saada.

Kas teie tahate ikka peale warastada, tappa ja abielu rikkuda, ja walega wanduda ja Paalile suitsetada ja käia teiste jumalate järel, mis teie ei tunne. Ja nõnda tulla ja seista minu palge ees siin kojas, mis peale mu nimi on pandud? ja tahate öelda: Meie oleme peastetud, et teie wõiksite teha kõiki neidsinatsid hirmsaid töösid. Ons seesinane koda, mis peale mu nimi pandud rööwli koobas

---

[1]) Rahwa arwamine oli; Tempel kindlustab linna puutumatust. Usk on templiteenistus. Selle wastu wõitleb Jeremia Aamose waimus, nõudes usuwilja Jumala meelepäralises elus, wastasel korral linna ja rahwast hukatusega ähwardades.

teie meelest?[1]) Ka mina ise, waata, ma olen seda näinud ütleb Jahvee. Sest minge aga mu paika, mis Siilos oli, kuhu ma oma nime esite pannud elama, ja waadake, mis ma temale olen teinud oma Jisraeli rahwa kurjuse pärast. Ja nüüd, et teie teete kõiki neidsinatsid tegusid, ütleb Jahvee, ja ma olen teie wastu aegsaste küll rääkinud, ja teie ei ole kuulnud, ja ma olen teid hüüdnud, ja teie pole wastanud; siis tahan ma teha kojale, mis peale mu nimi on pandud, mis peale teie loodate ja paigale, mis ma teile ja teie wanemaile annud, nõnda kui ma Siilole teinud.

§ 74. Jeremia ja prohwetid.

Jer. 5, 30—31. Üks imelik ja jäle asi on sündinud seal maal: Prohwetid kuulutawad walet, preestrid waritsewad nende käte läbi ja mu rahwas armastawad seda nõnda; mis teie küll tahate wiimaks seda wiisi teha?

Jer. 6, 13—15. Sest niihästi nende wähemad, kui nende suuremad ahnitsewad hoopis kasu ja niihästi prohwetid kui preestrid teewad igaüks waiskust, ja parandawad mu rahwatütre haawa kerge wiisiga ja ütlewad: Rahu! rahu! ja ep ole rahu. Nemad on häbi sisse saanud, sest nemad on teinud, mis hirmus on, siiski ei häbene nemad paigast mitte, nemad ei mõista häbi pärast ärapunastada: seepärast langewad nemad nende sekka, kes

---

[1]) Kuna templiteenistust ülekohtu katteks kurjaste pruugitakse, on tempel oma iseloomu poolest rööwlikoopaks saanud.

Jeremia hoiatab rahwast kõige rängema eksituse enesepettuse eest wagaduse katte all. See on walus koht, mida preestrid iseäranis õrnalt tunnewad ja mille puudutamist nemad andeks ei anna.

langewad; sel ajal, kui ma nende kätte näen, peawad nemad komistama, ütleb Jahvee [1]).

Jer. 23, 13—32. Ja ma nägin küll jõledust Samaaria prohwetite juures, nemad rääkisid prohweti wiisil Paali läbi, ja eksitasid mu Jisraeli rahwast. Aga Jerusalemma prohwetite juures olen ma näinud jäledaid asju; nemad rikuwad abielu, ja käiwad walskuses, ja kinnitawad tegedate käsi, et ükski ümber ei pööra omast kurjusest; nemad kõik on mulle kui Soodom, ja kes seal elawad, kui Komorra. Seepärast ütleb wägede Jahvee nõnda prohwetite pärast: Waata, ma söödan neid koirohuga, ja joodan neid sapiweega; sest Jeruusalemma prohwetitest on salalik elu wälja läinud kõigele maale. Nõnda ütleb wägede Jahvee: Ärge wõtke mitte prohwetite sõnu kuulda, kes teile prohweti wiisil räägiwad, needsinatsed teewad teid tühiseks; nemad räägiwad oma südame nägemist, ei mitte Jahvee suust. Nemad ütlewad ühtepuhku neile, kes mind laidawad: Jahvee on ütelnud, teil peab rahu olema; ja igaühele, kes oma südame arwamise järele käib ütlewad nemad: Ei tule teie peale õnnetust. Sest kes on seisnud Jahvee salajas nõus, et ta saaks näha ja kuulda tema sõnu? Kes on tähele pannud tema sõna ja kuulnud? Waata, Jahvee kange tuul on wälja läinud tulise wihaga, ja kuri ilm mis kaua kestab, se peab hõelade pea peale jääma. Jahvee wiha ei pööra tagasi, kuni ta seda saab teinud ja kuni tema oma südame nõu korda saatnud; wiimsel päewade ajal peate teie seda õieti mõistma. Mina ei ole prohwetid läkitanud ja nemad ise jooksid, ma pole mitte nende wastu rääkinud, ometi

[1]) Waleprohwetid waigistawad meelega rahwast tema scowide järele — nii nad räägiwad, nii kui rahwa kõrwad sügelewad. Nad kuulutawad aina õnne — see on nende iseloomulik tundemärk.

rääkisid nemad prohweti wiisil [1]). Aga kui nemad oleksid seisnud mu salajas nõus, siis oleksid nemad mu rahwale minu sõnad kuulutanud ja neid ümber pööranud nende kurja tee pealt ja nende kurjest tegudest. Kas mina olen Jumal ligidal? ütleb Jahvee, ja ei mitte ka Jumal kaugel? [2]) Kas keegi wõib warjule minna warjupaika, et mina ei peaks teda nägema? ütleb Jahvee. Eks mina täida taewast ja maad? ütleb Jahvee. Ma olen kuulnud, mis prohwetid üttelnud, kes minu nimel prohweti wiisil walet räägiwad, ja ütlewad: Ma olen unenäo näinud[3]) Kui kauaks peab see kestma? Kas midagi on prohwetite südames, kes prohweti wiisil walet räägiwad? Nemad on prohwetid oma südame kawaluse järele. Prohwet, kelle juures on unenägu, see jutustagu unenägu, ja kelle juures on minu sõna, see rääkigu mu sõna tões; mis õlil on tegemist puhta wiljaga? ütleb Jahvee [4]). Eks minu sõna ei ole nõuda kui tuli, ütleb Jahvee, ja kui haamer mis kalju katki peksab? Waata, seepärst ütleb Jahvee, tulen mina prohwetite peale, kes mu sõnad üksteise käest warastawad. Waata ma tulen prohwetite peale ütleb Jahvee, kes wõtawad oma keele, ja ütlewad: Jahvee ütleb, Waata, ma tulen nende peale, kes prohweti wiisil wale-unenägusid üles räägiwad [5]) ütleb Jahvee, ja jutustawad neid, ja eksitawad mu rahwast oma walede ja oma wallatuste läbi, ja

---

[1]) Waleprohwetid ei kõnele Jumala ilmutuse järele, waid kuulutawad ainult oma tarkust, oma tahtmist. Jumala salajat nõu nad ei tunne. Seda ilmutatakse ainult tõsistele prohwetitele.

[2]) Jumal ei ole kohalik, kitsa wõimupiirkonnaga. Tema wõim ulatab ka üle teiste rahwaste, kes tema käsul karistust toowad.

[3]) Mitte iga unenägu pole ilmutus.

[4]) Mis on ilmutusel tegemist walega?

[5]) Jahvee sõna täideminemine kinnitab ilmutuse tõtt.

mina ei ole neid läkitanud ega neid käskinud, ja nemad ei saada ühtegi kasu sellesinatse rahwale, ütleb Jahvee."

Sügawam tôde saab harwa ja wisalt rahwaliseks, üleüldiseks. Pealegi annab ennast iga tôde wastupidiseks wäiteks ärakäända; iga tôde on kahe teraga. Tôtt on raske kindlaks teha tema sisuwäärtuse poolest. Suur hulk ei suuda seda. Mis ime siis, kui mehed ilmuwad, kes nii raskelt kontrolli alla anduwat ilmutust sellega oma eesôiguseks teewad, et nad rahwa suu järele räägiwad. Seda kibedam ja hädaohtlikum on Jeremia wôitlus niisuguste waleprohwetite wastu. Need ei kohku kahtlustuste ega surmasaatmise eest tagasi. Siiski astub Jeremia nende astu üles ja paljastab neid. Üks wôimsamatest waleprohwetitest oli Hananja, kellest Jer. 28 jutustab.

§ 75. Jeremia ja Jojakiim (608—597).

Peale lühikest Sallumi walitsust, kelle waarao Egiptusesse wiis, tôstis ta Jojakiimi, Josia poja, Egiptuse wasalliks. Selle kergemeelse kuninga iseloomu, kes raskemal ajal lossi ehitab ja rahwale orjust peale paneb, ôpime kôige paremine Jeremia raamatu järele (22, 13 - 19) tundma :

Häda sellele, kes ehitab oma koja, ei mitte ôigusega,
Ja oma pealmised toad ülekohtuga, kes oma ligemist sunnib teenima ilma,
Ja ei anna temale mitte tema tööpalka;
Kes ütleb: Ma tahan enesele pika koja ülesehitada,
Ja awarad pealmised toad,
Ja raiub enesele aknad,
Ja seda wooderdakse seedri laudadega,
Ja waabatakse punase wärwiga.
Kas sina peaksid kuningaks jääma,
Et sa seedrikojas ümberkônnid?

Eks su isa pole söönud ja joonud ja teinud, mis kohus ja õige?
Siis oli temal hea pôli, ta andis wiletsale ja waesele kohut,
Siis oli see hea.
Eks see ole mind tundma, ütleb Jahvee?
Aga sinu silmad ja su süda ei waata mu peale
Kui aga su ahnuse peale ja waga were peale,
Et sa seda saaksid ära walada,
Ja liiga teha, ja neid kimbutada.
Seepärast ütleb Jahvee nônda Jojakiimi, Josia poja kuninga pärast:
Nemad ei tee kaebtust ta pärast: Oh mu wend! ega: oh mu ôde!
Nemad ei tee kaebtust tema pärast: Oh isand! ega: oh auline!
Tema maetakse maha kui eesel, et nemad teda weawad,
ja kaugele Jeruusalemma wärawaist ära wiskawad"

Pikemalt jutustab Jeremia wahekorrast Jojakiimiga 36 peatükk.

Pärast tüli preestritega ei wôinud Jeremia enam templis ennast näidata. Awalikust elust kôrwale hoides laseb ta oma sôpra ja jüngert Baaruhhi oma kuulutatud Jahvee sônad papüürirulli peale (= raamatusse) kirjutada. Jeremia käsu peale loeb Baaruhh raamatu paastu päewal Jahvee kojas kôige Juuda rahwa kuuldes ette, et weel kord hoiatada.

Würstid saawad seda teada ja lasewad raamatu ka kuningas Jojakiimile ettelugeda. Lugemise ajal wôtab kuningas loetud osa ja pôletab weerg weeru järele tubakütwa sütenôu peal ära. Raamatu sisu pahandas kuningat. Sest seal oli ôeldud: Paabeli kuningas tu-

leb wististe ja rikub see maa ära, ja lõpetab sealt seest ära inimesed ja lojuksed. Kui Jeremia pärast seda Jahvee käsul uueste templi tuli (Jer. 19, 14—20, 6), lõi teda preester Pashuur ja laskis teda piinata — wist algpakuga. Raamatu kirjutamine oli 604 (Jer. 36). Ärapõletatud raamatu asemel kirjutas Baaruh uue, täielikuma. Sinna pandi weel enam niisugusid sõnu. Ja Jeremia wõttis ühe teise kokkukeeratud raamatu, ja andis seda kirjutaja Baruhhi, Neria poja kätte, ja tema kirjutas sisse Jeremia suust kõik raamatu sõnad, mis Jojakiim, Juuda kuningas, oli tules ärapõletanud; ja senna juure pandi weel palju enam niisugusid sõnu. Kohe andis Jeremia hoiatus ennast tunda. Karkemis'i lahingu tagajärjel (605) oli Egiptuse wõim Paabeli kätte edasiläinud. Nebukadneetsar nõudis Jojakiimilt Paabelile allaheitmist. Jojakiim tunnistas enda Paabeli wasalliks (laenwürstiks). Mõne aasta pärast jättis ta jälle, Egiptuse peale lootes, maksud maksmata. Warsti oli Paabeli sõjawägi Jeruusalemma piiramas. Jojakiim suri piiramise ajal.

§ 76. Jeremia ja Sedekia. (597—586.)

Nebukadneetsar wõitis 597 a. Jeruusalemma ära ja wiis hulga tähtsamaid juuta Paabeli wangi, nende seas Jojakiimi poja Jojakiini. Kuningaks sai Sedekia. See seisis sõja erakonna mõju all. Jeremia aga nõudis tingimata allaheitmist Paabelile ning hoiatas sõja erakonna pasunasse puhujate „õnne" prohwetite eest (Jer. 27 ja 28).

Jer. 27, 6. 8. 9—11. Mina olen annud kõik needsnatsed maad oma sulase Paabeli kuninga Nebukadneetsari kätte. Ja peab sündima selle rahwale ja kuningriigile, mis ei taha tema, Nebukadneetsari, Paabeli kuninga alla heita, ja kes iial oma kaela ei pane Paabeli kuninga ikke

alla, et ma môôgaga ja näljaga ja katkuga tahan selle rahwa kätte näha, ütleb Jahvee, kuni ma neid lôpetan tema käe läbi. Ja teie, ärge wôtke mitte kuulda eneste prohwetid, ei eneste ônneandjaid, ega eneste unenägemisi, ei eneste lausujaid, ega eneste nôidade, kes teie wastu ütlewad seda wiisi: Teie ei pea mitte Paabeli kuninga alla saama. Sest nemad räägiwad teile prohweti wiisil walet, et nemad teid saadawad kaugele ära teie maalt, et mina teid ära lükkan, ja teie hukka saate. Aga rahwas, kes heidab oma kaela Paabeli kuninga ikke alla, ja teenib teda, selle tahan ma jätta tema oma maale, ütleb Jahvee, ja ta peab seda harima ia seal elama."

Ärawiidud suurtsugu rahwale kirjutas Jeremia kirja. (Jer. 19.) Selles käsib ta wangisid endid pikemaks ajaks Paabelis sisseseada. 70 aastat peab wangipôli kestma ja mitte lühikene aeg, nagu waleprohwetid eksitades kônelewad. Sellepärast:

„Ehitage kodasid ja elage neis, istutage rohtaedu ja sööge nende wilja. Nôudke seda, mis linnale heaks tuleb, kuhu ma teid lasksin wiia ja paluge selle eest Jahveed. Sest kui temal on hea pôli, siis on ka teil hea pôli.

Sôja erakond lootis jälle Egiptuse abi peale. Jeremia waidles asjata wastu. Teda tembeldati äraandjaks, pandi wangi, heideti mudasesse kaewuauku porisse. Salaja küsis Sedekia Jeremialt wangikojast nôu ja ei julgenud (Jer. 37—39) seda siiski täita. Jeremia ähwardus läks täide. Tema wôit oli talle enesele hirmus, aga paratamatu. 586 a. ianges Jeruusalem tule läbi waremeisse. Suur hulk rahwast rändas Paabeli wangi.

Aga Jeremia oli olnud raudsambaks ja waskmüüriks kôige maa, kuningate, preestrite, prohwetite ja rahwa wastu.

§ 77. Jeremia — rahwamees.

Ehk küll preestri soost ja jôukast perekonnast, oli Jeremia rahwamees ja isamaalane paremas sügawamas môttes. Tema nägi oma rahwa tulewiku panti hinge rikkumata puhtuses, ilma wähema kui silmakirja teenistuseta. Selle järjekindla halastamata nôudega tegi ta kôik — kuningast kuni oma linna Anatooti meesteni oma waenlasiks. Ja kõige selle juures tuksus tema süda kirgliselt armastusest oma rahwa wastu. Seda tunnistawad iseäranis järgmised kohad tema raamatust:

Mu süda on minu sees siiski nõrk mu jahutamise juures kurbtuses. Waata, mu rahwa tütre kisendamise hea on kaugelt maalt: Eks Jahvee pole Siionis? eks tema kuningas pole seal? Mispärast on nemad mind äritanud oma nikerdatud kujudega, wôôraste tühja asjadega? Lôikus on mööda läinud, sui on lôpenud; ja meid ei ole mitte ära peastetud. Oma rahwa tütre kahju pärast olen ma ära rôhutud, ma olen kurb, ehmatus on mind kinni wôtnud. Eks Kiileadi maal pole kallist waiku? Eks seal pole arsti? ons aga? Mispärast ei ole siis koor tômmanud mu rahwa tütre haawa peale? Kes annab mulle, et mu peas wett oleks ja mu silmad silmawee hallikad oleksid: siis nutaksin ma ööd ja päewad neid, kes mu rahwa tütarde seast maha löödud.

Kui meie suur ülekohus meie wastu kostab, oh Jahvee, siis tee meiega oma nime pärast; sest meie ärapööramisi on palju, miska meie sinu wastu pattu teinud. Oh Jisraeli ootus, tema ärapeastja ahastuse ajal: mispärast tahad sa olla kui wõeras siin maal ja kui üks teekäija, kes kôrwale läheb ööpaja wôtma? Mispärast tahad sa olla kui üks mees, kes ära wäsinud, kui üks wägew mees, kes ei

wôi ära peasta? ja sina ise oled meie keskel, Jahvee! ja su nimi on meie peale pandud, ära jäta meid mitte maha."

Jeremia traagik (kurbloolus) seisab selles, et arusaajad ollused — preestrid, prohwetid, kuningad — meelega tôit salgades temale wastupanewad. Ôige prohwet on waba kôigist rahwa ja seltskonna ning oma pôlwe eelarwustest. Aga waenlased ei hooli tôetunnistaja elust ega kannatustest. Teda waewatakse ja laimatakse, heidetakse wangi ja tehtakse äraandjaks. Paistab, nagu heidaks Kristuse kuju siin oma warju juba ette. Arusaamatuses nagu Mooses ja Elias kônnib Jeremia oma eluteed rahwa keskel, keda ta tahab peasta. Aga see ei lase ennast peasta.

§ 78. Jeremia kirg ja keel.

Sügawa hinge awaldus on kirgline keel. Kuldselt puhas usuline kirg loob oma stiili. Seda wôiwad ainult otsekohesed näitused kinnitada:

Jer. 13, 23. Kas Moora mees wôib oma nahka muuta ja pardri-metsaline oma tähta? siis wôite ka teie head teha, kes teie olete ôppinud kurja tegema.

Jer. 4, 30. Aga sina äraraisatud! mis sa tahad teha? et sa küll ennast ehid helepunase riietega, ehk teed ennast kenaks kuldehetega, et sa küll oma silmi hôerud wärwiga, siiski teed sa ennast ilmaaegu ilusaks; armatsejad pôlgawad sind ära ja käiwad su hinge peale.

Jer. 14, 11. 12. Ja Jahvee ütles mu wastu: Ära palu selle rahwa eest nende heaks. Kui nemad paastuwad, ei kuule ma nende kisendamist mitte ja kui nemad ohwerdawad pôletamise ja roaohwrid, ei ole neist mul hea meel, sest môôga ja nälja ja katku läbi tahan ma neid äralôpetada.

Jer. 15, 1. 2. Ja Jahvee ütles mu wastu: Kui Mooses ja Saamuel peaksid seisma mu pale ees, siiski ei ole mu hing selle rahwa pool; saada nad mu pale eest ära, et nemad äralähewad. Ja see peab sündima, kui nemad su wastu ütlewad: Kuhu peame meie minema? siis pead sa nende wastu ütlema: Nõnda ütleb Jahvee:

Kes surma kätte saab, see saagu surma kätte.
Ja kes mõõga kätte saab, see saagu mõõga kätte.
Ja kes nälja kätte saab, see saagu nälja kätte,
Ja kes wangi saab, saagu wangi.

Jer. 17, 1. 9. 11. Ja Juuda rahwa patt on kirjutatud raudsulega,
Terawa teemandi kiwiga;
See on lõigatud nende südame laua peale,
Ja teie altarite sarwede peale.
Süda on kawalam petma, kui mingisugune muu asi,
Ja tema on koguni hukkas,
Kes wõib seda ära tunda?
Kui põldpüü, mis mune kogub,
Ja ei audu wälja; nõnda on see, kes rikkust kokkupaneb,
Aga ei mitte õigusega;
Oma poole ea sees peab ta seda järele jätma,
Ja oma wiimses otsas saab ta jõledaks.

§ 79. Jeremia hingeelu.

Prohwet on loodud kannataja. Kuid wälispidise kannatamise kõrwal, mida kõik näewad, on sügaw hingehäda, mida prohwet ainult oma Jumalale kaebab. Kuulgem seda kaebtust ja wõidukiitust:

Jer. 12, 1—6. Sina oled ôige, Jahvee;
Kui ma tahaksin sinuga waielda:
Siiski tahan ma ôigist nuhtlusist sinuga rääkida
Mispärast läheb hôelate tee hästi korda,
Ja kôigil, kes pettust teewad, on waikne asi?
Sa oled neid istutanud, nad on ka juurdunud,
Nemad lähewad edasi, kannawad pealegi wilja:
Sina oled ligi nende suus, ja kaugel ära nende neerudest.
Aga sina, Jahvee, tunned mind, näed mind
Ja katsud läbi mu südame, kuidas see on sinu ees;
Wea neid wägise, kui lambaid, tappa,
Ja lahuta neid ära tapmise päewaks.
Kui kaua peab maa leinama, ja iga wälja roh ära kuiwama?
Nende kurjuse pärast, kes seal elawad,
On ära lôppenud lojuksed ja linnud;
Sest nemad ütlewad: Tema ei saa mitte meie wiimis lugu näha.
Kui sa jalarahwaga jooksed ja nemad wäsitawa sind ära;
Kuida tahad sa siis hoostega wôidu joosta?
Ja kui sa rahulisel maal üksipäinis julge oled,
Mis sa siis wôtad teha, kui Jordan tôuseb?
Sest ka sinu wennad ja su isa pere,
Ka need teewad pettust su wastu,
Ka need hüüawad su taga:
Tema on küps surmale.
Ära usu neid mitte, kui nemad sooga hästi räägiwad.

Jer. 20, 14—18. Äraneetud olgu see päew, kui ma olen sündinud,

See päew, kui mu ema mind ilmale toonud,
ärgu olgu see ônnistatud.
Äraneetud olgu see mees, kes mu isale hea
sônume tôi ja ütles:
Sulle on poeglaps sündinud, — kes teda wäga
pidi rôômustama.
Ja see mees olgu kui linnad, mis Jahvee on
ümberlöönud,
Ja ei mitte seda kahetsenud;
Ja tema kuulgu kisendamist hommiku ja kar-
jumist lôuna ajal.
Oh et ei ole mind surmatud, enne kui ma ema
sülest sündisin,
Ehk et mu ema mulle oleks mu hauaks olnud
Ja tema ihu ikka sigimatuks jäänud.
Mispärast olen ma emasülest sündinud häda
ja waewa nägema?
Ja mu päewad lôpewad ära häbiga.
Jer. 20, 7—13. Jahvee! Sa oled mind meelitanud,
Ja mina olen ennast lasknud meelitada,
Sa oled olnud wägewam mind, ja oled wôi-
must saanud;
Ma olen naeruks saanud igapäew,
Jgaüks hirwitab mind.
Sest kui ma hakkasin rääkima, sest ajast kisen-
dan mina,
Ja hüüan wäekauba töö ja äraraiskamise
pärast;
Sest Jahvee sôna on saanud mulle teotuseks
ja pilkamiseks igapäew.
Ja ma môtlesin: Ei ma taha seda kuulutada,
Ega enam tema nimel rääkida;
Aga see sai mu südames, kui pôlew tuluke,

Mis kinni peeti mu luukontide sees,
Ja ma tüdisin ära kannatades, ja ei suutnud mitte.
Sest ma olen kuulnud mitmelt paha kõnet, hirmust kõikipidi:
Rääkige üles, ja meie tahame teda ülesrääkida (iga mees, kes mooga peaks rahu pidama, paneb mu lonkamist tähele),
Ehk ta laseb wahest ennast meelitada,
Ja meie saame siis wõimust ta peale
Ja saame tema kätte maksta.
Aga Jahvee on minuga, kui wägew wali mees;
Seepärast peawad komistama, kes mind tagakiusawad,
Komistama, ja ei saa wõimust;
Nemad saawad wäga suure häbi sisse,
Et nemad ei ole targaste teinud;
See on üks igawene häbi, see ei saa mitte äraunustatud.
Ja nüüd wägede Jahvee, kes sa õige läbikatsud
Ja näed neerusid ja südant,
Küll ma saan näha, et sa nende kätte maksad;
Sest sulle olen ma oma riiuasja ilmutanud.
Laulge Jahvee auks, kiitke Jahveed!
Sest tema kisub waese hinge tigedate käest wälja.

Rasketest kahtlustest, mis kannatuste tagajärjena südant näriwad, saab Jeremia wõitu tundmise abiga — Jahvee on ise tema prohwetiks kutsunud ja ära walitsenud. Jahvee tuluke on wõimsam, kui kaasinimeste ülekohus. Ja kannatamine Jahvee tunnistuse eest on õndsam kui patuelu.

§ 80. Jeremia — palwemees.

Sisemised hingewõitlused wõitleb Jeremia läbi kahekõnes Jumalaga. Waimlises heitlemises, riiuasja õiendamises Jumalaga saab prohwet wõitu kahtlustest ja kiusatustest, mida mitte ainuit keskmiselt usklik, waid isegi wormitäitja preester ei tunne. Niisuguste palwewõitluste sekka käiwad ülemalpool ette toodud kohad: Jer. 20, 14—18; 20, 7—13 (§ 79); 12, 1—6 (§ 78); 8, 18—23; 14, 7—9 (§ 77). Peale selle 17, 14; 4, 10; 6, 11; 15, 10—20; j. m. m.

Neis palwetes ei esine Jeremia mitte hariliku palujanaõudjana, mitte ainelise abi tarwitajana. Tema palwe sisu annab ennast lähidalt kokku wõtta Meie Issa palwesse. Jeremia palweaine on ainult Jumala riigi teostamine. Jälle imeline sarnadus Jeesusega. Jeremia palwe on uus tüüpus—tõsise ristiinimese palwe eeskuju.

§ 81. Jeremia—usuline indiwidualist.

Jer. 31, 31. 33. 34. Waata, päewad tulewad, ütleb Jahwee, et ma tahan teha uue seaduse Jisraeli sooga ja Juuda sooga. Sest see on seadus, mis ma Jisraeli sooga tahan teha pärast neid päiwi, ütleb Jahwee: Ma tahan nende ülekohtud andeks anda, ja ei taha mitte nam nende patu peale mõtelda. Ma tahan neile Jumalaks olla, ja nemad peawad mulle rahwaks olema. Nemad kõik peawad mind tundma, nii hästi nende pisukesed kui nende suured. Ma tahan oma käsuõpetuse nende sisse anda, ja nende südame peale seda kirjutada. Ja nemad ei pea mitte enamüüksteist ega ükski oma wenda õpetama, ütleb Jahwee.

Jeremia tagakiusamised eraldasid tema Jhiskonnast. Ta sai suureks ksilaaseks. Tema troost oli sisemine elu,

Ta ei tarwitanud tempelt ega preestrid. Tema usk o täitsa waba kôigist kiriklikkudest asutustest. Mitte, et ta nei pôlgas, wôi neist ei hoolinud. Waid nende wäärtus ole nes wiimseks ainuüksi hingelisest seisukorrast, otseteelise: wahekorrast Jumalaga, isiklisest usust. Üksik isik on tôe line usukandja, tähtsam usuline suurus. Ja üksiku kaud tuleb ka uuendus ning uus seadus. Uus seadus, mill Jumal annab, on igaühe südamesse kirjutatud.

Üksikute kaudu pöörab terwe rahwas. Sest rahwas o ju üksikute kogu. Ja tôetundmine peab igal ühel olem otsekohese ilmutuse teel — ilma waheastmeta; ilma ôpe tuseta peawad pisukesed ja suured Jumalat tundma.

Suur kannataja Jeremia ei lôpeta mitte kurbmeelsu sega ega meeleheitmisega, waid suurepärase optimismiga suure usuga üksiku hinge wäärtusesse, usuga Jumal tahtmise ja jôu sisse, niisama paratamatalt ônne tuua ku karistust.

Nagu potisepp oma töö juures sihile saab, nii wiib Ju mal kui Looja oma töö inimese südame, selle kôige ka walama enesepetja, uuendamise sihis siiski täide.

Ilma selle usuta, paistku see küll praegugi lapselik on ometi igasugune edu ja kultuur wôimatu. Sest see usk tähendab headuse ja ôiguse wôitu kurja pimedusest hooli mata.

Jeremia esineb Wana Seaduse usu kôrgemal astme — Wana Seadus muutub juba uueks.

§ 82. Paabeli wangipõli.

Paabeli wangipôlwel — eksiilil — on äraarwamata suu tähendus Juuda rahwa usuelu kohta.

Kôige pealt andis tema ôiguse ônnetuse prohwetitele ja pani isamaalsuse nimel ajaloo-käigu wastu arusaamatud ônne prohwetid waikima. Et Jahvee suudab ka

oma rahwast ja püha linna püha kojaga waenlastele ohwriks jätta, ilma et tema wõim ja au selle all kannataks, [o]li tõeasjaks saanud. Niisugune põrutaw, [r]ahwaliku usutundete wastukäiw sündmus pidi uusi probleemisi äratama ja uute wastustega usuelu süwendama. Need puutuwad iseäranis minewiku seletusesse, ajaloolise waatlemise wiisisse. Sellel pinnal tekib uus kool, mis Deuteronoomiumi alusel oma suure töö korda saadab ja mille mälestussambaks on esimestest Piibli raamatuist koosseisew Suur Ajaraamat. (§§ 27 ja 53.)

Kuna kõige tähtsam ja parem osa rahwast oli ärawiidud, olenes usuline tulewik just sellest osast, mis Paabelis oli. Peab tunnistama, et [w]angis olewad juudid ajaloolise katsumise auga läbi tegid. Nad ei sulanud mitte wõõra rahwa [s]ekka ära, waid leidsid oma usukommetes abinõusid rahwuslikeks eraldumiseks, iseloomu alalhoidmiseks.

Tähtsamad neist olid Sabbat (= hingamisepäew) ja ümberlõikamine, paast ja palwe. Templi puudusel oli awalik jumalateenistus, Juuda senine ilu ja uhkus ning rahwuslik koonduspunkt — wõimatu, niisama suured usupühad ohwerdamistega. Jumalateenistus pidi põhjaliku pöörde läbielama. Tema keskpunktiks sai kirjalugemine seletawa sõnaga. Selles näeme pärastise kogudusekoja (sünagoogi) ja kirjatundjate seisuse algust. Siin pani Deuteronoomiumi waim oma ajaloolise tasumõttega enese maksma. Siin hoiti ühendus minewikuga alal (= traditsioonid) ja siin hõõgus nagu tuha all lootuse tuli. Nii sai sabbat uueks kogumise alaks Juudale ning eraldus-märgiks paganaist.

Ümberlôikamise komme oli juba enne olemas, kuid nüüd wôitis ta endale hoopis suurema tähtsuse. Ta oli weel kindlamaks lahutuse märgiks Juuda ja paganate wahel kui sabbat.

Prohweti kuulutus oli seni hoiatuse ja karistuse peale sihitud. Wangipôlwes tôusid temale uued ülesanded: tröôstimine, lootuse ôhutamine, hingekarjuslik tegewus, rahwa tulewiku peastmine seaduse abiga. Wangipôlwe kujutuseks toome selleaegse laulu 137, 1—6.

Paabeli jôgede kaldal, seal istusime meie ning nutsime,
Kui môtlesime Siioni peale.
Remmalde külge, mis sealsamas, panime rippuma omad kandled.
Sest seal küsisid, kes meid wangi wiinud, meie käest laule,
Ja kes meid ära raiskasid, rôômulaulu:
Laulge meile üks laul Siionist.
Kuida wôiksime laulda Jahvee laule
Wôôra rahwa maal?
Kui mina sind unustan, Jerusalem,
Siis unustagu mu parem käsi enda ära,
Jäägu mu keel mu suulae külge kinni,
Kui ma sinu peale ei môtle,
Kui mina ei lase Jerusalemma oma ülemaks rôômuks olla.

§ 83. Heseekiel—hingekarjane.

Heseekiel wiidi Paabeli 597 a. e. Kr. ühes kuninga Jojakiiniga. Ta oli preester Saadoki soost. Paabelis elas

Heseekiel Tel-Abiibis, Kebaari jõe (Suure kanali) ääres. Seal sai ta ka oma kutsenägemise osaliseks 595 a. Kuni 586 a., s. o. Jerusalemma langemiseni kuulutas ta paratamata kohut. Siis muutus järsku kuulutamise sisu. Ähwarduse asemele astus troost, süüdlase rahwa asemele üksik koguduse liige hingekarjuslise huwidega.

Rahwas ja riik olid otsas. Rahwas muutus koguduseks, riik kirikuks. Prohwet sai hingekarjaseks. Kuna wangipõlwe wälispidine lahedus ja paljude arusaamatus ajalookäigust prohweti mõttes mõnegi meelitas oma rahwale selga pöörama, oli iga hing kallis, ja wäärt et teda hoida. Missuguse tõsidusega prohwet Heseekiel üksiku wäärtust hindas, näitab tema raamatu 3 p. 16—22:

Jnimese poeg, ma olen sind pannud wahimeheks Jisraeli soo üle, et sa pead minu suust sõna kuulma, ja neid manitsema minu poolest. Ka kui ma ütlen hõela wastu: Sa pead armuta surema; ja sina ei manitse teda ja ei räägi mitte, et sa wõtaksid hõelat manitseda, et ta pööraks ära oma hõela tee pealt, et sa saaksid teda elus pidada; siis peab seesama hõel küll surema oma ülekohtu pärast, aga sinu käest tahan ma tema werd küsida. Ja kui sina hõelat manitsed, ja tema ei pööra omast hõelusest, ega oma hõela tee pealt, siis peab seesama oma ülekohtu pärast surema, aga sina oled oma hinge peastnud. Ja kui üks õige oma õigusest pöörab ja teeb kõwerust, siis panen mina tema ette komistust, et ta peab surema; kui sina ei ole teda mitte manitsenud, siis peab ta surema oma patu pärast, ja tema õige tegude peale, mis ta teinud, ei pea mõteldama, ja tema werd tahan ma sinu käest küsida. Aga kui sina õiget manitsed, et õige ei pea mitte pattu tegema, ja tema ei tee ka pattu, siis peab ta tõeste elusse jääma, sest ta on manitsust wõtnud ja sina oled oma hinge peastnud.

Selle järele on prohwet seatud walwajaks-wahimeheks nimelt üksikute järele nii suure wastutusega, et ta iqaühe eest oma hingega peab wastama. Sellesama põhjusega tuleb wististe ka seletada, et 18, 20 tasumõtet piirates ei lase lapsi wanemate pattude eest kannatada, waid ainult oma patu eest, s. o. pöörmata meele eest:

Teie ütlete: Miks ei pea mitte poeg kandma midagi isa ülekohtust? Seepärast, et poeg teeb, mis kohus ja õigus on, ta peab kõiki mu seadmisi ja teeb nende järele, ta peab tõeste jääma elama. Hing, mis pattu teeb, seesama peab surema, ja poeg ei pea midagi kandma isa ülekohtust, ja isa ei pea midagi kandma poja ülekohtust; õige õigus olgu tema peal, ja hõela hõelus olgu tema peal. Aga kui see, kes hõel, pöörab kõigist omast pattudest, mis ta teinud, ja peab kõiki mu seadmisi, ja teeb mis kohus ja õigus on, see peab tõeste elama, ei mitte surema. Kõiki tema üleastumisi, mis ta teinud, ei peagi mäletatama; oma õiguse pärast, mis ta teeb, peab ta jääma elama. Kas mul iial peaks heameel olema hõela surmast? ütleb Jssand Jahvee; eks sest ole heameel, kui ta ümber pöörab oma teede pealt, et ta wõiks elada? Ja kui õige ennast õigusest pöörab, ja teeb kõwerust, kui ta wõtab teha kõiki hirmsaid asju möcda, mis hõel teinud, kas ta peaks jääma elama? Kõiki tema õigusi, mis ta teinud, ei pea mäletatama; omas wallatuses, mis ta teinud, ja oma patu sees, mis ta teinud, nende sees peab ta surema. Ometi ütlete teie: Jssanda tee ei ole mitte ühetasane. Et kuulge Jisraeli sugu, kas minu tee ei peaks ühetasane olema? Eks ole, et teie teed ei ole ühetasased? Kui õige pöörab omast õigusest, ja teeb kõwerust ja sureb seepärast, siis sureb ta oma kõweruse sees, mis ta on teinud. Ja kui hõel pöörab omast hõe-

lusest, mis ta teinud, ja teeb, mis kohus ja õigus on, seesama peab oma hinge elus. Sest ta waatab ja pöörab kõigist oma üleastumistest, mis ta teinud, see peab tõeste elama, ei mitte surema. Ometi ütleb Jisraeli sugu: Jssanda tee ei ole ühetasane. Eks 'minu teed ei ole ühetasased, Jisraeli sugu? Eks ole, et teie teed ei ole ühetasased? Seepärast tahan ma igaühe peale teie seast kohut mõista, oh Jisraeli sugu! tema wiisisid mööda, ütleb Jssand Jahvee: Pöörake ja andke endid pöörata kõigist omast üleastumistest, et teie ülekohus teile mitte ei saa komistuseks. Heitke enestest ära kõik omad üleastumised, miska teie üle astunud ja tehke enestele üks uus süda, ja üks uus waim, sest miks teie tahate surra, sa Jisraeli sugu? Sest mul ep ole heameel selle surmast, kes sureb, ütleb Jssand Jahvee; seepärast andke endid pöörata, siis peate teie jääma elama.

§ 84. Heseekieli nägemine surnuluist (p. 37)

Jahvee käsi sai mu peale, ja Jahvee wiis mind wälja waimus, ja pani mind seisma kesk orgu, ja see oli täis luid. Ja ta wiis mind nende juure ümberringi, ja waatasid oli wäga palju seal orus; ja waata, nemad olid wäga ära kuiwanud. Ja tema ütles mu wastu: Jnimese poeg, kas needsinadsed luud küll peaksid jälle saama elama? Ja ma ütlesin: Jssand Jahvee, sina tead seda. Ja ta ütles mu wastu: Räägi prohweti wiisil neistsinatsist luist, ja ütle nende wastu: Teie ärakuinud luud, kuulge Jahvee sõna. Nõnda ütleb Jssand Jahvee nende luudele: Waata, ma saadan teie sisse waimu, et teie peate elawaks saama. Ja ma annan sooned teie külge, ja lasen teie peale liha kaswada ja panen naha teie ümber, ja annan teie sisse waimu, et teie peate elawaks saama, ja peate tundma,

et mina Jahvee olen. Ja ma rääkisin prohweti wiisil, nônda kui mind kästi; ja hääl oli, kui ma prohweti wiisil rääkisin, ja waata, üks krabisemine oli, ja luud tulid, iga luu oma luu külge. Ja ma nägin, ja waata, nende peale kaswasid sooned ja liha, ja ta pani naha nende ümber; aga waimu ei olnud nende sees. Ja ta ütles mu wastu: Räägi prohweti wiisil waimu wastu, inimese poeg, räägi prohweti wiisil ja ütle waimu wastu: Nônda ütleb Jssand Jahvee: Waim, tule neljast tuulest ja puhu nendesinaste tapetud inimeste sisse, et nemad elawaks saawad. Ja ma rääkisin prohweti wiisil, nônda kui ta mind käskis; ja nende sisse tuli waim, ja nemad hakkasid elama, ja seisid oma jalgade peal, üks päratu suur wägi. Ja tema ütles mu wastu: Jnimese poeg, need luud, need on kôik Jisraeli sugu; waata, nemad ütlewad: Meie luud on ära kuiwanud ja laste ootus on hukkas, iseeneste poolest oleme meie kui ühest ära lôigatud. Seepärast räägi prohweti wiisil ja ütle nende wastu: Nônda ütleb Jssand Jahvee: Waata, ma teen lahti teie hauad, ja toon teid, oma rahwa, üles teie haudade seest, ja wiin teid Jisraeli maale; ja teie peate tundma, et mina Jahvee olen, kui ma teie hauad lahti teen, ja kui ma teid, oma rahwa, üles toon teie haudade seest. Ja ma tahan oma waimu teie sisse anda, et teie saate elama, ja tahan teid panna teie maale; ja teie peate tundma, et mina, Jahvee, olen seda rääkinud ja teinud; see on Jahvee sôna.

Pôrutawas nägemises näeb Heseekiel oma rahwa hauda — surnutewälja hulga luiega. Kuid lootuseta seisukorrast suudab Jumala waim päästmist tuua. Nônda tôotab ta Juuda rahwast surnust ülesäratada. Ja mis kuningatel wôimatu, seda saadab waim korda. Heseekiel pidigi teejuhiks saama uue elu poole.

§ 85. Heseekiel — judaismi põhjendaja.

Wiimases üheksas peatükkis (40—48) kujutab Heseekiel oma rahwa tulewikku. Püha maa on uueste suguharude wahel ärajagatud. Maa ja elu keskpaigas seisab püha koda. Riik on oluliselt preestrite riik. Tähtsamad riigialused on Jumala seadus ja jumalateenistus. Muidugi ei lepi Heseekiel mitte templiteenistusega, mille kohta endistel prohwetitel nii palju oli laitwat ütelda. Temagi nõuab täielikku meeleparandamist ning kuulutab Jumala nõu: rahwale uut südant ja uut waimu anda. Niisugusest seisukohast on ka wälispidisel teenistusel hing sees.

Kõige selle preestrilise waimu läbi saab uus rahwa tulewik seaduslikkuse maigu. Rahwa massi kaswatuse ja juhtimise pärast on see küll ülitähtis, kuid sellega ei kao hädaoht, mille eest endised prohwetid lõpmata hoiatasid. Heseekiel kui preester ja prohwet ühes isikus töötab tulewiku kawa oma hingelaadile sugulase Deuteronoomiumi ja Pühaduse Seaduse waimus wälja. Tema juhib rahwa usuelu seaduslikkuse roobastesse, mida meie judaismiks nimetame. See on Juuda wagaduse uuendatud tüüpus. Seadus on abinõu, millega pühadust eraldatakse ning rikkumata hoitakse.

§ 86. Deuterojesaja (549—538).

Teine osa prohwet Jesaja raamatust, pp. 40—55, pole mitte Jesaja sulest. Et ta hilisemast ajast pärit, selgub sest, et: 1) Paabeli wangipõli juba käes on, ja 2) et Küüros (= Koores) nimega nimetatud kaasaegne kuningas on. Kuna esimese Jesaja raamat 740—701 a. wahel kirjutati, on teise oma Paabeli wangipõlwe lõpuosast pärit. Proh-

weti nimi on tundmata, wist küll sellepärast, et tema oma raamatu peatükid nimeta lendlehtedena laialilaotas. Oli wõimata rõõmu Paabelit ähwardawa kuninga Küürose tuleku kohta awaliku allkirjaga kuulutada. Nii on wiisiks saanud selle raamatu autori teiseks Jesajaks (Deuterojesajaks) kutsuda. Kokkuliitumine sündis selleläbi, et algjärjekorras käesolew raamat suurte ja wäikeste prohwetite wahel olles otsekohe suuruse järele esimesele Jesajale järgnes:

Jeremia,	Heseekiel,	Jesaja,	Deuterojesaja.
52 p.	48 p.	39 p.	27 (16+11)
			66

Pärast kokkuliitumist ja kronoloogilist korraldust nihkus aga terwe Jesaja esimesele paigale.

Sisu poolest on Deuterojesaja kõige suurema wäärtusega. Tema 53-da peatüki pärasi kutsutakse teda Wana Seaduse ewangelistiks. Kuid rõõmu sõnum (= ewangelium) pole mitte ainult kannataja Jumala sulase suurtegu, waid ka wangipõlwe lõpu ettenägemine ja kuulutamine (40, 1—11):

Tröösti ge, tröösti ge minu rahwast,
Ütleb teie Jumal,
Rääkige Jeruusalemma meele pärast,
Ja kuulutage temale,
Et tema suur waew otsa saanud
Et ta ülekohus on lepitatud,
Et ta Jahvee käest on saanud kahe wõrra
Kõigi oma pattude sees.
Hüüdja heal on:
Walmistage kõrbes Jahvee teed,

Tehke laanes maantee tasaseks meie Jumalale [1])
Kôik orgusid peab ülendatama.
Ja mägesid ja mäekünkaid
Peab alandatama.
Ja mis mätlik on, peab tasaseks saama,
Ja mis künkline on, siledaks maaks.
Siis ilmub Jahvee au.
Ja kôik liha näeb ühtlasi,
Et Jahvee suu on rääkinud.
Üks heal ütleb: kuulutal
Ja teine ütleb: Mis pean ma kuulutama?
Seda: kôik liha on kui rohi
Ja kôik tema headus kui ôieke wälja peal.
Rohi kuiwab ära, ôieke närtsib ära, [2])
Kui Jahvee waim ta peale puhub.
Rahwas on tôeste rohi.
Rohi kuiwab ära, ôieke närtsib ära:
Aga meie Jumala sôna jääb igaweste seisma
Siion! kes sa häid sônumid kuulutad.
Astu üles kôrge mäe peale:
Jeruusalem! kes sa häid sônumid kuulutad,
Tôsta waljuste oma häält,
Tôsta häält, ära karda mitte,
Ütle Juuda linnadele:
Waata, teie Jumal tuleb.
Waata, Jssand Jahvee tuleb wägewa wastu,
Ja tema käsiwars walitseb.

[1]) Tee kodumaale läheb kõrbest läbi. Üks jagu wangisid nägi Selles suurt raskust. Nende arust ei pidanud Jumal suutma rahwast kõrbest Kaanani maale wiia. Prohwet kuulutab aga, et Jahvee ees mäed madalaks ja orud täidetud saawad.

[2]) Liha liiki tuleb ka Paabeli riiki ja walitsust arwata. Ka nende põlw on lühike, Jumala sõna ja tôotustega wõrreldes. Ja nimelt Jumala waim teeb Paabelile otsa, otsekui tuulepuhumine.

Waata, tema palk on temaga
Ja tema töö kasu tema ees.
Ta wôtab kui karjane oma karja hoida
Ja oma käewarrega piimatalled koguda,
Ja neid omas süles kanda,
Ja imetajaid lambaid pisi juhatada.

§ 87. Deuterojesaja Jumala mõiste.

Nagu järgnewast tükist (Jes. 40, 12—31.) näha, on Deuterojesaja kindel lootus põhjendatud elawa usu peale õikwõimsa, insa, igawese Jumala sisse:

Kes on oma peoga wee mõõtnud,
Ja waksaga laewad ära mõõtnud,
Ja wakaga maailma põrmu kokku pannud,
Ja mäed margapuuga,
Ja mäekünkad waekausiga waaginud? [1])
Kes on Jahvee waimu juhatanud
Ja kes wõib kui nõuandja temale midagi teada anda?
Kellega on ta nõu pidanud?
Et see temale pidi mõistust andma,
Ja temale õpetama teerada, mis kohus on
Ja temale õpetama tundmist,
Ja temale teada andma mõistuse teed [2]).
Waata paganad on kui tilk ämbris,
Ja kui põrmuke waekausside peal:
Waata, ta tõstab saared üles kui tolmu põrmukese,

---

[1]) Esimesed salmid on kahtlejate wastu sihitud, kelle meeleolu õika wangipõlwe ajal iangenud, seda enam, et algüses Jeremia hoiatusest hoolimata rahulist wabanemist oodati. Jumala nõu on suurem kui inimeste kahtlus.

[2]) Paganate wõimu ei tule mitte nii wäga kõrgeks hinnata.

Ja Libanon ei lõö ette süüteks,
Ega tema elajad põletamise ohwriks.
Kõik paganad on kui ei ühtegi tema ees.
Neid arwatakse tema ees kui tühja — paljast,
Kelle sarnasteks tahate teie nüüd Jumalat panna,
Ja mis nõu tahate teie temale anda?[1])
Eks teie ei tea? Eks teie ei kuule?
Eks algusest ep ole teile kuulutatud?
Eks teie ei mõista, kuida maailma alused on pandud?
Mina olen, kes istub maa piire peal;
Ja kes seal elawad, need on kui rohutirtsud.
Ma olen, kes taewa laiali laotab kui peene lina,
Ja wenitab seda kui telki, kus wõib sees elada.
Mina olen, kes walitsejaid mikski ei pane,
Kes kohtuwanemad maa peal tühjaks teeb.
Waewalt on nad istutatud, waewalt külwatud,
Nende känd ei juurdu weel maas,
Siis puhub tema ka nende sekka, et kuiwawad,
Ja kange tuul wiib neid ära kui kõrsi.
Kelle sarnaseks tahate teie mind panna,
Et ma selle sarnane oleksin?
Ütleb see, kes püha on.
Tõstke omad silmad üles kõrgesse,
Ja waadake, kes on neid loonud,
Ja saadab nende sõjawäe wälja aru pärast?
Ta kutsub neid kõiki nime pärast;
Tema jõu ja tugewa rammu pärast ei puudu neist ühte ainust,
Mispärast ütled sa, Jaakob,
Ja sa, Jisrael, räägid:

[1]) Palju umbusku tuleb wale ettekujutusest Jumala kohta. Jõuetu rahwas harjub ka Jumalat jõuetuks pidama ja rikub nii oma lootuse.

Minu tee on Jahvee eest warjul,
Ja mu kohus läheb mu Jumalast mööda.
Eks sa ei tea? Eks sa ole kuulnud?
Jgawene Jumal Jahvee,
Maailma otste looja ei wäsi ega tüdi ära;
Tema mõistus on ilma äraarwamata.
Tema annab rammu sellele, kes wäsinud,
Ja jõuetumaile annab ta palju jõudu.[1])
Küll poisid wäsiwad ja tüdiwad ära,
Ja noored mehed komistawad wististe;
Aga kes Jahveet ootawad,
Need saawad uut rammu,
Ja lähewad üles tiibadega kui kotkad;
Nemad jooksewad, ja ei tüdi mitte ära.
Nemad käiwad ja ei wäsi mitte ära.

§ 88. Küüros — Jahvee käskjalg.

Juba ammu kostis prohweti kuulutus, et Jahvee on Jumal üle terwe maailma ja rahwaste kogu. Kuid eraldatud elukorras oli see raskem arusaada, kui nüüd Paabelis, kus Jeruusalemma elanikud paganate sekka olid paisatud. Nüüd kordub uueste môte: Jahvee on ajaloo käskija. Ka Küüros (= Koores), Persia kuningas, kes kiirel käigul õhtu poolt läheneb, on Jahvee saadetud. Ta on tööriist Jisraeli Jumala käes — et selle rahwale wabadust saata. Tema ilmumine panebki prohweti hõiskama. Temast kõnelevad järgmised kohad prohweti raamatus:

---

[1]) Wõrdle Ap. Pauluse sõna: Kui ma nõder olen, siis olen ma wägew. 2. Kor. 12, 10. Prohweti Jumala mõiste ei ole mitte mõni kahwatu wälja targutatud omaduste nimekiri ja kokkuwõte — abstraktsioon, waid elaw ilmutus sellest, mida prohwet tunda saand, otseteed isiklikuit läbielades, ja mis temale on kandwaks jõuks.

Kes on äratanud selle, kes hommiku pool?
Kes kutsus teda ôiguse poole enese järel käima?
Kes andis tema kätte paganad,
Ja pani tema walitsema kuningate üle?[1])
Kes andis neid tema kätte, kui pôrmu,
Ja kui kôrred, mis laiali aetakse, tema ambu kätte?
Ta ajas neid taga, läks edasi rahuga oma teed,
Mis keegi pole enne käinud.
Kes on seda ettewôtnud ja teinud?
See, kes kôige pôlwe rahwa kutsub algusest.
Mina, Jahvee, olen esimene,
Ja wiimistega olen ma see.
Nônda ütleb Jahvee, su lunastaja,
Mina olen Jahvee, kes kôik teeb;
Mina wenitan taewast, mina üksi,
Ma laotan maa laiale; kes on minuga olnud.
Ma olen see, kes ütleb Koresele: Mu karjane.
Ja kôik mis ma tahan, peab tema korda saatma.
Ja ütlema Jeruusalemmale, et see peab üles ehitatud,
Ja tempel kindlaste rajatud saama.
Nônda ütleb Jahvee, oma wôitud mehe Kooresele,
Kelle paremast käest ma kinni hakkasin,
Et ma paganad ta alla heidan,
Ja kuningate wööd wöölt peastan,
Et ma uksed tema ette lahti teen,
Ja wärawaid ei pea lukku pandama:
Mina tahan sinu eele minna,
Ja tasaseks teha, mis konarik;
Waskuksed tahan ma katki murda,

[1]) 550—549 wõitis Küüros Meedia riigi (Astyagese walitsuse all) ära, 546 Lüüdia Kröösuse ja 539 Paabeli.

Ja raudpommid maha raiuda,
Ja su kätte anda warandused,
Mis pimedas paigas on.
Ja mis maha pandud warjuaukude sisse;
Et sa pead tundma,
Et mina olen Jahvee,
Kes sind nime pärast hüüab, Jisraeli Jumal.
Oma sulase Jaakobi,
Ja oma ärawalitsetud Jisraeli pärast
Olen ma sind su nime pärast hüüdnud,
Ja liianimega sind nimetanud,
Kui sa mind ei tunnud.
Mina olen Jahvee, ja ei ükski muu,
Ei ole ühtegi muud Jumalat kui mina;
Mina panin sinu wöö wööle, kui sa mind ei tunnud.
Et nemad peawad tundma
Päewatôusu ja ôhtu pool,
Et ep ole mitte muud kui mina;
Mina olen Jahvee ja ei ükski muu.
Ma walmistan walguse,
Ja loon pimeduse;
Ma teen rahu ja loon ônnetuse;
Mina olen Jahvee, kes kôik seda teeb.

§ 89. Jahvee sulane.

Teise Jesaja (40—55) raamatus äratawad tähelepanemist neli eraldatud laulu: p. 42, 1—7; 49, 1—6; 50, 4—9 ja 52, 13—53. 12. Neid nimetakse Jahvee sulase (Ebed Jahvee) lauludeks. Sest temast kônelewad kôik. Jahvee sulast wôib mônes jaos kui rahwast, mônes kui üksikut

isikut môista. Teda seatakse seaduseks rahwale, walgustuseks paganaile. Kannatamise môtted, mis temaga ühendusesse pandud, ei oleks mitte wôôrastawad terwe rahwa kohta môista. Kuid kristlikul ajajärgul on need môtted ettekuulutusena Kristuse kohta nii sissejurdunud, et teised seletused ainult selleks head on, teise walgustuse läbi Wana Seaduse Ewangeliumi ees seda suuremat aukartust äratada. Tôepoolest, miks ei peaks wôimalik olema, et Juuda rahwas kui niisugune wangipôlwe alanduse läbi usus süwenenud, paganaile walguseks saab? Juba selle läbi, et wangipôlwe prohwet niisuguse peatüki kirjutab kui Jes. 53:

Waata, ônne on minu sulasel, ta tôuseb suureks
Teda ülendataksel ta saab wäga kôrgeks.
Nii kui paljud tema pärast ehmatawad,
Nii ärateotatud, mitte enam inimlik, ei ole tema nägu,
Ja tema kogu mitte inimeste laste sarnane.
Nii paneb tema palju rahwaid kohkuma;
Kuningad peawad suu kinni.
Mida neile pole jutustatud, näewad nemad,
Ja märkawad, mida weel pole kuuldud.
Kes usub meile antud kuulutust,
Ja kellele ongi ilmutatud Jahwee käsiwars?
Siiski, kui wôsuke tôusis ta meie nähes,
Ja kui juureke pôudsest maast.
Ei olnud temal nägu ega ilu, et teda waadelda,
Ega wäljanägemist, et teda ihaldada.
Ta oli pôlatud ja inimestest mahajäetud.
Mees täis walu ja kuulus haigusest,
Temast pööras silmad ära igaüks,
Ta oli pôlatud, ei ükski ei hoolinud temast.
Tôeste, meie haigused wôttis ta enese peale,
Kôik meie walu on tema kannud.

Aga meie arwasime teda ennast süüdlaseks,
lumala karistatud ja waewatud olewat.
Aga tema on meie üleastumiste pärast haawatud
Ja meie ülekohtu pärast ära rõhutud.
Karistus oli tema peal, et meil pidi rahu olema,
Ja tema muhkude läbi on meile terwis tulnud.
Meie kõik eksisime kui lambad,
Meie waatasime igaüks oma tee peale;
Aga Jahwee on meie kõikide ülekohtu lasknud temapeale tulla
Wõlga on tagaaetud tema käest, ja teda on waewatud;
Aga ta pole mitte oma suud lahti teinud;
Kui tall, mis wiiakse ära tappa,
Ja kui lammas, mis suu kinni peab oma niitjate ees,
Nõnda ei ole ta mitte oma suud lahti teinud.
Ahastusest ja kohtu alt on ta ära wõetud,
Ja kes wõib tema eluea ülesrääkida?
Sest ta on ära lõigatud elawate maa pealt,
Minu rahwa üleastumise pärast,
Ja nuhtluse pärast, mis neile pidi saama.
Ja tema on hõelad pannud ta haua juure,
Ja ülekohtused tema surma juure.
Sest et tema ei teinud wäekauba tööd,
Et pettust ei olnud tema suus.
Aga Jahwee heameel oli, et ta pidi teda ärarõhuma
Ta on teda waeseks teinud;
Kui ta oma hinge saab süüohwriks annud,
Siis peab ta sugu näha saama,
Ja oma päiwi pikendama,
Ja tema käe läbi peab korda minema, mis Jahwee meelepärast on.
Pärast oma hinge waewa peab ta head saama näha.
Ta peab saama küll,

Ja mu õige sulane teeb palju õigeks see läbi,
Et nemad teda tunnewad.
Sest tema kannab kõik nende ülekohut.
Seepärast tahan ma temale osa anda mitme rahwa seas,
Ja ta peab jagama saagiks need, kes wägewad,
See eest, et ta oma hinge on surmani wälja tühjendanud,
Ja teda on üleastujate sekka arwatud,
Ja ta ise on nii mitme patud enese peale wõtnud,
Ja üleastujate eest palwet teinud.

Deuteronocmiumi kooli ajalooline waatlemine ja kõlbline hindamine oli tasumõtte peale rajatud. Siin leiame suurt lahkuminekut sellest seisukohalt. Jahvee sulane kannatab ilma süüta — teiste eest ja teiste hääks. Ta kannatab wabalt ja nurinata. Ja tema kannatamisel on suur õnnistus tagajärjeks.

Prohwet kujutab kannatajat Jahvee sulast kui tõsist inimest, kes juba oma töö korda saatnud. Sellepärast pidi loomulikult kirjeldatawa eeskuju ajalooliste isikute hulgast otsima, kes naeru ja teotuse all oma suurt kutsetööd tegid. Niisugusena tuleks kõige pealt prohwet Jeremiat silmas pidada. Wõimalik ka, et kuningas Jojakiini selleks peeti, kes 37-aastase wangipõlwe järele Paabelis 561 a. jälle wabaks sai. Tema pojapoega Serubaabeli peeti pärast (Hagai 2, 20; Sak. 3, 8; 6, 11) tõeste oodatawaks Messiaks, iseäranis Taawetist põlwenemise pärast (Jes. 55, 3).

Jeesus Naatsaretist wõttis kannataja kutse omaks ja ühendas eneses mõlemad — Jahvee sulase ja Messia — kujud. Sest saadik on waielusel prohweti ajaloolise ees

kuju kohta ainult teaduslik minewiku huwi. Aga ühtlasi on Jes. 53 tõeste saanud Wana Seaduse Ewangeeliumiks.

§ 90. Wangipõlwest wabaks (538 a. e. Kr.)

Küüros, Deuterojesaja poolt Jahvee käskjalana äratuntud, wabastas tõeste Juuda paremad pojad. 538 a. peale Paabeli allaheitmist andis ta juutidele luba kodumaale tagasi minna. Kõik ei tarwitanud seda luba. Üks osa oli wõõral maal koduseks saanud, oma majapidamise ja äriajamise korraldanud ja Jeruusalemma unustanud. Paremad tulid tagasi, Joosua ja Serubaabel olid kojutulijate tegelikud juhid. Joosua sai Jeruusalemmas ülemaks preestriks. Serubaabeli, Jojakiini poega, sellega Ta weti järeletulijat, peeti mõnda aega oodatud Messiaks (Hagai 2, 23). Laastatud maal algasid nad wõitlust waimlise eluõiguse ja suurema tulewiku eest. Templiehitusega ei saanud järsku hakkama. Ehitati esiotsa ainult altar. Olud olid weel rasked. Jahvee wiha jäljed olid weel sügawad. Siiski ei puudunud rõõmu joowastus pöörde üle. Seda tunnistab 126 laul:

Laul templi treppide peal laulda.

Kui Jahvee saab tagasi saatnud neid, keda Siioni seltsist peab tagasi saadetama, siis peame olema kui unistajad.

Siis saab meie suu naermist ja meie keel hõiskamist täis; siis öeldakse paganate seas: Jahvee on suuri asju neile teinud.

Jahvee on suuri asju meile teinud, sest oleme rõõmsad.

Saada meie wangid tagasi, Jahvee! nõnda kui weeojad lõuna pool,

Kes silmaweega külwawad,
Need lõikawad hõiskamisega.
Kes käib ikka peale ja nutab,
Seemet külwi tarwis kandes,
See tuleb tõeste hõiskamisega
Ja kannab oma wihkusid.

§ 91. Prohwet Hagai — templi uuendaja.

Terwelt 17 aastat kulus ära, enne kui tagasitulnud kogudus sai templi ehitamisega hakkama. Kodus eesolijate waenuawaldused ja ihaldused ei lasknud meeleolu tarwilikul kõrgusel seista. Kohe peale kojutulekut oodatud Messia aeg taganes kaugemasse tulewikku. 520 a. e. Kr. astus prohwet Hagai käsuga üles: „Ehitage koda (Jahveele)!“

Nõnda räägib wägede Jahvee ja ütleb: Needsinatsed rahwas ütlewad: Aeg ep ole tulnud, aeg, Jahvee koda üles ehitada. Ja Jahvee sõna sai prohweti Hagai kätte seda wiisi: Oh teie! ons teil aega istuda oma wooderdatud kodade sees, ja seesinane koda on ära lagunud.

Seepärast ütleb nüüd wägede Jahvee nõnda:

Pange tähele oma wiisisid.
Teie külwate palju, ja saate pisut kätte,
Küll teie sööte, aga kõht ei saa täis,
Küll teie, joote, aga teie ei wôi janu ajada;
Jgaüks paneb küll riided selga, aga temal ei ole sooja;
Ja kes palga saab, see paneb oma palga katkise kukrusse.
Nõnda ütleb wägede Jahvee: Pange tähele oma wiisisid!
Minge üles mäe peale,
Ja tooge puid, ja ehitage koda üles;

Mul peab sest hea meel olema,
Ja see tuleb minu auks, ütleb Jahvee.
Teie waatate mitme asja järele
Ja waata, see läheb wähemaks;
Ja teie wiite oma kotta,
Ja mina puhun seda ära.
Mispärast? ütleb wägede Jahvee.
Minu koja pärast, et see on ära lagunud,
Ja teie jooksete igaüks oma kotta.
Seepärast on taewas kaste teie pealt ära
keelanud,
Ja maa on oma wilja ära keelanud.
Ja ma olen põua hüüdnud maa peale,
Ja mägede peale ja wilja peale,
Ja wärske wiina peale ja õli peale,
Ja kõige see peale, mis maa wälja annab,
Ja inimeste peale ja lojuste peale,
Ja kõige käte töö peale.

Halb aeg on h oletuse tagajärg kohusetäitmises Jahvee wastu. Jlma templita ei saa Jumalat teenida, ei saa tulla Messia õnnistud aeg. Tulewiku ilu on köidetud templi külge: (Hag. 2, 6—9).

Sest nõnda ütleb wägede Jahvee:

Weel on üks natuke senna, siis panen ma taewa ja maa ja mere ja kuiwa wärisema. Ja ma tahan kõik paganad panna wärisema. Ja ma tahan kõik paganad panna wärisema, et nemad tulewad selle juure, keda kõik paganad igatsewad, ja tahan sellesinatse koja täita auga, ütleb wägede Jahvee. Minu päralt on hõbe ja minu päralt on kuld, ütleb wägede Jahvee. Selle wiimse koja au peab suurem olema kui esimese, ütleb wägede Jahvee, ja siia paika tahan ma rahu anda, ütleb wägede Jahwee.

Templi ehituse juures toetas Hagaid prohwet Sakarja,

ülempreester Joosua (Jeesua) ja asewalitseja Serubaabel templi ehituse lõpetusest ja pühitsemisest jutustab täielikumalt Ersa 5 ja 6.

§ 92. Esra ja Nehemia — uue koguduse põhjendajad (458—444).

Pärsia kuninga Artakserksese I (465—445) ajal tuli kirjatundja Esra 458 a. uue suure salgaga wangipõlwe maalt Jeruusalemma. Tal olid suured wolitused kaasas korra ja seaduse maksmapanemiseks ning kohtunikkude ametisse seadmiseks.

Esra nõudis seaduse puhast läbiwiimist. Tema ei tunnud kokkuleppet puhta ja roojase wahel, paganate ja juutide wahel. Puhas nagu seadus pidi olema jumalateenistus, kombed ja rahwas ise. Esimene Esra töö oli rahwa puhastamine segaabieludest. Paganatest naised ühes lastega lahutati sunniwiisil juudi meestest ära, hoolimata wasturääkimistest. Sallimatusele wastuawalduseks peetakse Ruti raamatu ilmumist sel ajal, ehk küll wanaaegse sisuga. Et Rut pagana usku Moabi rahwa liikmena kuningas Taawetile esiemaks kôlbab, peab Esra tegewust ülekohtuseks tunnistama. Kuid suuremat mõju sellel ei ole.

Teise tähtsama töö saadab Esra ühes Nehemiaga korda. Wiimane tuli niisama kuninga Artakserksese juurest, et Jeruusalemma müüre ja wärawaid ülesehitada. Koguduse iseteadwuse tôstmiseks oli Nehemia ehitustööl suur wäärtus.

Esra ja Nehemia ühine suurem töö oli seaduse uuendamine. Nagu Josia ajal rahwas oma Jumalaga lepingut uuendas Deuteronoomiumi põhjal, nii sünnib see nüüd

Esra poolt kaasatoodud Preestri Seaduse alusel 444. Sellega pannakse kindel põhi koguduse elule. Kindel kaitse en loodud riigita rahwale paganuse ja igatsugu wôôra rahwuslise olluse wastu usulisel pinnal — kindlate eeskirjade abiga. Usuline iseseiswus kindlustab rahwa tulewikku. Heseekieli isikus ühendatud preestri ja prohweti waim saab Juuda rahwa (judaismi) tüüpiliseks iseloomu jooneks ja alalhoidwaks jôuks. Sest ajast peale on juuda usk peaasjalikult seaduse usk. Juuda rahwas pole muud kui kogudus. Poliitiline aade kaob ära Messia lootusesse, aga annab usule rahwuspoliitilise wärwi.

§ 93. Ester — juudameelsuse esitaja.

Rahwusline kitsarinnalsus oli ajalooliselt küll juuda rahwuse ja usu alalhoidmiseks tähtis, kuid sisaldas endas ka kôlblist hädaohtu — pimedat waenu teiste rahwaste wastu. Selle tagajärjel tekkis lepimatu lahutus Samaaria ja Juuda wahel. Selle tunnistajaks on ka enam ilukirjandusline kui tôsiselt usuline Estri raamat.

Jutustuse kangelane on juudi soost ilus tütarlaps Ester, kelle Persia kuningas trooni kôrgusele tôstab. Seal on Estril wôimalus juudi Mardokai abiga wandeseltsi jälgile saada ja suurt juutide tapmise nôu tühjaks teha. Weel enam: kuninga meelitamise ja nôusolemisega saab wôimalikuks juudiwastastele weriselt kättemaksta.

Selles waenlastele kättemaksmise môttes pühitsetakse tänapäewani Puriimi püha.

Rahwuslise liialduse wastu, mille kujutajaks on weel prohwet Nahum, Judiiti raamat ja môned kättemaksupsalmid, oli ka salliwuse ja uniwersalismi — rahwaste ühewäärilsuse kuulutajaid — nagu Ruti ja Joona raamat.

§ 94. Ajaraamatud — judaistline ajalugu.

Moosese raamatud neile järgnewate ajalooraamatutega kuni kuningate raamatuteni teewad suure üksuse. Et nad wäga mitmest ollustest koos on, pole ime, kui nende wahel sisemised wastolud tekiwad. Wanemate allikate (J, E) ja Dt. wahel jäi tõepoolest mõnigi põnewus seisma. Nähtawasti ei rahuldanud see kõiki meeli. Oli juba Dtn. minewiku teatud tähe — tasumõtte — alla seadnud, siis tunti hiljem ära, et ajaloo kirjeldus sellele seaduses nõutud seisukohale küllalt ei wastanud.

Nii tekib tarwidus uuema, rewideeritud ajaloo raamatu järele, mis Jisraeli hinge nõuetele igapidi wastaks. Niisugusena esineb meile ka tõeste kahes jaos, esialgselt ühendatud Ajaraamat. Siin ei leia enam mingit wastolu tasumõttega. Preestri koodeksi teoreetiline nõudmine on praktiliselt läbiwiidud.

Raamat algab uueste esimeste inimestega. Ta mõistab õigel kohal waikida. Jutustab wõimalikult ainult head. Taaweti pattu ei puudutata. Niisama tema 7-aastast wõitlust Sauli pärijatega.

Tasumõtet ei mõisteta mitte ainult kui inimese tegude tagajärge. Ka ümberpöördult: õnnistus on wagaduse, õnnetus ülekohtu tunnistus. Nii tarwitab waga Josia õnnetu surm Megido lahingus seletust. Raamatu kirjutaja leiab ka seletuse: Josia langeb, et ta warrao Nehho teadaannet mikski ei pane, kui see kuulutab, ta tulla Jumala käsul.

Esra ja Nehemia raamat olid enne Ajaraamatu järjeks. Estri raamat seisab sellele kogule wäga ligi.

§ 95. Psalmid — wagaduse peegel.

Templiteenistuse ja usukommete kohta käiwad eeskirjad annawad ühekülgse pildi juuda usuelust. Et tôsine süga**w** ja elaw usk Juudas ei puudunud, waid koguni ilusaid **õisi** kandis, tunnistawad wagad laulud, mida suurelt jaolt Jumalateenistusel tarwltati.

Lauluraamat — psalter — jaguneb Moosese raamatute eeskujul wiide jakku. Jga jagu lôpeb kiidusalmi ehk lauluga (Laul 41. 72. 89. 108. 150). Sisuliselt on weel teine jaotus olemas. Esimeses jaos (3—41) kannawad laulud pealkirjas Taaweti nime. Teises jaos (42—89) nimetakse Jumalat Elohiimi nimega. Kolmas osa (90—150) sisaldab enamiste koguduse laule, ilma lauliku nimeta. Suurem jagu lauludest on peale wangi pôlwe kirjutatud. Tekkimise aega ei saa hulga laulude juures mitte kindlaks määrata.

Laulud on muusika riistade kaasmängu jaoks jumalateenistusel loodud. Nii esineb meile psalteris koguduse palweja lauluraamat usuelu kinnituseks ja kosutuseks, troostiks ja meeleülenduseks. Sellepärast leidub temas ka aineid, mis üksiku hingehäda, kahtlust ja otsimist puudutawad.

Wormi poolest kannawad laulud luule tundemärke. On olemas salmimôôdud -- rütm ja pikkuse poolest wastawad read. Jseäralduseks on môtte parallelism, môtte kordamine teiste sônadega sellessamas ulatuses, ehk jatkates, wôi tagasipöördega. Ka kordsalmid tulewad ette (L. 42. 43).

§ 96. Usk on usaldus Jumala wastu. — Laul 23 ja 121. 91. 90.

Jahvee on mu karjane,
Ei mul pole ühtegi waja.
Noore rohu maade peale **asutab ta mind,**

Ta saadab mind hingamise wee juure,
Ta jahutab mu hinge,
Ta saadab mind õiguse jälgede peale
Oma nime pärast.
Ka siis, kui ma käin surma warju orus,[1])
Ei karda ma kurja,
Sest et sina muuga oled;
Sinu kepp ja su sau, needsamad tröostiwad mind,
Sa walmistad mu ette laua mu waenlaste nähes;[2])
Sa wõiad mu pead õliga,
Mu karikas on hästi täis,
Headus ja heldus aga peawad mind saatma,
mind kõige mu elu aja,
Ja ma jään Jahvee kotta kauaks ajaks.

Laul 121.

Ma tõstan omad silmad üles mägede[3]) poole,
kust mu abi tuleb.
Mu abi tuleb Jahvee käest, kes taewa ja maa
on teinud.
Ei ta lase su jalga wääratada;
Ei see tuku, kes sind hoiab.
Waata, ei see tuku ega uinu magama, kes
Jisraeli hoiab.
Jahvee on, kes sind hoiab, Jahvee on su wari
su paremal käel.[4])
Päewal ei pea päike sind waewama, ega kuu
ööse.[5])

---

[1]) Karjase kepp ja sau (pikk kepp) on kaitse kinnitus.

[2]) Hommikumaa kombe järele on iga wõõras majas wastuwõetud teekäija maja peremehe kaitse all: waenlaste silma all on ta siiski julge.

[3]) Mäed tähendawad Jeruusalemma.

[4]) Wari — suur karastus lõunamaa teekonnal.

[5]) Kuul on rahwausu järele halb mõju terwise peale (kuutõbi).

Jahvee hoiab sind kôige kurja eest, tema hoiab
su hinge.
Jahvee hoiab su wäljaminemist ja sinu sisse-
tulemist nüüd ja igaweste. [1])

Laul 121 on (nagu kôik laulud 121—134) usurändajate laulude seast, mida wastastikku kooris lauldi templi teekonnal.

Laul 91.

Kes kôige kôrgema Jumala kaitsmise all elab
Ja alati Kôigewägewama warju alla jääb,
See ütleb Jahveele:
Sina oled mu warjupaik ja mu tugew linn,
Mu Jumal, kelle peale ma loodan.
Sest tema peastab sind ära linnupüüdja paelust,
Kahjutegewa katku käest.
Oma tiiwa sulgedega katab ta sind,
Ja tema tiibade alla wôid sa kippuda:
Tema tôde on kilp ja sôjariist.
Ei sa pea mitte kartma öö hirmu,
Ega noolt, mis päewa ajal lendab.
Ei katku, mis mustas pimedas käib,
Ega surmatôbe, mis lôunaajal äraraiskab.
Ehk tuhat langewad sinu kôrwa,
Ja kümme tuhat su parema poole,
Ei pea see mitte su ligi saama.
Aga oma silmaga pead sa waatama,
Ja näha saama, kuida hôelate kätte maksetakse,
Sest sina, Jahvee, olee mu warjupaik.

[1]) Sissetulemine ja wäljaminemine — templi ja tagasi.

Sina, mu hing, oled kôigekôrgema oma eluasemeks wôtnud.
Ei lasta ônnetust su peale tulla, ja wiga ei pea mitte su maja ligi saama.
Sest tema tahab omad inglid sinu pärast käskida,
Et nemad sind peawad hoidma kôigi su teede peal.
Käte peal peawad nad sind kandma,
Et sa oma jalga wasta kiwi ei tôuka.
Tômmu lôukoerte ja wihasemate madude peale pead sa tallama.
Sa pead noored lôukoerad ja lendawad maod ära tallama.
Sest ta armatseb mind wäga.
Seepärast tahan ma teda ära peasta;
Ma tahan teda ülendada, sest ta tunneb mu nime.
Tema hüüab mind appi ja ma tahan talle wastata;
Mina olen tema juures ahastuses.
Ma tahan teda wälja kiskuda ja teda austada.
Pika eaga tahan ma teda täita
Ja oma ônnistust temale näha anda.

S. 14—16. on Jumala kône uskliku hinge wastu.
S. 16. Ônnistus käib arwatawaste Messia algatud uue aja kohta, millest usklikul osa peab olema.

Laul 90.

Jssand, sa oled meile eluasemeks olnud pôlwest pôlweni.
Enne kui mäed sündisid,

Ja kui maa ja maailm loodi,
Oled sina, Jumal, igawesest igaweste.
Sina teed, et inimene jälle pôrmuks saab,
Ja ütled: Tulge tagasi, inimese lapsed.
Sest tuhat aastat on sinu meelest kui eilne pëew,
Kui see saab mööda läinud.
Ehk kui wahikord ööse.
Sa wôtad neid ära kui suur wesi,
Nemad on kui uni:
Ta kaob waratselt ära kui rohi.
Tema ôitseb hommiku ja on haljas,
Ôhtu lôigatakse ta ära ja ta kuiwab ära.
Sest su wiha läbi lôpeme meie ära,
Ja su tulise wiha läbi tunneme meie hirmu.
Sa paned kôik meie ülekohtu enese ette.
Meie teadmata patu oma palge walguse ette.
Sest kôik meie päewad lähewad ära su hirmsa wiha läbi,

Meie lôpetame oma aastad jutu wiisi.
Meie aastate päiwi on seitsekümmend aastat,
Ja kui keegi wäga tugew on, siis on neid kaheksakümmend aastat

Ja nende ülem asi on waewaline ja wilets.
Sest need saawad otsegu äkitselt ära niidetud,
Ja meie läheme lennates ära.
Kes tunneb su kanget wiha ja su hirmust wiha,
Nônda kui kohus on sind karta?
Ôpeta meid meie päiwi üles arwama,
Et meie tarkust südamesse saame.
Pööra jälle, Jahvee, oh kui kaua?

Ja wõta kahetseda oma sulaste pärast.
Täida meid waratselt oma heldusega,
Siis tahame rõõmsaste laulda ja rõõmustada kõige oma eluaja.
Rõõmusta meid neid päiwi mööda,
Kui sa meid oled waewanud, neid aastaid mööda,
Kui meie oleme õnnetust näinud.
Saagu sinu töö näha su sulastele,
Ja nende lastele su austus.
Jssandal, meie Jumalal, olgu lahke meel meie wastu;
Ta kinnitagu meie käte tööd meie juures;
Meie käte tööd kinnitagu tema.

Hädast ja waewast hoolimata leiab usklik kaduwuse wastu troosti Jumala igaweses olemises. Jnimese igawest elu ei tunta weel selles laulus: Jumal kutsub inimest tagasi põrmu sisse. Õnnistust palutakse ainult kätetöö, s. o. selle elu jaoks. Siiski, seegi kaduw elu on kergem kanda igawese Jumala warju all.

§ 97. Loodus—Jumala kuulutaja. (Laul 104, 19. 8).

Ta on maa kindlaste rajanud tema aluste peale,
Et see ei pea kõikuma ei iial, ei igaweste.
Sügawuse koha oled sa katnud otsekui kuuega;
Wesi seisis mägede peal..
Sina saadad allikad orgude seest wälja,
Nemad joodawad kõiki metsalisi,
Metseeslid ajawad oma janu ära.
Kui suured on sinu teod, Jahvee!
Sa oled neid kõik targaste teinud:

Maa on täis sinu pärandusi,
Olgu mu järelmõtlemine tema meelest armas;
Mina tahan Jahvee sees rõõmustada. (L. 104.)

Taewad jutustawad Jumala au,
Ja taewa laotus kuulutab tema käte tööd.
Päew ajab päewale rohkeste kõnet wälja,
Ja öö kuulutab ööle, mis tuleb ära tunda.
Ei ole kõnet ega sõnu,
Kus nende healt ei peaks kuuldama.
Nende heal käib kõik maa läbi ja nende sõnad maailma otsani;
Päikesele on ta senna maja teinud.
Jahvee käsuõpetus on laitmata, ja jahutab hinge,
Jahveetunnistus on tõsine, ja teeb rumala targaks,
Jahvee käskimised on õiged, mis südant rõõmustawad;
Jahvee käsk on selge, mis ikka walgustab,
Jahvee kartus on puhas, mis ikka seisab;
Jahvee kohtuseadused on tõde ise, õiged on nemad hoopis.
Neid tuleb enam ihaldada kui kulda,
Ja kui palju selgemat kulda,
Ja nemad on magusamad kui mesi
Ja kui mesi, mis kärgede seest jookseb. (L. 19)

Jumal ilmutab ennast looduses ja seaduses. Jumala ilmutus seaduses on enam wäärt kui kuld.

Mõtteteadlane Kant ütles: Kaks asja täidawad mu meelt ikka uue imestusega: Tähtis taewas minu pea kohal ja wooruse seadus minu sees.

Ma näen su taewast, su sõrmede tööd,
Kuud ja tähti, mis sa oled walmistanud.
Mis on waene inimene, et sa tema peale mõtled?
Ja inimese poeg, et sa tema eest hoolt kannad?
Küll sa oled teda wähe Jumalast lasknud alam olla;
Aga au ja austusega wõtad sa teda kui krooniga ehitada.
Sa oled teda pannud walitsema oma kätetöö üle
Kõik oled sa tema jalgade alla pannud;
Pudulojuksed ja härjad, kõik puhas, ja ka metsa lojuksed,
Linnud, mis taewa all ja kalad, mis wetes,
Mis mere kohad läbi käiwad.
Oh Jahvee, meie Jssand!
Mis auline on su nimi kõiges maailmas. (L. 8.)

Jnimene on looduse kroon. Ta seisab Jumalast ainult wähe all pool — Jumala suure usalduse pärast, ehk ta küll ise põrm on. Jnimese tõsine suurus ilmub alanduses Jumala ees.

§ 98. Patu tunde suurus ja andeksandmise õndsus. (Laul 51. 130. 32).

Jumal, ole mulle armuline oma helduse pärast,
Kustuta mu üleastumised oma rohke halastuse pärast.
Pese mind hästi mu ülekohtust, ja puhasta mind mu patust.
Sest mina tunnen oma üleastumisi,
Ja minu patt on alati mu ees.
Sinu, Sinu wastu olen ükspäinis pattu teinud.
Ja mina ükspäinis olen pattu teinud;

Ja mis paha su silma ees olen ma teinud;
Seepärast oled sa õige, kui sina räägid, sa oled
puhas, kui sa kohut mõistad.
Puhasta mind patust iisopiga, et ma puhtaks
saan;
Pese mind, et ma lähen walgemaks kui lumi.
Anna mulle rõõmustuse ja rõõmu sõnumid
kuulda,
Et wäga rõõmsaks saawad mu luudkondid
Mis sa oled ära rõhunud.
Pane oma silmad mu pattude eest warjule,
Ja kustuta ära kõik mu ülekohus.
Loo mulle, Jumal, puhas süda,
Ja uuenda mu sees kindel waim.
Ära heida mind mitte ära oma palge eest,
Ja ära wõta oma püha Waimu mitte minult ära.
Anna mulle jälle oma õnnistuse rõõmustus,
Ja heameeleline waim toetagu mind.
Ma tahan sinu wiisisid õpetada üleastujaile,
Et patused su poole pöörawad.
Oh Jumal! mu õnnistuse Jumal!
Peasta mind ära weresüüst,
Siis mu keel laulab rõõmsaste su õigusest.
Issand, tee lahti mu huuled, siis peab mu suu
sinu kiitust kuulutama.
Tapaohwrid ep ole su meelepärast,
Muidu ma annaksin neid;
Põletamiseohwrist ei ole sul mitte head
meelt,
Jumala meelepäralised ohwrid on rõhutud waim,
Rõhutud ja rusuks pekstud südant ei laida sa
mitte, Jumal.

S. 9 Jisop — hea lôhnaga ja puhastawa mahlaga pôôsas. Jisopi mahla raputati pidalitôbiste peale.

Laul 130.

Pôhjatuma häda seest hüüan ma sinu poole, Jahvee!
Jssand! kuule mu häält, sinu kôrwad pangu tähele
Mu alandliku palumiste häält.
Kui sina, Jahvee! tahaksid kôik ülekohut pidada meeles,
Kes siis jôuaks, Jssand! su ees seista?
Sest sinu käes on andeksandmine,
Et sind peab kardetama.
Mina ootan Jahveet, mu hing ootab
Ja ma loodan tema sôna peale.
Mu hing ootab Jssandat enam
Kui wahimehed hommikut,
Kes hommikuni wahiks on.
Jsrael! looda Jahvee peale; sest Jahvee juures on heldus,
Ja tema juures on kôige rohkem lunastust.
Seesama lunastab Jisraeligi kôigest tema ülekohtust.

Süütunne on kôige raskem koorem. Süü kustutamine lepituses wôi andeksandmises on kôige põhjalikum uuendus ja puhastus. Neis lauludes awaldatud tunded on ilusam ettewalmistus palwele: anna meile andeks meie wôlad. Lunastuse igatsus on siin ewangeeliumi wääriline.

Laul 32, 1—5.

Wäga ônnis on,
Kelle üleastumine on andeks antud,
Kelle patt on kinni kaetud.

Wäga ônnis on inimene,
Kellele Jahvee ülekohut ei arwa süüks,
Ja kelle waimu sees ei ole kawalust.
Kui ma pattu kinni pidasin,
Siis läksid mu luudkondid wanaks
Jgapäew minu oigamise pärast.
Sest su käsi oli raske mu peal ööd ja päewad,
Mu toiduse rammu on ära kuiwanud,
Otsegu suise pôua läbi, Sela.
Oma patu andsin ma sulle teada
Ja oma ülekohut ep ole ma kinni katnud,
Ma ütlesin: Ma tahan iseenese peale oma ülesasumised tunnistada Jahveele.
Siis andsid sina mu patu ülekohtu andeks.

Ülestunnistamise wäärtust tunneb wana Seaduse laulik, niisama kui patu waikimise raskust. Wôrdle ap. Pauluse sôna: Südamega ustakse ôiguseks, suuga tunnistatakse ôndsuseks.

Laul 103, 1—13.

Mu hing! kiida Jahveed,
Ja kôik, mis minu sees, tema püha nime.
Mu hing! kiida Jahveed,
Ja ära unusta mitte tema heateoemisi ära.
Tema on see, kes kôik su ülekohtu andeks annab,
Kes ära parandab kôik su wigadused;
Kes su elu lunastab hukatusest,
Kes sind ehitab helduse ja halastusega kuu krooniga;
Kes sinu suu täidab heaga,
Et su iga uueks saab kui kotkal.

Jahvee teeb ôigust,
Ja annab kohut kôigile, kellele liiga tehakse.
Ta on Moosesele oma wiisid teada annu-
Jisraeli lastele oma teod.
Halastaja ja armuline on Jahvee,
Pika meelega ja rikas heldusest.
Ei ta wôta lôppemata kôwaste waielda
Ega igaweste wiha pidada.
Tema ei tee meile mitte meie pattu mööda,
Ja ei tasu mitte meie kätte kôik meie ülekohut mööda.
Sest nii kôrge kui taewas on üle maa,
Nônda wôtab tema heldus wôimust nende üle, kes teda kardawad.
Otsekui hommiku pool kaugel on ôhtu poolt ära,
Nii kaugele saadab ta meie üleastumised meist ära.
Otsekui isa laste peale halastab, nônda halastab Jahvee nende peale, kes teda kardawad.

Jumalaga leppimise rôôm toob ülewoolawat ôndsust ja ilmutab Jumala armupiiramata suurust.

Need laulud on sisuliselt wäga ewangeeliumi waimu laadilised.

§ 99. Uskliku raske kahtlus.

Laul 73. Jumal on siiski hea Jisraelile,
Neile, kes puhtad on südamest.
Aga minu jalad oleksid pea kôrwale läinud,
Mu tallad oleksid nii kohe libisenud.
Sest ma kahetsesin neid, kes hulluste hooplesid,

Kui ma hôelate rahupôlwe nägin.
Sest nemad ep ole kimpus oma surmani,
Waid nende rammu seisab terwe.
Nemad ep ole waewas kui muud waesed inimesed,
Ja neid ei piinata kui muid inimesi.
Seepärast on suurustus nende ümber kui keed,
Wägiwald katab neid kui ehe.
Seda näikse nende lihawaist silmist,
Nemad teewad enam paha,
Kui süda wôib ära môtelda.
Nemad nüliwad teisi,
Ja räägiwad liiategemist kurjast meelest,
Nemad räägiwad üle rinna.
Nende suu räägib kui taewast maha
Ja nende keel käib üle kôige maa.
Seepärast pöörab rahwas siia;
Siin saawad nemad rohkeste wett juua.
Ja nemad ütlewad: Kuida peaks Jumal seda teadma?
Ja kas kôige kôrgem peaks seda tundma?
Waata, need on hôelad,
Ja neil on waikne asi siin ilmas,
Ja nemad kaswatawad warandust.
Aga ilma asjata olen ma puhastanud oma südant,
Ja ilmasüüta tööga oma käsi pesnud.
Ja olen waewatud olnud igapäew,
Ja mind noomitakse iga hommiku.
Kui ma oleksin môelnud:
Ma tahan nônda jutustada kui nemad,
Waata, siis oleksin ma pettust su laste soo wastu teinud.

Seepärast nôudsin ma seda ära môista;
Aga see oli mu meelest üks waewaline asi.
Seni kui ma sain Jumala püha paika
Ja panin tähele nende wiimist otsa.
Sina paned neid tôesti libeda peale,
Ja lased neid langeda suure ärahäwitamise sisse.
Kuida häwitatakse neid ära silmapilkmisell
Nemad saawad otsa,
Nemad lôpewad ära suure hirmu pärast.
Otsegu kaub selle unenägu, kes üles ärkab,
Nônda ei pane sina mikski, Jssand! nende nägu linnas,
Kui mu süda seisis paistetand,
Ja mind kihwati mu neerude sees:
Siis olin ma totter ja ei môistnud seda poolegi;
Ma olin kui selge lojus sinu ees.
Siiski jään ma sinu juure
Sa hakkad kinni mu paremast käest.
Oma nôuga juhatad sa mind
Ja wôtad mind wiimaks auga wastu.
Kes on mulle taewas armsam kui sina?
Kui ma sinu juures olen,
Ei himusta ma ühtegi siin maa peal.
Kui mu liha ära lôpeb ja mu süda ka,
Siis oled sa, Jumal! mu südame kalju ja mu osa igaweste.

Hôelate ônnelik elu on waewatud ôigele raskeks kiusatuseks: Jumal nagu kinnitaks hôelate ôigust nende ônnepôlwega. Kuida saab siis weel usust kinni pidada?

Wanemate seadusepidamine saab kahtlejale esimeseks toeks. Jumalast taganemisega lükkaks ta wanemate tôetundmise ümber. Seda ta ei wôi.

Teiseks kinnituseks saab kahtlejale ülekohtuste surm.

mille tunnistajaks ta on. Ta häbeneb oma nõrkust (s 21. 22).

Ta tõuseb omas usus nii kõrgele ja puhtale astmele, et ta ei taewast ega maad, waid Jumalat ennast igatseb:

Mind kõik maailm ei rõõmusta,
Ei hooli mina taewast ka,
Kui aga Sind wõin leida.

Siin paistab juba lootus ja usk igawese elu sisse:

Oma nõuga juhatad sa mind
Ja wõtad mind wiimaks auga wastu.

§ 100. Hiiob — eluküsimuse juurdleja.

Deutoronoomium ja weel enam Ajaraamatute kirjutajad olid elumoraali ehitanud tasumõtte peale, nii põhjuse kui tagajärje seisukohalt waadates. Tegelik elu aga ei mahtunud selle plaani sisse. Juba Jeremia (12, 1) ja waga laulik (Laul 73 ja 22) põrkawad ülesaamata raskuse peale. Kuna Deuteronoomium teoditsee küsimusega käsitusega omal ajal suure sammu edasi wiis, ei rahulda ta enam. Otsitakse uusi wastusi. Jesaja 53 wastab ilma küsimuse seadmata. Kuid elu sunnib uuesti otsima. Ja Deuterojesaja jääb esiotsa hüüdjaks hääleks kõrbes.

Hiiobi raamatus esineb küsimus uuesti täies suuruses. Wastuseid on mitu.

Esimene wastus: Jumal laseb waga Hiiobit ilma süüta kannatada, et saadana (= pealekaebaja) wäidet ümberlükata, nagu oleks Hiiob ainult Jumala õnnistuse, s. o. isikliku kasu pärast waga. See wastus leidub kõige wanemas osas 1, 2 ja 42 peatükis, mis raamatule nagu raamiks on.

Teise wastuse annawad Hiiobi sôbrad suures waidluses. Hiiobil on salaja patt hinge peal. Ônnetusest järeldawad nad tasumôtte põhjal põhjusena ônnetuse wäärilist pattu, mis alles karistuse läbi awalikuks saab. Kuid Hiiob jääb järjekindlalt oma süütuse tunnistuse juure. Ta kaotab usu ühenduse sisse inimese ôiguse ja tema elusaatuse wahel, öeldes:

„Ta teeb otsa ühel wiisil wagale ja hôelale.
Kui raske nuhtlus äkitselt suretab, siis hirwitab
ta nende kiusatust, kes ilma süüta".

Kolmanda wastuse toob neljas sôber, Elihu, seletades: kannatamine on puhastamine tulewiku ülesande jaoks. See osa on nähtawaste pärast juure lisatud kellegi poolt, kes pehmemat kostust otsis.

Wôitluse ägeduses kutsub Hiiob Jumalat wastust andma. Ja Jumal ilmub kange tuule sees ning wastab küsides wôimsa kônega: (Hiiob 38, 2—4. 7, 9—27; 31—41.)

Kes on, kes mu nôu teeb pimedaks môistmata kônega?
Et pane oma wöö wööle kui mees,
Ja ma tahan sult küsida,
Ja anna mulle teada:
Kus olid sina, kui mina maailma rajasin?
Kui hommikutähed ühes hôiskasid,
Ja kôik Jumala lapsed rôômuga karjusid?
Kui ma pilwed mere katteks
Ja suure pimeduse tema mähkmeks tegin.
Kui ma tema pärast oma kindla seadmise tegin,
Ja temale poomid ja uksed panin.

Ja kui ma ütlesin: Siit saadik pead sa tulema,
ja ei mitte eemale.
Ja siia saadik peawad su lained tôusma.
Oled sa enese päiwil hommikule käsu annud?
Oled sa koidule tema aset teada annud?
Et ta maa otstest kinni hakkab;
Et hôelad sealt saaksid wälja puistatud.
Kui see muudetakse kui pitseriga märgitud sau,
Ja jääb seisma nônda kui riie.
Ja kui hôelatele ära keelatakse nende walgus,
Ja kôrge käsiwars katki murtakse.
Oled sa saanud mere kuningate juure
a sügawuse pôhjas kôndinud?
Ons surma wärawad sulle ilmutatud?
Ja oled sa surmawarju wärawaid näinud?
Oled sa ümber môetnud, kui lai maa on?
Räägi üles, kui sa seda kôik tead!
Kus on tee, kus walgus aset on?
Ja kus on pimeduse paik?
Et seda wôiksid saata tema raja juure,
Ja sa môistaksid tema koja jalateed.
Te— sa seda? Sa olid siis ju sündinud,
Ja su päewade aru on suur!
Oled sa lume waranduse paikade juure saanud,
Ja rahe waranduse paiku näinud,
Mis ma olen hoidnud kitsa aja tarwis,
Sôdimise ja sôja päewa tarwis.
Kus on tee, kus walgus jäetakse,
Kus hommiku tuul ennast üle maa laiale lautab?
Kes on wee walamisele kaewandikud lôiganud,
Ja tee pikse- ja wälgulöömisele.
Et ta laseb wihma sadada senna maa peale,
Kus kedagi ei ole, ja kôrwes, kus üht inimest ei ole,

Et ta täidab ärahäwitatud ja äraraisatud palga,
Ja laseb noore rohu ladwad kaswada.
Kas sa wõid ilusad sõelatähed kokku sõlmida,
Ehk wardatähtede sidemed lahti peasta?
Kas sa wõid sabaga tähed wälja saata omal ajal?
Ehk wõid sa wankritähti nende poegadega juhatada?
Kas sa ära tead taewa seadmised?
Kas sa tead tema walitsuse maa peal?
Wõid sa oma hääle paksu pilwede poole üles tõsta,
Et suur weehulk sind katab!
Wõid sa wälgud wälja lasta,
Et nemad edasi lähewad,
Ja sulle ütlewad: Waata siin meie oleme!
Kes on tarkuse pannud südame põhja?
Ehk kes on meelele mõistuse annud?
Kes wõib tarkusega ülemaist pilwetest jutustada?
Ja kes wõib taewalähkrid wälja walada,
Kui põrm kastetakse, et ta ühte jookseb.
Et pangad üksteise külge kinni hakkawad?
Wõid sa hirmsa lõukoera kätte saaki ajada,
Ja noorte lõukoerte himu täita,
Kui nemad pesades maas on,
Ja omas majas waritsemas?
Kes walmistab kaarnale tema rooga,
Kui ta pojad Jumala poole karjuwad,
Kui nemad hulguwad ilma söömata?
Kas sünnib Kõigewägewamaga waielda, kes karistab?
Kes Jumalat noomis, see wastaku!

Siis wastas Hiiob Jahveele ja ütles: Waata, ma olen

kui ei ühtegi; mis pean ma sulle kostma? Ma panen oma käe oma suu peale. Ma tean, et sa kõik arendad, ja mitte ühtainust mõtet ei või sinu eest peita. Kes on see, kes su nõu julgeb warjule panna ilma mõistuseta? Seepärast olen ma ülesrääkinud, mis ma ei mõista, asju, mis mulle wäga imelikud ja mis ma ei tunne. Seepärast tahan ma seda põlata ja kahetseda põrmus ja tuhas.

Jumala wastus seisab hulgast küsimistest koos. Ta ei annagi wastust, waid näitab oma suurt tarkust looduse walitsemises. Selle põhjal nõuab ta inimeselt alandlikku usaldust ka rängemas elukorras.

Kes suudab nii imetargalt walitseda looduse üle, ei puudu sel sügawamad mõtted ja sihid inimese, isegi üksiku inimese, jaoks.

(Kõik tema hooleks anna,
Sest ta kõik targast teeb,
Siis saad sa imeks panna,
Kuis see kõik korda läeb 5C8,8).

§ 101. Õpetuse sõnad — elutarkus.

Psalmid sisaldasid lüürilist usuluulet. Hiiobi raamat oma suurte dialoogidega esineb dramaatilise teosena. Nende kahe liigi kõrwal on Heebrea usukirjanduses ruumi weel didaktilisel — õpetlikul luuleliigil.

Saalomoni nimelised õpetuse sõnad kannawad targa kuninga nime ehtena, nagu mitmed psalmidki wanemate autorite nime, ilma et sel pruugiks olla ajaloolist põhja, peale teatud waimusuguluse ja tarwiduse suurema autoriteedi järele.

Sisuliselt on õpetuse sõnad üksikud — aforistilised —

mõtteterad wõi killud. Kokkuwõttes wõiks neid ühise juhtnööri alla seada: Tõsine tarkus on Jumala kartus. Jumala käsud on õiged ja head. Nende täitmine wiib õnnele.

„Kes wõib ütelda: Mina olen oma südame selgeks teinud, ma olen puhas omast patust?"

„Kahesugune lööd, kahesugune wakk ehk kehik, need on ka mõlemad Jahvee meelest hirmsad."

„Ka oma tegûdega annab poiss ennast tunda, kas tema töö selge ja kas see õige on."

„Kuulja kõrwa ja nägija silma, need mõlemad on Jahvee ka teinud."

„Ära armasta und, et sa kehwaks ei saa; tee lahti oma silmad, siis saad sa leiba küll."

„Paha, paha, ütleb ostja; aga kui ta ära läheb, siis ta kiitleb".

„Kuld ja palju pärlid on midagi; aga palju kallimad riistad on mõistlikud huuled."

„Kui keegi wõõra eest käemeheks heitnud, siis wõta selle riie ära, ja wõõra wõla pärast wõta pant tema käest."

„Magus on mõnele leib, mis walskusega saadud; aga pärast jääb tema suu täis sõmeraid."

„Mõtlemisi kinnitatakse nõu läbi, ja wõta targa nõuga sõdida."

„Kes keelepeksmise peale õpinud, see ilmutab ka salaja nõu; ja ära sega ennast mitte sellega, kes oma huultega meelitab."

„Kes oma isa ja oma ema ära wannub, selle lamp kustub ära pilkase pimeduse sees."

„Pärisosa, mis esmalt wäga usinaste kätte saab, ei ole selle wiimne lugu mitte õnnistatud."

„Ära ütle mitte: Ma tahan kurja kätte tasuda; oota Jahveed, siis saadab tema sulle abi".

„Kahesugune lööd on Jahvee meelest hirmus, ja petised waekausid ei ole mitte head".

„Jahvee käest on mehe käimised; sest mis peaks inimene omast teest mõistma".

„Jnimesele on see wõrgutamise paelaks, kui ta püha asja alla neelab, ja hakkab järele arwama, pärast seda kui ta saab tõotanud".

„Tark kuningas wiskab hõelad laiale, ja paneb neid ratta alla".

„Jnimese hinge õhk on Jahvee lamp, mis otsib kõik südame põhja".

„Heldus ja tõsidus hoiawad kuningat, ja ta toetab helduse läbi oma aujärge".

„Noorte meeste ilu on nende rammu; aga wana rahwa au on hallid juuksed".

„Muhud ja haawad ja hoobid südame põhjas on kurjadele kasimiseks". (Õp. s. 20, 9–30).

Õpetuse sõnad tahawad wagadust tegeliku elu ees heade tagajärgede poolest õigeks mõista. Selles ilmub teatud hädaoht. Tõsine wagadus ei mõtle mitte tagajärgede peale, waid ilmutab ennast tegudes sügawamate — sagedaste elutarkusele wasturääkiwate põhjuste pärast Jumala tahtmise, sisemise sunni, headuse ja õiguse enese pärast.

§ 102. Koguja — pessimist.

Koguja raamat tarwitab Saalomoni nime jällegi ainult ehteks, et autoriteedi poolest wõita. Kirjanikul pole tähtis oma nime kuulsaks teha. Raamatu aine on eluwäär-

tus. Autor tuleb, kui ta kôike tarkust ja teadust, kunsti rôômu, tööd ja kultuuri on maitsnud, mis elust leida, ikka jälle otsusele:

„Kôik on tühi töö ja waimu närimine,
Selge tühi töö."

Sellepärast on ôige elutarkus (Kog. 11, 9):

„Ole rôômus, noormees, oma noore ea sees, ja tehku su süda sulle head rôômu su nooremehe pôlwes ja käi oma südame teede peal ja oma silma näu järel; aga sa pead teadma, et Jumal sind kôige see pärast kohtu ette wiib."

Arwatawasti on autor kreeka kirjandusega tuttaw ja selle môtteteaduse kahtlewast — skeptilisest ajajärgust läbitulnud, et pea täielikult elu eitamisele jôuda.

Kultuuraôndsuse ja joowastuse seisukohalt peaks raamatu lugemine wäga kosutaw olema — sest ta näitab suurejooneliselt usulageda hariduse tühjust ja kinnitab sellest küljest usuelu wäärtust.

Selge tühi asi, ütles Koguja, selge tühi asi;
Kôik on tühi asi.
Mis kasu on inimesel kôiges tema waewas,
Mis pärast ta waewa peab nägema siin päikese all?
Kui üks rahwa pôli läheb, siis tuleb teine;
Aga maa jääb seisma igaweseks ajaks.
Ja päike tôuseb, ja päike läheb looja,
Ja läheb, kui ta tôuseb, oma paika, kuhu ta püüab.
Kôik jôed jooksewad mere sisse,
Ja meri ei saa mitte täis,
Kôiki asju, mis kallal inimesed ära wäsiwad.
Ei jôua ükski üles rääkida,
Ei saa silm elades küll nägemast, ja

Kõrw ei saa elades täis kuulmast.
Mis iial olnud, on seesama, mis peab saama,
Ja mis iial tehtud, on seesama, mis weel saab teha,
Ja pole mingisugust uut asja päikese all. [1])
Mina mõtlesin omas südames:
Et tule, ma tahan sind kiusata rõõmu läbi
Ja katsu seda head:
Aga waata, ka see oli tühi töö.
Ma ütlesin naerule: Sa oled hull
Ja rõõmule: Mis see on, mis sa teed?
Ma katsusin läbi omas südames,
Et ma pidin enesele wiisiks wõtma wiina juua:
Ja et siiski mu süda wõiks tarkuses edasi minna
Ja halpimise ära arwata,
Kuni ma pidin näha saama,
Mis inimese lastele hea oleks,
Et nemad pidid tegema taewa all oma üürikese elu ajal.
Ma tegin suuri tegusid,
Ma ehitasin enesele kodasid,
Ma istutasin enesele wiinamägesid.
Ma tegin enesele rohuaedu ja ilusaid aedu,
Ja istutasin nende sisse kõiksugu wiljapuid.
Ma tegin enesele weetiikisid,
Et ma wõiksin sealt seest metsa kasta,
Mis puid kaswatas.
Ma kogusin enesele ka hõbedat ja kulda,
Ja mis iial kuningate ja riikide isewarandus oli,

---

[1]) Jgawene ringikäik ja kordumine maailmas — Jndia mõttetar—9, ehk igawene woolamine—kreeka tarkus (herakliit).

Ma saatsin enesele laulumehi ja laululunaisi,
Ja mis inimeste laste meelest wäga armas,
Ja kôiksugu mänguriistu.
Ja ma sain suuremaks ja ülemaks kui kôik need,
Kes enne mind Jerusalemmas olnud,
Minu tarkus jäi mulle ka.
Ja kõik, mis iial mu silmad tahtsid,
Ei keelanud ma neile mitte,
Ei ma keelanud oma südamele ei mingisugust rôômu,
Sest mu süda rôômustas kôigest mu waewast
Ja see oli mu osa kôigest mu waewast,
Ja mina waatasin kôige oma tegude peale,
Mis minu käed teinud, ja waewa peale,
Mis ma näinud seda tehes:
Siis waata, kôik see oli tühi töö ja waimu närimine,
Ja ei ole ühtegi kasu päikese all.

Koguja otsib elusisu rôômumaitsemises, kultuura töös kunsti edendamises. Lôpuotsus on ikka tüdimus, ometi tunnistab ta tarkuse wôrdlemisi paremaks kui halpuse.

Ja ma nägin t'as kôiki neid, kellele liiga sündis,
Kes niisuguseks saanud päikese all,
Ja waata, seal oli nende silma wesi, kellele liiga tehti.
Ja neil ei olnud tröôstijat,
Ja nende käes, kes neile liiga tegid, oli rammu,
Ja neil ei olnud tröôstijat.
Siis kiitsin mina surnuid, kes ju olid ära surnud,
Enam kui elawaid, kes weel tänini elawad

Ja et sel, kes weel tänini ei olnud, parem pôli on,
Kui neil môlemail,
Et tema ei ole näinud paha tööd,
Mis päikese all tehakse.
Ja ma nägin kôik waewa,
Ja kôik, mis ôige wiisiga tehtud,
Et see on inimese kadedus,
Et ta tahab ülemaks saada, kui ta ligemine;
Ka see on tühi töö ja waimu närimine.
Niisugune halp paneb oma käed kokku
Ja sööb oma liha ära.
Parem on üks peotäis waikse meelega,
Kui kaks peotäit waewaga ja waimu närimisega.

Kadedus ja auahnus (walitsuse himu) on kisendawa ülekohtu pôhjused. Jnimese isu on täitmatu, kuid weel on kôrgem olemas, kui kôrge. Rikkust pilkab Koguja: Kôige enam maitseb rikas silmadega oma waranduse söôjate hulka.

Aus nimi on parem, kui hea ôli,
Ja surma päew on parem, kui kellegi sündimise päew.
Parem on leinamise kotta minna,
Kui joodu kotta minna,
Seepärast, et seal teises on kôikide inimeste ots näha,
Ja see, kes elab, wôib seda oma südamesse wôtta.
Parem on meelehaigus, kui naermine;
Sest kurwa näu juures on südamel hea lugu.
Tarkade süda on leinamise kojas;
Aga halpide süda on rôômu kojas.

Parem on kuulda ühe targa sôitlust,
Kui et inimene kuuleb halpide laulmist.
Sest nônda kui kibuwitsade kärisemine on poti all,
Nônda on halbi naermine;
Ka see on tühi töö.
Waata, seda üksipäinis olen ma leidnud,
Et Jumal inimese loonud ôiglaseks;
Aga nemad ise otsiwad palju kurja äramôtlemisi.

Tôsist kosutust leiab inimene leinakojas, tundeelu süwendamise läbi.

Ja môtle oma Looja peale oma noore mehe pôlwes,
Enne, kui weel ei ole tulnud kurjad päewad.
Ja aastad ligi ei saanud, kui sa ütled:
Need ei ole mitte mu meele pärast.
Enne kui päike ja walgus pimedaks läheb, ka kuu ja tähed,
Ja wihma järele pilwed jälle tulewad,
Sel päewal, kui koja hoidjad tuiguwad,
Ja wahwad mehed kôssu lähewad,
Ja kui jahwatajad seisma jääwad,
Et neid pisut saanud,
Ja need, kes aknast waatawad. pimedaks saanud,
Ja kui uksed uulitsa poole lukku pannakse,
Kui weski kohin madalaks läinud
Ja linnukese hääle peale üles tôustakse,
Ja kôik laulu tütred waibuwad;
Kui ka kôrget paika kardetakse,
Ja tee peal mitu ehmatust on.

Kui mandlipuu ôitseb, ja rohutirts koorma alla saanud,
Kui inimene oma igawese koja poole on minemas,
Ja need, kes kaebtust teewad, uulitsa peal ümber käiwad,
Enne kui hôbeköis wenib ja kuldkauss lôhki läheb,
Ja kruus allika juures katki murtaksə,
Ja ratas kaewu juures katki rôhutaksə,
Ja nônda pôrm mulda jälle saab, nônda kui ta olnud,
Ja waim jälle Jumala juure läheb, kes teda on annud.

Wanadust kujutab koguja ülipiltlikult:
s. 3: käed, jalad, hambad, silmad.
s. 4: kôrwad, ei kuule hästi.
s. 5: hingamine läheb raskeks.
Mandlipuu ôitseb — juuksed on walged.
s. 6: hôbekôis — elulông.

Kestwat (absoluutset) wäärtust elul ei ole, on ainult wôrraline (relatiiwne). Ainuke püsiw asi kôige elutarkuse sees on jumalakartus.

§ 103. Taaniel — rõhutud rahwa elustaja

Kakssadą aastat elas Juuda rahwas Pärsia walitsuse all Aleksander Suur wôitis 333 a. e. Kr. Palästiina Pärsia al. ära. Tema riik langes tema surma järel mitmeks tükiks

Palästiina oli 320—198 Egiptuse kuningakoja Ptolemeeide walitsuse all, 198—165 Assüüria Selenkiidide all. Wiimased olid waenulised juuda rahwa ja usu wastu ning tahtsid teda wôimuga helleniseerida.

Antiohus IV Epüfanes laskis 168 a. Jeruusalemma templi ôues kreeka jumala Zeus'ile altari ülesseada ja andis käsu usutruuid juuta weriselt tagakiusata.

Sel ajal ilmus rahwa kinnituseks ja julgustamiseks Taanieli nime all raamat. Raamatu ülesanne oli ühtlasi Juuda lootust lähenewa Jumala abi ja ônnepôlwe peale elustada ning tõsta. Raamat on ehitatud suurejoonelise ajaloo waatluse peale. Jga suurriik (Paabel, Meeda, Pärsia, Kreeka kaksikriik) kestab ainult oma aja, mille Jumal määranud. Wiimaks peawad nad Jumala riigi eest taganema. Seda mõtet kujutawad raamatus kirjeldatud nägemised.

Raamat awaldas soowitud mõju.

Preester Matatias, Hasmoneeide sugukonnast, ka Makkabii (= wasar) nimetatud, kogus oma wiie pojaga sõjawäe, wôitis Jeeruusalemma ära ja pühitses kolme aasta pärast templi teotamist selle uuesti Jahveele. Makkabeeide sugukond tõusis troonile ja walitses kuni 63 a. e. Kr. kus Pompeejus Palästiina Rooma alla heitis.

Jnimese poja (Taan. 7, 13) kuju ja tähe all kinnitab raamat ühtlasi wôimsalt Messia lootust.

Niisama tähtis on ülestõusmine — igawese elu usk, mis siin esimest korda (Taan. 12, 2—3) Wanas Seaduses selgeste esineb.

§ 104. Wana Seaduse kaanon.

Juuda usk on iseloomu poolest seaduse usk. Seaduse uurimiseks — ja seletamiseks täpipealse täit-

mise sihis tôusis loomulik tarwidus sellekohase elukutse järele. Esra ajast peale oli see kirjatundjate asi. Nad ei tarwitsend mitte tingimata preestrid olla. Nad olid usuteadlased ja ôiguseteadlased ühes isikus. Wäga lähedane kokkupuutumine oli neil wariseeridega (=perushiim — eraldatud). Wiimased olid piinlikud seadusetäitjad ja ainult usuliselt huwitatud, kôige muu wastu ükskôiksed.

Seaduse täitmise huwi nôudis täpipealset kirjalikult kindlustatud alust. Sellest tôusiski tarwidus ususeaduse kindla kirjapanemise järele.

Sellega tuleb ka seletada, et esimeses joones Wana Seaduse seadusline osa Pühaks Kirjaks koguti ja tunnis-

See tegewus algas 621 a. Joosia aegse seaduse raamatu — Deuteronoomiumi — leidmisega. Tähtsal kohal seisab siin Esra 444 a. e. Kr. wäljakuulutatud ja rahwa poolt wastu wôetud lepinguga, mis Moosese raamatutest suure osa — Preestrite koodeksi — wälja-teeb. Jutustawate ning ajalooliste osade poolest täiendatud Deuteronoomiumiga ühendatult esinewad 5 Moosese raamatut kui kaanoniks (=juhtnööriks) tunnistatud toraa (=käsuôpetus) ligi 400 a. e Kr.

Paabeli wangid, nendega ühendatud Joosua ja osa Kohtumôistjate raamatust lahutakse jälle ära . . Seda kinnitab Samaaria pentateuh (5 Moos. rmt.), mille Nehemia tegewuse môjul Juudast lahkulöönud Samaaria kogudus omaks wôttis. Esimene osa—toraa (5 Moos. r.) on seega ligi 400 a. kanoniseeritud.

Et küll pea kôik prohweti raamatud juba olemas olid, jääwad nad esiotsa kaanonist wälja.

Aegamööda liituwad ajalooraamatud (wälja arwatud Ajaraamatud, Esra, Nehemia, Ester ja Rut) esimeste proh-

wetitena ja meie prohwetid (wäljaarwatud Jeremia Nutulaulud ja Taniel) wiimaste prohwetitena ühise pealkirja all: prohwetid (— nebiim) kanooni külge. Sest nendest kõneles Jumala waim ja nad selgitasid käsku. Ligi 200 a. e. Kr. tunneb Jeesus Siirak (44—50) juba kõik prohwetid nimepidi, nagu nad kirjas seisawad, kuna 400 a. Joeli, Joona ja mõne teise prohweti raamatu üksikud osad weel puudusid. Taanieli raamat, mida weel ei olnud (lõpetatud 164 e. Kr.) jäi loomulikult sest kogust wälja.

Kolmanda osa — Ketubiim-kirjad — kogumise keskpunktiks wõis ainult lauluraamat olla, mida templis palwe ja laulu juures tarwitati. Selle ümber liitusid Õpetuse sõnad, Hiiobi raamat ja teised. Mitte ilma kahtluseta ei leidnud kõik raamatud siin aset, nii Ülem Laul, Koguja, Ester, Joona, Rut. Lõpuotsus tehti alles Jamnia sinoodil 90 a. p. Kr.

Nii lõppes Wana Seaduse kogumine ja kanooniseerimine (pühaks tunnistamine) alles esimese aastasaja lõpul peale Kristust.

Sündmust ennast tuleb kõrgeks hinnata, kui Juuda usulise-rahwuslise enesekaitset wõõraste kultuuri mõjude wastu.

Et seadus siin juures suuremat osa etendas, kui sisuliselt wäärtuslisemad prohwetid ja lauluraamat, näitab tõsist kaswatusteadliselt ja poliitiliselt küpset arwepidamist rahwa hulgaga — ühtlasi usulise seisukoha eesõigusliseks pidamist rahwa tulewiku kindlustamiseks wõõraste walitsuse ja eestkostmise all.

Mõõdupuuks kanoniseerimise juures peeti inspiratsiooni. Seda arwati Esra ja Nehemiaga lõppenud olewat. Pärast neid waikis prohweti waim, kõnelesid ainult targad.

Olgugi see ajalooliselt ja põhimõttelikult ekslik, ilma selle mõõdupuuta oleks Wana seadus võimata, nagu nüüdki Piibli tekkimine võimata oleks. Jumal tarwitab isegi inimeste ühekülgseid, kitsaid rahwuslisi huwisi ja tähearmastust usuasjus, et „kõik heaks pöörata". Meil on palju tänu wõlgu Wana Seadusele ja Jisraelile Wana Seaduse eest.

§ 105. Apokriiwa raamatud.

Wäljaspool kodumaad elawad laialipillatud (=diasporaa) juudid ei kõnelenud enam heebrea, waid kreeka keelt. Neile pandi Aleksandrias Ptolemeus Filadelfuse ajal (umbes 250 a. e. Kr.) Wana Seadus kreeka keele ümber. Legenda järele olla 72 meest, igast suguharust 6, tõlget toimetanud. Sellepärast kannab tõlge Septuaginta (=70 nime).

Selle tõlke käsikirjad pole isekeskis nii ühtlased, kui Palästiina kaanoni omad. Ta ei olnudki kaanon selles mõttes kui Palästiinas. Ei olnud seda walju mõõdupuud, ega nii kindlalt wäljakujunenud põhjust, kui kodumaal tõuswal Talmudi juudaismil.

Raamatus leidsid ruumi kõik kirjad, mis usuliselt kosutawat waimutoitu pakkusid. Nii ei olnud praegustel apokriiwa (apokrüüf = kaetud, warjatud) raamatutel mingit takistust Wana Seadusesse wastuwõtmiseks.

Raamatute järg oli peajoontes meie omaga ühtlane: Ajaloo, õpetuse, prohweti raamatud, nende sekka laiali pillatud praegused apokrüüfid.

Sellest Aleksandria kaanonist sai ristirahwa Piibel.

§ 106. Piibli käsikirjad.

Trükikunst on alles 400 aastat wana. Ligi 2000 aastat lagunes Piibel ainult käsikirjana laiali. Jga eksemplaar kirjutati üksikult — pika aja jooksul. Ärakirjutamise juures tehti enne lõpulikku kanoniseerimist wigasid. Isegi sihilikka parandusi wõeti ette. Tehti ääremärkusi, mida järgmised ärakirjutajad teksti sisse panid.

Heebrea Palästiina Kaanon saab alles II aastasajast peale Kr. kindlaks Talmudi juutide (§ 104) alalhoidlise põhjusmõtte pärast. Enne kirjutati ainult kaashäälekuid. VIII aastasajal kirjutati punktide ja märkide näol täishäälikud juure. See heebrea keelne, nõnda nimetatud Masoreetide tekst, on Rabbi Akiba (133 p. Kr.) teksti põhjal ühtlane kõigis ärakirjades.

Kuid enne seda ühtlustamist ei kaitsnud isegi toraa kaanon lahkuminekute eest. Weel peale Esra aegist lepingu kinnitamist tulewad täiendused ja muudatused Preestrite Koodeksis ette. Wõrdlus Samaaria pentateuhiga (400 e. Kr.) toob ligi 6000 lahkuminekut. Hulk wahesid on ka Septuagintal Masoraa tekstiga.

Nii ei ole praegu ametlikult õigeks peetud Masoraa tekst ja selle järele tehtud kristlikkude rahwaste tõlked, — Septuaginta pidi wiimaks Masoraa eest taganema — mitte kaduma läinud algkirjadega ühesugused. Samaaria tõlge ja kreeka Septuaginta peaks üleüldiselt juba ajalühenduse pärast kadunud algkirjadele lähemal seisma.

Nagu Moosese haud usurändajatele on kättesaamatu, nii on Jumala tahtmine täheteenistuse abil kanoniseerimist sallides ja Oma Sõna meile peastes, selsamal täheteenistusel põhja alt ärawõtnud. Täht suretab, aga waim teeb elawaks.

§ 107. Juuda usu iseloom.

Kaks joont käiwad kôrwu Wanas Seaduses — tähe ja waimu joon.

Waimline pôhi Juuda usule on ristiusule ühine (1) kôlbline monoteism. Kuid et kôlbline usk tingimata makswusega käsus (2) awalikuks saab, ornandab Jumala môiste peaaegu despootilise maigu (püha wihaga Jumal). Nii paistab see isegi Hiiobile, enne kui ta Jumala tarkusesse ulatab pilku heitma. Palju enam pidi käsu kôlbliste tähenduse môistmatuse ja pôhjendamatuse juures liht juuda mees sellele otsusele jôudma.

Usu rahwusline (3) joon kuiunes wälja iseäranis poliitilises Messia lootuses.

Nende kôrwal aga elawad sügawamad warjatud elu môtted, mis alles Uues Seaduses môjule peasewad.

Jumala armastus ühenduses Jsa môistega (Laul 103, 13 — Otsekui isa laste peale halastab,) on Wanas Seaduses leida. Jnimese hinge wäärtus tôuseb selleswalguses usulise indiwidualismini (Jeremia 31, 31), Jumala läheduseni (Laul 8, 6). Sellest oleneb rahwaste pôhjusmôttelik ühewäärilisus (Rut, Joona) — usuline uniwersalism, teisest küljest hinge kadumatus ehk surematus — ülestôusmise usk, usk igawese elu sisse.

Wana Seaduse käsk ja rahwusline piiratus warjawad need môttes ühekülgselt ära. Kuid Jeesus Kristus — Jnimese ja Jumala poeg — koondas eneses kôik Wana Seaduse sügawamad môtted ning tunded. Ja Wanast Seadusest kaswab organiliselt wälja — Uus Seadussaade, millest kôrgemat inimese sugu seni ei tunne. Aga et Wana Seadus Moosese ja prohwetitega temale pinna walmistas, ei taha meie tänamata laste kombel teda tühiseks pidada. Wanas Seaduses peegeldatud wôitlused elu sügawama sisu pärast ei kaota kunagi oma wäärtust.

Ajalooline ülewaade.

I. Esiaeg.

umbes 2000—1600 e. Kr. Peawanemad: Abraham Kaldeast. Jaakob — wäljarändamine Egiptusesse.

II. Egiptuse orjaaeg.

kuni 1300 Warao Ramses II, Jisraeli rôhuja.

1300—1230 Warao Mereupta: Jisraeli wäljarändamine.

III. Moosese aeg.

umbes 1200 Dekaloog. Mirjami laulu algus. Joosua ja Kanaanisse jôudmine.

IV. Kohtumõistjate aeg.

1200—1020 Deboora laul. (Kohtum. 5) Jootami walm. (Kohtum. 9, 7—15).

Jaakobi ônnistus (I Moos. 49). Lepingu raamat (II Moos. 21—23)

1020—933 **V. Ühine kuningate aeg.**

Wibulaul (II Saam. 1, 17—).
Naatani tähendamissôna.
Saalomoni templipühitsemise sôna (I Kun. 8, 12 j.).
„Jahvee sôdade raamat“ ja „Ôiglaste (Laulude?) raamat“ (laulukogud) — waata IV Moos. 21, 14. Joos. 10, 12, II Saam. 1, 18.
Piileami ônnistus (IV Moos. 23—24).
Wanemad lood Kohtum., Saamueli ja I Kuning. raamatutest (Kangelaste lood).
Riigilahutamine

933—722 **VI. Lahutatud riikide aeg.**

876—854 Ahab ja Elias. Wôitlus Paali preestritega.
850 Jahvisti ajaloo allikas.
815—800 Elia ja Eliisa lood.
Moosese ônnistus (V Moos. 33).
783—743 Jeroobeam II Jisraelis.

760	Aamos.
750	Elohisti ajaloo allikas.
750	Hosea.
740—701	Jesaja Juudamaal (Jes. 1—39).
	Miika 1—3.
779—740	Usia (Asarja) Juuda kuningas.
740—736	Jootam
736—728	Ahas.
735—733	Süüria = Efraimi sôda Resini ja Pekah wastu.
727—699	Hiskia.
722	Sargon (722 — 706) teeb Jisraelile otsa.

722 (597)—586 VII. Juuda aeg.

705	Hiskia wastukkamine Assurile.
701	Sanherib (705 — 681) Juuda maad laastamas.
	Jeruusalemma peasmine.
698—643	Manasse— wôôrajumala teenistus.
640—609	Rj. — ühendab J ja E allikad.
640—609	Joosia.
630	Sefanja.
628	Jeremia kutsumine.
621	Deuteronoomium ja Joosia usupuhastus.
610	Nahum.

609	Joosia surm Megido lahingus waarao Neehho wastu.
umbes 600	Pühadusseadus (III Moos. 17—26)
597	Esimene wangiwiimine.
593	Heseekieli kutsumine.
586	Teine wangiwiimine.

597 (586)—538 VIII. Paabeli wangipõli.

	Rj ja D ühendamine.
560	Deuteronomistliline ajalooraamat. (Kohtum., Saamueli, Kuningate raamatud).
550	Preestrite kodeksi algus.
546	Deuterojesaja (Jes. 40—55).
538	Küürose eedikt juutide kodumaale pöörmise lubaga.

538—333 IX. Pärsia aeg.

520—516	Hagai ja Sakarja: templiehitamine.
458	Esra Jeruusalemmas: wägiwaldne segapaaride lahutamine.
	Ruti raamat.
445	Nehemia Jerusalemmas: müüride ülesehitamine.
444	Lepingu uuendamine Preestrite koodeksi põhjal

Esra ja Nehemia raamat (memuaarid).
Wanem psalmide kogu (3—41).
Usurändajate psalmid (120—134).
432 Samaarialaste lahkulöömine (Neh. 13).
430 Obadja.
400 5 Moosese raamatut — lõpulikul kujul.
Saamaria pentateuh.
350 Psalmide II ja III kogu.
Õpetuse sõnad.
Joel.
Joona.
Hiiob.
Ülem Laul.
Jesaja 24—27 (apokalüpt. osa).
Sakarja 9—14.

333—165 X. Kreeka aeg.

300 2 Ajaraamatut.
250 Esimesed prohwetid kogutud — Joosuast kuni II Kuningate raamatuni.
Wiimsed prohwetid.
Septuaginta — Aleksandria kaanon.-Koguja.
Siiraki raamat.

168 Antiiohus IV Epifanes — wägiwaldne helleniseerija — teotab Jeruusalemma templid.

168—165 Makkabeeide mäss.

XI. Makkabeeide aeg.

165—63

165 Templi pühitsemine.

164 Taanieli raamat.

63 Pompejus wôtab Jeruusalemma ära.

XII. Rooma aeg.

63 e. Kr.

Jamnia sinood (Santedriin).

Kanoniseerimise lôpetamine: Ketubiim (kirjad) pühaks (inspireerituks) tunnistatud.

Õiendused.

Lhk. III, rida 12 alt — loe: eelarvustega
„ VI, E. 39 „ Jootami valm
„ VIII, J. 102 „ kultuurelu esitaja
„ 7, rida 3 ül. „ ôiguslise elu
„ 7 „ 7 alt „ raamatut
„ 9 „ 5 „ „ D. 21—40.
„ 16 „ 1 „ „ autonoomne
„ 17 „ 8 ül. „ sônas
„ 22, p. 7, 1—5 — 8 rida — on väljajäänud:
ja neist, mis mitte puhtad, . .
„ 22, p. 7, 7 ja 10 (mitte 7, 7—13)
„ 28, rida 5 ül. loe: jooksul
„ 32 „ 4 „ „ Eedomi
„ 35 „ 2 täh. „ pruukimast
„ 39 „ 3 ül. „ Neid
„ 39 „ 4 „ „ efoodi
„ 52 „ 11 alt „ Jesaja)
„ 61 „ 11 „ „ kombed
„ 68 „ 3 „ (täh.) toodakse
„ 69 „ 6 ül. „ Kiideonile.
„ 70 „ 3 „ „ valm
„ 70 „ 3 alt „ valm
„ 88 „ 12 „ „ Rahvuspoliitiliselt
„ 88 „ 6 „ „ kriis
„ 89 „ 8/9 ül. „ vastasliikumisena
„ 114 „ 9 „ „ peab (mitte peal)
„ 124 „ 6 „ „ ilmutusvôimulised